

आर्हतमतप्रभाकरस्य
(प्रथमो मयूखः)

• कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिता
स्योपज्ञवृत्तिसहिता

प्रमाणमीमांसा

Ss 1115
HEM/DSW

पुण्यपत्तनस्थ

ओसवालवणिग्वंशजश्रेष्ठिलाधार्जितनूजमोतीलाल इत्येतैः
दिप्पणीभिरुपोद्धातेन च परिष्कृत्य संशोधिता ।

वीर संवत् २४५२

प्रथमेयमङ्गनावृत्तिः ।

इदं पुस्तकं ' मोतीलाल लाधार्जी ' इत्येतैः
पुण्यपत्तने (१९६ भवानी पेट) प्रकाशितम् ।

(अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशनेन स्वायत्तीकृताः ।)

तच्च,

' जैन प्रिंटिंग वर्क्स ' मुद्रणालये
' दत्तराम रङ्गनाथ उपासक ' इत्येतैः
पुण्यपत्तने (२१ सोमवार) मुद्रितम् ।

श्रीः

वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो वीरं बुधाः संश्रिताः ।

वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो वीराय नित्यं नमः ॥

वीरात् तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं वीरस्य घोरं तपो ।

वीरे श्रीभृतिकीर्तिकान्तिनिचयः श्रीवीर ! भद्रं दिश ॥ १ ॥

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

१ प्रमाणमीमांसा

अयि श्रेष्ठा विद्वद्वरेण्या स्याद्वादजिज्ञासव । सोऽय प्रकाश्यमानस्य
'आहृतमतप्रभाकरस्य' प्रथमो मयूय प्रमाणमीमांसा नाम । इय
प्रमाणमीमांसा न्यायशास्त्रगतसकलपदार्थविचारिणी पूर्वोक्तानेतत्कार्य-
कारिणो ग्रन्थानतिशेते स्वगुणमहिम्ना । अत्र पूर्वेषामक्षपादादीनां
पदार्थविवेचनस्य विमर्श संपादितो विद्वन्मनोह्लादिन्या सरण्या । इय च
कलिकालसर्वज्ञश्रीहैमचन्द्राचार्यैर्विरचिता सूत्ररूपेण । विशेषतः सतोपा-
धैतन् यत्प्रमाणमीमांसासूत्रवृत्ति स्वय तैरेवाचार्यपादै प्राणायि । तेन
स्यादेवाय वृत्तिधृतोऽर्थ सूत्रकृतसमतो नवेति न कस्यचिदपि शङ्काकलङ्घ ।
एव सूत्रवृत्तिकृतोऽर्थ न घटते कुत्रापि विरह्य जैननिबन्धान् ।
श्रीहैमचन्द्राचार्ये प्रणीता येऽन्ये ग्रन्थास्तद्विषयेऽनुपदमेव वक्ष्यते । अत्र तु
प्रमाणमीमांसाविषय एव विमृश्यते । अय ग्रन्थ श्रीहैमचन्द्राचार्यैः पञ्च
भिरध्यायै संपूरित " तत्र वर्णसमूहात्मकैः पदैः पदसमूहात्मकैः
सूत्रैः सूत्रसमूहात्मकैः प्रकरणैः प्रकरणसमूहात्मकैराह्निकैराह्निक-
समूहात्मकैः पञ्चभिरध्यायैः शास्त्रमेतदरचयदाचार्यः । ' (पृ. ३)
इति स्वयमेव वृत्तावुक्तेर्ज्ञायते । किन्तु विपीदति चेतो निवेदयितुं
यदधुना द्वितीयाध्यायप्रथमाह्निकसमाप्तिपर्यन्तमेव स उपलभ्यते ।
एतच्चाभ्ययनाध्यापनाभावमूलं दुर्विलसितम् । एतादृशं ग्रन्थरत्नं न
कदाचिदपि दृष्टिपथं यायात् । तथाप्याचार्यकृपया यदि तद्गतं किञ्चि-
दप्युपलभामहे तर्हि तत्प्रकाश्य विद्वज्जनेभ्य उपहारं करिष्येत साद-

रम् । उपलब्धे सूत्रवृत्त्यात्मके ग्रन्थे सूत्राणि शतसंख्याकानि । सूत्रसहितवृत्तिग्रंथसंख्या सार्धद्विसहस्रात्मिकेव दृश्यते । अस्याः प्रमाणमीमांसाया रचनाचार्यैः शब्दकाव्यच्छन्दोऽनुशासनानन्तरं कृता “ आनन्तर्यार्थो वाचशब्दः शब्दकाव्यच्छन्दोऽनुशासनेभ्योऽनन्तरं प्रमाणं मीमास्यत इत्यर्थः ” (पृ ३) इति स्वयमाचार्योक्त्यैव प्रतीयते । एतद्वैतमसूत्रप्रथनानुकरणमिव प्रतिभाति यतस्तत्र पञ्चाध्यायास्तथात्रापि । अह्निकरचनापि तथैव । केवलरचनैवात्र गौतमस्यानुकृता विषयविमर्शस्तुभयोर्भिन्नः । एतद्विषयवैलक्षण्यमग्रिमप्रधत्ते प्रदर्शयिष्यते । एवमेव पञ्चाध्यायी दिगाम्बराचार्य ‘ अमृतचन्द्र ’ विरचिता सापि न सपूर्णापलभ्यते । सा च श्लोकरूपा न सूत्ररूपा । तत्र साप्रदायिकतत्त्वानां विमर्श उपलभ्यते । तस्या नाम ‘ पञ्चाध्यायी ’ इति ।

एतस्या तु श्रीहेमचन्द्राचार्यकृतप्रमाणमीमांसाया प्रमाणप्रमेयादीनां दार्शनिकपदार्थानां वर्ण्यमानत्वात् प्रमाणमीमांसेति नामान्वयकम् ।

२ न्यायसूत्रप्रमाणमीमांसयोर्वैलक्षण्यम् ।

प्रमाणमीमांसासूत्रम्

१ सम्यगर्थनिर्णय प्रमाणम् । १-१-२

२ अनुभयत्रोभयकोटिसंस्पर्शी प्रत्यय सशय । १-१-५

३ प्रमाण द्विधा । १-१-९

प्रत्यक्ष च परोक्ष च । १-१-१०

४ विवाद प्रत्यक्षम् । १-१-१३

५ स्पर्शरसगन्धरूपशब्दग्रहणलक्षणानि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षु श्रोत्राणीन्द्रियाणि द्रव्यभावभेदानि । १-१-२२

गौतमसूत्रम्

प्रमाणलक्षण गौतमसूत्रेषु नास्ति ।

समानानेकधर्मोपपत्तेर्धिप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषो विमर्श सशय । १-१-२३

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा प्रमाणानि । १-१-३

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् । १-१-४

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः । १-१-१२

रम् । उपलब्धे सूत्रवृत्त्यात्मके ग्रन्थे सूत्राणि शतसंख्याकानि ।
 सूत्रसहितवृत्तिग्रन्थसंख्या सार्धद्विसहस्रात्मिकेव दृश्यते । अस्याः
 प्रमाणमीमांसाया रचनाचार्यैः शब्दकाव्यच्छन्दोऽनुशासनानन्तरं
 कृता “ आनन्तर्यार्थो वाचशब्दः शब्दकाव्यच्छन्दोऽनुशासनेभ्योऽ-
 नन्तरं प्रमाणं मीमांस्यत इत्यर्थः ” (पृ. ३) इति स्वयमाचार्योक्त्यैव प्रती-
 यते । एतद्वैतमसूत्रप्रथनानुकरणमिव प्रतिभाति यतस्तत्र पञ्चाध्यायास्त-
 थात्रापि । आह्निकरचनापि तथैव । केवलरचनैवाह्न गौतमस्यानुकृता विषय-
 विमर्शस्तूभयोर्मिन्नः । एतद्विषयवैलक्षण्यमग्रिमप्रघट्टके प्रदर्शयिष्यते । एव-
 मेव पञ्चाध्यायी दिगाम्बराचार्य ‘ अमृतचन्द्र ’ विरचिता सापि न संपू-
 र्णोपलभ्यते । सा च श्लोकरूपा न सूत्ररूपा । तत्र सांप्रदायिकतत्त्वानां
 विमर्श उपलभ्यते । तस्या नाम ‘ पञ्चाध्यायी ’ इति ।

एतस्यां तु श्रीहेमचन्द्राचार्यकृतप्रमाणमीमांसायां प्रमाणप्रमेयादीनां
 दार्शनिकपदार्थानां वर्ण्यमानत्वात् प्रमाणमीमांसेति नामान्वर्थकम् ।

२ न्यायसूत्रप्रमाणमीमांसयोर्वैलक्षण्यम् ।

प्रमाणमीमांसामूत्रम्

१ सम्यगर्थनिर्णयः प्रमाणम् । १-१-२

२ अनुभयत्रोभयकोटिसंस्पर्शी प्र-
 त्ययः संशयः । १-१-५

३ प्रमाणं द्विधा । १-१-९

प्रत्यक्षं च परोक्षं च । १-१-१०

४ विशदः प्रत्यक्षम् । १-१-१३

५ स्पर्शरसगन्धरूपशब्दग्रहणलक्ष-
 णानि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणी-
 न्द्रियाणि द्रव्यभावभेदानि । १-१-२२

गौतमसूत्रम्

प्रमाणलक्षणं गौतमसूत्रेषु नास्ति ।
 समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेर-

पलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेष-
 पापेक्षो विमर्श संशयः । १-१-७३

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा प्रमाणानि ।
 १-१-३

इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यप-
 देश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्र-
 त्यक्षम् । १-१-४

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि
 भूतेभ्यः । १-१-१२

प्रमाणमीमासासूत्रम्

गौतमसूत्रम्

६ सर्वार्थग्रहण मन ।

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ।

७ वासनोद्बोधहेतुका तदित्यासारा
स्मृति । १-२-३प्रणिधाननिग्रन्धाभ्यामलिङ्गलक्षण-
सादृश्यपरिग्रहाभ्यामभितमग्रन्धान्तर्प-
त्रियोगवकार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्य-
वधानमुखदु श्वेच्छाद्वेषभयार्थित्वत्रि-
यारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः । ३-२-४२८ उपलम्भानुपलम्भनिमित्त व्याप्ति-
ज्ञानमूह । १-२-१अस्य 'उह' लक्षणं नास्ति किंतु सर्व-
लक्षणम्—अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणो-
पपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ।

१-१-४०

९ साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानम् ।

अयं तत्पूर्वक विविधमनुमानं पूर्वक-
स्येव तत्त्वान्यतो नष्टं च । १-१-५

१० स व्याप्तिदर्शनमूहि । १-२-२०

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे
बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः । १-१-२५११ बोध्यानुरोधात्प्रतिज्ञाहेतूदाहरणो
पनयनिगमनानि पञ्चापि । २-१-१०प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमना-
न्यवयवाः । १-१-३२

१२ साध्यनिर्देश प्रतिज्ञा । २-१-११

साध्यनिर्देश प्रतिज्ञा । १-१-३३

१३ साधनत्वाभिव्यञ्जकविभक्त्यन्त
साधनवचन हेतु । २-१-१०उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधन हेतु
१-१-३४ तथा वैधर्म्यात् । १-१-३५

१४ दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् ।

साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त
उदाहरणम् । १-१-३६१५ धर्मिणि साधनस्योपसंहार उप-
नय । २-१-१४उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न
तथेति वा साधनस्योपनय । १-१-३८

१ स - दृष्टान्तः ।

१ तत्पूर्वक—प्रत्यक्षपूर्वकम् ।

(४)

१६ गोतमसूत्रम्
२-१-१५

१७ असिद्धविरुद्धानैकान्तिकालयो हे-
त्वाभासा । २-१-१६

१८ तत्त्वसरक्षणार्थं प्राभिकादिस-
मक्ष साधनदूषणवदन वाद । २-१-३०

गोतमसूत्रम्
हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञाया पुनर्वचनं
निगमनम् । १-१-३९

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसम-
साध्यसमकालातीता हेत्वाभासा ।
१-२-४

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ सिद्धा-
न्तविरुद्ध पञ्चावयवोपपन्न पक्ष-
प्रतिपक्षपरिग्रहो वाद । १-२-१

सुप्रतीतमेव स्यात्प्रज्ञाना विमर्शशालिना यदत्र श्रीहेमचन्द्राचार्यसूत्रेषु
गोतमसूत्रेषु च समानशब्दव्याहारेण यत्सूत्रित तस्यैवैतद्वैलक्षण्यं तत्रापि
सूत्रकृतोरुभयोरस्वीयसाक्षेण प्रतीतिभेदः । यथा वादलक्षणे हे सू २-१-३०
गौ सू १-१-२ तर्कलक्षणे हे सू १-२-५ गौ सू १-१-४० । दुर्देवविल-
सितेनाधुनास्माभिः श्रीहेमचन्द्राचार्याणां निखिला पञ्चाध्यायी नोपलभ्य-
ते किन्तु शतसूत्रात्मकस्तस्या अध्यध्वोऽध्यायः । तत्र श्रीहेमचन्द्राचार्यैर्गृही-
ता गोतमसूत्रेष्वगृहीता विषया बहवः सन्ति ते च दर्शयितुं शक्यन्ते यतो
गोतमसूत्राणि सर्वाणि समुपलभ्यन्ते एव मुद्रितान्यपि । तथाहि-हेमसूत्रधृता
प्रमाण, अनध्यवसाय, विपर्यय, वस्तु, प्रत्यभिज्ञान, व्याप्ति, पक्ष, दृष्टा-
न्ताभास, दूषण, जय, पराजयलक्षणादिविषया गोतमसूत्रेषु नोपलभ्यन्ते ।
अवग्रहेहावायधारणावधिमन पर्यायज्ञानद्रव्येन्द्रियादयो विषया गौतम-
सूत्रेषु न लक्षिता इत्यन्यदेतन् । यतो नैते विषया समयान्तरे परिगृही-
तास्तथैव गोतमसमयेऽपि । हेत्वाभासविषये महदेव वैलक्षण्यं गोतममते
पञ्च हेत्वाभासा श्रीहेमचन्द्रशास्त्रे ते त्रयः । त्रिष्वेव पञ्चानामन्तर्भाव
स्वयमेव 'विशेष्यासिद्धादीनामेष्वेवान्तर्भावः' २-१-१९ इति सूत्रकृदि
प्रदर्शितः ।

३ श्रीहेमचन्द्राचार्यचरितम् ।

अस्ति गुर्जरेषु धुन्धुकसंशो ग्रामः । तत्र मोढवंशावतंसः ' चाच '—
संज्ञकः श्रेष्ठो निवसति स्म । तस्य भार्या ' पाहिनी ' नाम । सा च कदाचिन्
उपलब्धं चिन्तामणिरत्नं गुरवेऽहमदामिति स्वप्नेऽद्राक्षीत् । तदानीं दैवादा-
यातान् श्रीप्रद्युम्नसूरिशिष्यान् श्रीदेवचन्द्रसूरीन्सा पाहिनी स्वस्वप्रमकथत् ।
तदा तैस्तस्य स्वप्नेनानेन संसूचितोऽयमर्थ इत्यकथ्य । तथा च प्रभावक-
चरिते हेमचन्द्रसूरिप्रबन्धे—

जैनशासनपायोधिकौस्तुभः संभवी सुतः ।

तव स्तवकृतो यस्य देवा अपि मुवृत्ततः ॥ १६ ॥

तदनुसारं पाहिनीकुशे वैक्रमे ११४५ इ. स. १०८८ संवत्सरे
कार्तिकशुक्लपूर्णिमायां भानुजयासरे पुत्ररत्नमर्जाजनत् । तस्य पितृकृतं
व्यावहारिकं नाम ' चांगदेव ' इत्यासीत् । शिशुरपि स महामतिः पञ्चमे
वर्षे गुरुणा भावसकाशात्प्रार्थितः । तथा च पत्न्यौ प्रोपितेऽपि स्वप्नसंस्मृतेः
पञ्चवर्षीयश्चांगदेवो गुरुभ्यः चान्द्रगच्छीयदेवचन्द्रसूरिभ्यः समर्प्यत । स च

१ तस्या नाम ' चाङ्गी ' इति वीरवशावली (साहित्यसंशोधकत्रैमासिकम् । स. १ अ. ३ पृ. १)

२ (१) जैन इतिहासे भा. १ हिरालालइसराजसंकलिते पृ. ५१ एते प्रमुञ्च
सूरयो न देवचन्द्रगुरवः किन्तु मित्राः । ते मानदेवसूरिपूर्णचन्द्रसूरिगुरव आसन् । तेषां वि-
धमानताकालः विक्रमसंवत् १२९२ । ये श्रीहेमचन्द्रसूरिगुरवो देवचन्द्रसूरयस्ते मि-
त्रास्तैः शान्तिनामचरितम् २ स्थानाङ्गवृत्तिरिति ग्रन्थद्वयं कृतम् । वीरवशावल्यामपि (पृ
२१६) इत्यत्र प्रमुञ्चसूरिशिष्या मानदेवगुरव इत्युक्तम् ।

(२) श्रीहेमचन्द्रः प्रमुञ्चसूरिसतीर्ण्य (मुख्यन्धु) इति डॉ. सतीशचन्द्रकृत
(दि हिस्टरी ऑफ इण्डियन लॉजिक्) ग्रन्थे पृ. १०५ इत्यत्र मुद्रितः, ३ टिप्पण्या
श्लोकश्च दत्त—श्रीमाध्वचन्द्रकुलेऽभवदुगुनिधिः प्रमुञ्चसूरिप्रसुर्बन्धुर्यस्य स सिद्धहेमविधये
श्रीहेमसूरिविधिः । उत्पादसिद्धिप्रकरणटीकायां चन्द्रसेनकृतायाम् ।

३ स्वप्नप्रदायेऽधुना पूर्वाचार्यवत् शासनोन्नतिकारको न कोऽपि पुरयोऽस्तीति
दूयमानचेतोभिः ' अपूर्णतद्वाख्यगच्छीयश्रीदेवचन्द्रसूरिभिः समार्थिता देवा एव
तेभ्यो वरमदुः । यूयं धुन्धुकग्रामं गत्वा ' पाहिनी ' सूनुं चांगदेवाख्यं याचत स च स
प्रति सप्रभावरो भविष्यति तदनुसारं तैर्गत्वा याचित स सुतः । कुमारपालचरिते
चारित्रमुन्दरगणिकृते प्रथमसर्गे नृतीयवगे ।

चांगदेवस्तैः स्तम्भनपुरं नीत्वा दीक्षया संस्कृतः विक्रमसंवत्सरे ११५०
 मिते माघशुक्लचतुर्दश्यां रविसुतवारे । दीक्षितस्य तस्य सोमचन्द्रेत्यभिधानं
 बभूव । ततः श्रीरैवतावतारे श्रीनेमितीर्थे जाग्रतो नासाग्रन्यस्तचक्षुषः सोम-
 चन्द्रस्य समाराधनात् देवी शारदा तुष्टा तवोहितं सेत्स्यतीति तस्मै वरमदात् ।
 तेन वरेण सिद्धं तं सोमचन्द्रं शुभे मुहूर्ते विक्रमसंवत्सरे ११६६ मिते
 (१२०९) वैशाखे प्रभावकधुराधुर्यं सूरिपदे स्थापयामासुः श्रीगुरवः ।
 तदा तस्य ' हेमचन्द्र ' इति संज्ञा व्यधायि ।

अथ च श्रीहेमचन्द्राचार्यैर्विविधास्तत्तच्छास्त्रव्युत्पादका ग्रन्था निरमी-
 यन्त यन्नामनिर्देशोऽनुपदमेव करिष्यते । तन्नान्यतमोऽयं प्रमाणमीमांसाख्यो
 निरुपमो न्यायग्रन्थः । जैनध्वेताम्बरसंप्रदायानुयायिनां सन्त्यन्येऽपि न्याय-
 ग्रन्थाः । तथाहि-१ श्रीसिद्धसेनदिवाकराणां वैक्रमप्रथमशताब्द्यां वर्तमानानां
 संमतितर्कन्यायावतारादयः । २ श्रीहरिभद्रसूरिणां वैक्रमपञ्चाब्द्यां वर्त-
 मानानां अष्टकानि षड्दर्शनसमुच्चय, अनेकान्तजयपताकादयः । ३ श्रीदेव-
 सूरिणां वादिदेवसूरीति नाम्ना विख्यातानां वैक्रमद्वादशशताब्द्यां वर्त-
 मानानां प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः स्वोपशस्याद्वादरत्नाकराख्यबृहद्दी-
 कासहितः । ततः ४ श्रीहेमचन्द्रसमयो वैक्रमद्वादशाब्दी । एतेषां वादि-
 देवसूरीणां च समानकालभवं यतो वादिदेवसूरिभिः सह सिद्धराज-
 सभायां । श्रीहेमचन्द्रसूरय आसन दिगम्बराचार्यकुमुद्रचन्द्रशास्त्रार्थ-
 समये । ५ ततः परं वाचकयशोविजयसूरीणां वैक्रमषोडशशताब्द्यः
 वर्तमानानां द्वात्रिंशिकादयो ग्रन्थाः । यद्यप्येतत्कृता द्वात्रिंशिकाः स्वतन्त्र-

१ पूर्वं गुरुश्चतुर्दशे वर्षे ११५९ मिते, ११६४ मिते वा सोमचन्द्र पदाधिकारिणम-
 कारयत् । ततो गुरुनिर्देशेन कस्मीरान् शारदारोधनबुद्ध्या गतवत्स्मृतीये प्रयाणके शून्ये
 करिंमभिद् देवाख्ये निशीथे शारदामन्त्रं इदि ध्यायतस्तस्य पुरस्ताच्छारदा प्रादूर्भूय वर-
 मदात् तिरोभूता च । तथाहि-नानाविज्ञानरूपः शुचिक्विरवचोरजिज्ञानेकभूषः सद्दिशायश-
 यूपो भवभवमयमित्पुष्पानीयरूपः । आजन्मब्रह्मलीलाकालितकलतनो ! ससृता त्वत्स-
 माभिमेरैष्यामीत्युदित्वा सपदि भगवती भारती सा निरोऽभूत् ॥२१॥ वा. कृत कुमार-
 पालचरिते प्रथमसर्गे चतुर्थवर्गे ।

ग्रन्थास्तथापि ते श्रीहरिभट्टमूरिग्रन्थानां विस्तृतविग्रहव्याख्यानरूपा इव
 भान्ति । सोऽयं सामयिकं प्रमो न्यायशास्त्रग्रन्थकृता जैनभेताम्बराचार्याणां । तत्र श्रीहेमचन्द्राचार्यकृतानां सार्धचतस्र फोटयो ग्रन्थानां
 मिति प्रामाणिकैतिहासिकैस्त्र तत्र निर्दिष्टम् । प्रकृते च प्रमाण-
 मीमांसाग्रन्थे पर्यालोच्यमाने मुप्रतीत भवति त्रिदुषा यदेतदग्रन्थप्रणयन-
 समये श्रीहेमचन्द्राचार्या गौतमगौडजैनाचार्यकृतिषु न्यायविपर्ययिणीषु
 दत्तदृष्टय आमन्निति । आचार्यैरतैर्व्याकरणदिग्रन्थेष्विवात्रापि प्रमाणमीमांसा-
 साग्रन्थे स्वामाधारण्य विषयप्रतिपादनादिविषये प्रादुर्भिः । सर्वेष्वधीतेषु
 श्रीहेमचन्द्राचार्यग्रन्थेषु सर्वविषयनदीप्ता स्याद्य कोऽपि न तेन सप्रदा-
 यान्तरम्यो ग्रन्थोऽध्येय इति यदन्नहं नातिशयोक्तिभाजनमात्मानं करोमीति
 दृढ प्रत्येमि यत् आचार्याणामेतेषां वाङ्मयस्य सर्वासु शास्त्रासु सिद्धान्त-
 ग्रन्था दृश्यन्ते तथाहि— व्याकरणे हेमचन्द्रानुशासन पञ्चाङ्गम् । साहित्ये
 काव्यानुशासनम्, काव्येषु व्याख्येयकाव्यम् । छन्दःसु छन्दोऽनुशासनम् ।
 योगेषु योगशास्त्रम् । अध्यात्मत्रिपये, अयोगान्ययोगव्यवच्छेदद्वित्रिशिके ।
 नीतिषु—अहंभीति । चरित्रेषु, त्रिपरीक्षलाफपुरपचरित्रम् । कौशेषु—
 अभिधानचिन्तामण्यादयः । न्यायग्रन्थेषु—प्रमाणमीमांसा । एवमेव सर्वत्र ।
 किं चापरमिदं वैशिष्ट्यमेतेषां यत्र व्याख्यानापेक्षा तत्र सै स्वोपद्रव्यत्तिरेव
 व्यवह्रियते । तेन न सप्रदायान्तरवत् एतदग्रन्थेष्वभिप्रायमेव न भवति । यद्यपि
 पण्डितजैनग्रन्थानामैश्वर्यमुरीक्रियते तदेतदाचार्यकृतग्रन्थमूलमेव । नो
 चेदाचार्या प्राणेष्वन् ग्रन्थजातं तर्हि जैनवाङ्मयमभूरितमिवाभविष्यत् ।
 एतां सर्वां ग्रन्थकृतयः श्रीसिद्धराजकुमारपालससूचनयैव समभूवन् ।
 तथाहि सिद्धराजससूचनया सस्कृतप्राकृतापभ्रंशव्याकरणानि । कुमारपाल-
 ससूचनया योगशास्त्रत्रिपष्टिपुरपचरित्रादिकम् । तथाच—“ ततः समभ्यर्ध्य
 स हेमचन्द्रमूरीन् श्रुतेशावरराजमानान् । श्रीसिद्धहेमाभिधशब्दशास्त्रम्
 श्रीकरत्सिद्धनृपः स्वकीर्त्यै॥२९॥” कुमारपालचरिते प्रथमसर्गे चतुर्थवर्गे ।

“भूपालोऽथावदत् किं नास्मत्कोशे शास्त्रपद्धतिः । विद्वान्

कोऽपि कथं नास्ति देशे विश्वेऽपि गूर्जरे ॥७९॥ सर्वे संभूय विद्वांसो
 हेमचन्द्रं व्यलोकयन् ॥ ८० ॥ श्रीहेमसूरयोऽप्यलोकय व्याकर-
 णप्रजम् । शास्त्रं चक्रुर्नवं श्रीमात्सिद्धहेमाख्यमद्भुतम् ॥९६॥” इति
 प्रभावकचरिते श्रीहेमचन्द्रसूरिप्रबन्धे—

“ श्रीयोगशास्त्रमुखान् प्रबन्धान् त्रिपटिपुसां चरितानि चायम् ।
 प्रभोर्मुखाग्निश्चलचित्तवृत्तिः शुश्राव सुश्रावकचक्रचक्री ॥ २० ॥ ”
 कुमारपालचरिते चतुर्थसर्गे चतुर्थवर्गे ।

एवं ग्रन्थान् निर्माय तत्र तत्र शास्त्रार्थचर्चया कुमारपालादिप्रति-
 बोधनेन कालं समर्थयतां श्रीहेमचन्द्राचार्याणां पञ्चाशद्वर्षाणि व्यतीयुः ।
 अन्तरान्तरा तेषां काशेऽप्यभूत् । तथाच कुमारपालचरिते पञ्चमसर्गे प्रथम-
 वर्गे—“ कानीनिवासी स्वकलाकलापदासीकृताशेषजनः प्रकाशी ।
 तथैवबोधः कृतवादिरोधः शुश्राव नामान्यकृतावबोधम् ॥ ४ ॥
 श्रीहेमचन्द्रेण समं विवादं कर्तुं समागात् समदेन तत्र । अहो ! सहन्ते
 नहि मानवन्तस्तेजः परेषामधिकं समर्पाः ॥५॥ ” एवं परानुग्रहबुद्ध्या
 कालं नयन्तोऽगाधमेधश्रीहेमचन्द्राचार्याः कलिकालसर्वशक्तिं विरुदाबलिं
 भूययन्तः स्वर्गमलंचक्रुर्वक्रमसंवति १००९ मिते वर्षे । तथाच प्रभावक-
 चरिते श्रीहेमचन्द्रसूरिप्रबन्धे—

“ नन्दद्वयरवो वर्षेऽवसानमभवत्प्रभोः ॥ ८४९ ॥ ”

तत्रैव तद्वर्णनम् ।

“ इत्थं श्रीजिनशासनाभ्रतरणेः श्रीहेमचन्द्रप्रभो-

रज्ञानान्धतमःप्रवाहहरणं मात्रादृशाम् मादृशाम् ।

विद्यापङ्कजिनीविकाशविदितं राज्ञोऽतिदृष्ट्यै स्फुरत्-

वृत्तं विश्वविवोधनाय भवताद् दुःकर्मभेदाय च ॥ ८५० ॥ ”

४ श्रीहेमचन्द्राचार्यरचितग्रन्थानां नामानि ।

१ सिद्धहेमशब्दानुशासनम्—(सूत्राणि, लघुबृहद्बुद्धिद्वयं, बृहद्बुद्धौ
 २ अणुपाठः, सङ्कृति ३ धातुपाठ (धातुपाठायणम्) सङ्कृतीति ४ अणुदि
 सूत्राणि, बृहद्दीक्षायुतं ५ लिङ्गानुशासनम् ।) श्लोपज्ञबृहद्बुद्धौ न्यामः
 (८४०००) ग्रन्थसंख्यात्मकः ।

२ वाव्यानुशासनम् (सृष्टि) ।

३ छन्दोऽनुशासनम् (सृष्टि) ।

४ अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका ।

५ अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका ।

६ अहंतीति ।

७ अभिधानचिन्तामणि सृष्टिव (अयमेव नाममालेत्यप्यभिधी-
यते ङी सतीशचन्द्रेण)

८ अनेकार्थसमूह सृष्टि (पिटसंनमद्वाशय सृष्टिमंद्देन्द्रकृता
न हेमचन्द्रकृतेति यदन चिन्त्य । पिटसंस्त रिपोर्टे पृ ५१) जैनग्रन्था-
वलि पृ ३०९ इत्यत्र अनेकार्थनाममालेति नाम यदुच्यते तदेतस्यैव स्यात् ।

९ निपण्डु सशेष ।

१० देशीनाममाला (सृष्टि)

११ योगशास्त्रम् (सृष्टि)

१२ त्रिपट्टिशलाकापुरषचरित्रम् ।

१३ परिशिष्टपर्य

१४ व्याख्यानहाकाव्य सस्रुत प्राकृत च ।

१५ धीतरागस्तोत्राणि विशतिसख्यानि (तथा च प्रभावकचरिते-
“ चक्रे विशतिमुधै स धीतरागस्तयाना च ॥ ८३५ ॥ ”)

१६ न्यायबलावलसूत्राणि । (अत्र प हिरालालहसरजकृतजैनेति-
हासे (१-१४९) बलावलसूत्रबृहद्भूतिरित्युक्तम्)

१७ सप्तसधानमहाकाव्यम् ।

१८ नाममालाशेष (निर्णयसागरमुद्रितकाव्यानुशासनप्रस्तावना-
यामेव निर्देश)

१९ घालभाषाव्याकरणसूत्रसृष्टि । (प हिरालालमतेन)

२० विभ्रमसूत्रम् । (प हिरालालमतेन । प वैचर्यासमहाशयस्तु
ग्रन्थोऽयं गुणचन्द्रस्येति लिखति पुरातत्त्व पु ४ अ १ पृ ८१)

२१ शेषसमूह
२२ शेषसमूहसारोद्धार } काव्यानुशासनप्रस्तावनानुसारम्

२३ द्वात्रिंशत् द्वात्रिंशिका - जैनग्रन्थावलम्बनानुसारम् पृ १८० इदं
लिखितपुस्तक राजनगर (अहमदाबाद) डेहलाभाण्डागारेऽस्तीति तत्रैव
निर्दिष्टम् ।

२४ नाभेयेनेमिद्विसधानकाव्यम् । जैनग्रन्थावत्यनुसारम् । तथा मु-
निजिनविजयमहाशया । ५ हिरालालमतेनाय ग्रन्थ द्रोणाचार्यशिष्यसुरा-
चार्यकृत (जै इ १।१३६)

२५ द्विजवदनचपेटा—अयमेव ग्रन्थो वेदाकुश इत्यप्यभिधीयत इति ५
हरगोविन्ददासमतम् । श्रीहरिभद्रसूरिकृतोऽपि द्विजवदनचपेटेति ग्रन्थो वर्तते ।

२६ चन्द्रलेखविजयप्रकरणम् । जैनग्रन्थावली पृ ३२९ एतदनुसारम् ।
अयि श्रेष्ठा विद्वांस । आर्हतमतप्रभाकरपरिचये प्रतिश्रुतानुसार
प्रथमोऽय किरण प्रमाणमीमासाख्य प्रकाश्य श्रीमत्पुरतो निधीयते । एत-
त्प्रकाशने पुस्तकद्वय लब्धम् ।

१ प्राच्यविद्यासोधनमन्दिरम् (भाण्डारकर आरिष्टल रीसर्च इ)
प्राचीन लिखित च । अतीयाशुद्धमपूर्णं च ।

२ श्रेष्ठि माणिकलालमनसुखभाईमुद्रापितम् अधुना दुर्लभमपि मुनि
जिनविजयजीकृपाप्रसादालब्धम् ।

पुस्तकद्वयेनाप्युपकृता वयं तत्तन्महाशयानुग्रहभरान्वहाम । एव पुस्त
कद्वयानुसारं विलिख्य शुद्ध पुस्तकमर्थभेदविधायिपाठान्तराणि सगृही-
तानि टिप्पणीरूपेण । तथैव टिप्पण्या १ दुर्गमशब्दार्थ २ पौराणिक-
दृष्टान्ता ३ लौकिकन्यायाश्च तथा विशदीकृता यथा ग्रन्थार्थजिज्ञासूना-
सौकर्यं स्यात् । किं च प्रमाणार्थं ग्रन्थकृदादृतानि वचांसि तत्तद्ग्रन्थस्थल-
निर्देशपूर्वकमथो निर्दिष्टानि स्थूलाक्षरैश्च मुद्रितानि येन प्रकरणाविज्ञानं सुलभं
भवेत् जिज्ञासूनाम् । प्रयतमानैरप्यस्माभिः कानिचिद्वचनस्थलानि नोपल-
भ्यन्त तानि तथैव स्थूलाक्षरैर्निर्दिष्टानि । यैर्महाशयैरुपलभ्येत पूर्वोक्तवच-
नस्थलादिकं तैरनुग्रहबुद्ध्या प्रेष्यते चेन् लिखित्वास्मत्संबिधे तर्हि पुनर्मुद्रणा-
वसरे तदुपयोगेनात्मन कृतदृष्ट्यता सपाद्येत । कानिचिद्वाक्यानि नोप-
लभ्यन्ते यथायथ किं तु तदर्थसमानि ग्रन्थेषु केषुचित् लभ्यन्ते तद्ग्रन्थ-
नामानि स्थलनिर्देशपूर्वकं टिप्पण्या दर्शितानि । इदं विश्वसिमो यद्
ग्रन्थकृदादृतानुपूर्वीघटितानि भवेयुरेव कुत्रचित् इमानि वाक्यानि
तान्यपि यदि कैश्चित्कृपया प्रेष्यन्ते तर्हि पुनर्मुद्रणावसरे मुद्रा-
पयिष्येरन् । एव त्रिविधमपि स्थूलाक्षरमुद्रितं, उपलब्धानुपलब्धो
पलब्धसमवाक्यनात परिशिष्टे दर्शनसौकर्याय मुद्रापितम् । प्रास्ताविके

१ प्रमाणमीमासाग्रन्थधृतविषय २ न्यायमूत्रप्रमाणमीमासयोर्वैलभ्र-
प्यम् ३ श्रीहेमचन्द्राचार्यचरितम् ४ श्रीहेमचन्द्राचार्यगचितग्रन्थानां
नामानि । इति चतुष्टयं यथामति सप्रतिस्तर निरूपितम् । श्रीहेमचन्द्राचा-
र्याणां वशवृक्षो यद्यपि महतायामेन माधनानि समुन्वित्य ससाधितस्तथापि
केषाचिदाचार्यमहाभागानां मसूचनया न मुद्रापित । अन्तिममन्तुदं दृश्य
निवेदयामो यत् मुद्रापितग्रन्थे सभूता अशुद्धयः । तत्र कारणं मानुषतामुल-
भमनानमिति तु नातिरोहितम् । तथापि कश्चिदसीत्स्वरा । तथाहि—अस्माभि-
रारब्धमात्रे मुद्रापणे श्रुतिपर्यमागतं यत् ‘ जैनभेताम्बरपरिपटोऽधिवेश-
नम् ’ पक्षाभ्यन्तरं एव मोहमय्या भवितेति तस्मीन्मनसि यत्रैकसमयावच्छे-
देन सर्वेभ्यो नानादिदेशागतेभ्यः पण्डितेभ्यो जैनग्रन्थप्रसारणद्वारेभ्यो महा-
शयेभ्यश्च दर्शनीयं मुद्रितप्रमाणमीमासापुस्तकं भवतु च परिचयं कार्यद्वारा
‘ आर्हतमतप्रभाकरस्य ’ इति निश्चित्य प्रत्यहं पौडपत्राणि मुद्रापितानि ।
तेन मुद्राप्यमाणपत्रावलोकनान्नसरादशुद्धयः प्रतिपृष्ठ पदमकार्षुः । सतु-
प्यते चेतो निषेदयितुं पुस्तकमेतन्मुद्रापितं दृष्ट्वा बहुभिः प्रदीर्घागयश्च
सभ्यैः प्रोत्साहितोऽहं आर्हतमतप्रभाकरकर्मणि । तत्र सभायां निवर्त्य
शुभ्रशुद्धिपत्रं निर्मितं तदप्यन्ते परिशिष्टरूपेण मुद्रापितम् । तदनुसारं सपाद्य
पुस्तकशुद्धिं पठेयुः पाठकश्रेष्ठा इति विज्ञापयाम ।

प्रमोदावहं स्वकर्तव्यं निषेगते यदन्तरा समापयितुं न पारयामि
प्रास्ताविकं तदेतन्मान्यानां च व्याकरणाचार्यवेदान्तधागीशपाठकोपाङ्ग-
श्रीधरशास्त्रिणामनुग्रहभरनिर्देशो नाम । महाभागैः सहृदयेरेभिः कार्य-
कालव्ययमविगणय्य शास्त्रीयग्रन्थबद्धादरेणोपकृतोऽहं सर्वथा प्रकाशनेऽस्य
ग्रन्थस्य । यदि न स्यात् साहाय्यमेतेषां तर्हि प्रकाशनकार्यं विशदार्थकारि-
टिप्पणीयुतं प्रास्ताविकं च सर्वाङ्गीणं नैव मया प्रकाशयितुं शक्येतेति निर्दि-
शन्नहमल्पाशेनापि आत्मानमत्युक्तिभाजनं करोमि । किंच ‘ दत्तराम
रंगनाथ उपासक ’ (कार्याधिपो जैन प्रिंटिंग वर्क्स) एतेषां महाशयानामनु-
ग्रहभरोद्बहनं स्वकर्तव्यं मन्ये यदल्पीयमा कालेन स्वीयकार्यकर्तृभिः सहैतैः
सोद्घायासभरानहोरात्रं सपादितं मुद्रणं पुस्तकस्थास्य । यदि न स्यादीदृशं
साहाय्यं तर्हि पुस्तकशुद्धिं चैतरेभ्यः नोपस्थितं भवेत् ।
अतः परं

मानाशुदीर्घिशाप्या-

नुमाहोऽयं

सावत्सरीकपर्व वीरसवन २४५० }

पुण्यपत्तनम्

विद्वदशवद ,

मोतीलाल लाधाजी

अकारादिक्रमेण प्रमाणमीमांसामूत्राणां सूचिपत्रम् ।

अशाययोगे दर्शना	११२७	तत्सर्वथावरणविलये	१११५
अशननिवृत्तिर्या ।	११३९	तथोपपत्त्यन्यथानुप	२१४
अत एव नोभयो प्र	२१६	तद्दिधा स्वार्थ परा	१२८
अतस्मिंस्तदेवेति	११७	तन्वेधा ।	२१३
अथ प्रमाणमीमांसा ।	१११	तद्व्यञ्जनत्वाद्भस्वनु ।	११३३
अनुभयभोभयकोटि	११५	तस्या सत्यामर्थप्रकाश	११३८
अप्रदर्शितान्वयव्यतिरेकी ।	२१२७	द्रव्योद्भय नियताकारा -	११२३
अभूतदोषोद्भावनानि-	२१२९	दर्शनरमरणसम्भव	१२४
अमूर्तत्वेन नित्ये-	२१३३	दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् ।	२११३
अर्थन्यासामर्प्यात् ।	११३२	धार्मिणि साधनस्योप	२११४
अयप्रहादीना या	११४०	धर्मी प्रमाणसिद्ध ।	१२१६
अवप्रहीतविशेष	११२८	न दृष्टान्तोऽनुमानाद्गम् ।	१२१८
अविशद परोक्षम् ।	१२१	न विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ति	२१३४
असम्भवद्वाधकृत्वा	१११७	नानयोस्तान्वये भेद ।	२१५
असिद्धविषयानैका	२११६	नार्थालोकौ ज्ञानस्य	११२२
असिद्धि पराजय ।	२१३२	नाशत्रनिश्चितमत्त्वो	२११७
इन्द्रियमनोनिमित्तोऽथ	११२१	नियमस्यासिद्धौ च	२१२१
ईहितरिदोषनिर्णयो	११२९	प्रज्ञातिशयविभा	१११६
उपलब्धमानुषलम्भनिमित्त	१२७	प्रत्यक्ष ॥ परो	१११०
ऊहात्तन्निश्चय ।	१२११	प्रत्यक्षानुमानागमलोका	१२१४
एतावान् प्रेक्षप्रयोग ।	२१९	प्रमाण द्विधा ।	११९
कर्तुंस्या प्रमाणम् ।	११३७	प्रमाणस्य विषयो	११३१
कर्मस्या क्रिया ।	११३६	प्रमाणाद्विज्ञाभिज्ञम् ।	११४२
गम्यमानत्वेऽपि साध्य	२१८	प्रमाणान्तरानपेक्षे	१११४
ग्रहिष्यमाणग्राहिण	११४	ग्रामाण्यनिश्चयस्य	११८
तत्तारतम्येऽवधि	१११८	पूर्वोत्तरात्परिहार	११३४
तत्परम्परणार्थे प्राभिका	२१३०	फलमर्थपरान्त ।	१-१-३५

बुद्धिसिद्धोऽपि ।	१ २ १७	स्मृतिहेतुदर्शना ।	१ १-३०
बोध्यानुरोधाव्यतिशा ।	२ १ १०	सम्यगर्थनिर्णय प्रमाणम् ।	१-१-२
भावाभावात्मकत्वा	१ १ १२	सर्वार्थग्रहण मन ।	१-१-२५
भावेन्द्रिय एव्युपयोगी ।	१ १ २४	स्वनिर्णय सत्त्वय-	१-१-३
यथोक्तसाधनाभिधानत्र	२ १ १	स्वप्नस्य निद्रिर्जय ।	२-१-३१
वचनमुपधारात् ।	२ १ २	स्वपराभासी परिणाम्या	१-१-४३
वचनाद्वाग रागाम	२ १ २५	स्वभाव कारण कार्य-	१-२-१२
व्यवस्थान्यधीनिपे	१ १ ११	स्वार्थ स्वनिश्चितसाध्या-	१-२-९
व्याप्तिव्यापकस्य व्याप्ये	१ २ ६	स व्याप्तिदर्शनभूमि ।	१ २ २०
वादिमातवाद्युभय	२ १ १८	स साधर्म्यवैधर्म्याभ्या-	१-२-२१
वासनोद्बोधहेतुका	१ २ ३	सहजमभाविनो सह	१-२ १०
विपरीतनिधमान्यधे	२ १ २०	साधनत्वाभिव्यञ्जकविभक्त्य	२-१-१२
विपरीतान्वयव्यतिरेकी ।	२ १ २६	साधनदोषोद्भावन	२-१-२८
विशद प्रत्यक्षम् ।	१ १ १३	साधनधमप्रयुक्त-	१-२-२२
विशुद्धिहेतुत्वामि	१ १ २०	साधनमात्रात्तत्तिदे ।	१-२-१९
विशेषानुल्लेख्यनध्यवसाय ।	१ १ ९	साधनात्साध्यविज्ञानम्	१-२-७
विरोध्यासिद्धादीनामे	२ १ १९	साध्यवर्मनिवृत्तिप्रयु-	१-२-२३
विषयोपदर्शनार्थं तु	२ १ ७	साध्यनिर्देश प्रतिज्ञा ।	२-१-११
वैधर्म्येण परमाणुकर्मा	२ १ २४	साध्य साध्यधर्मविधि-	१-२-१५
॥ हेधा भवप्रत्ययो	१ १ १९	साध्यस्य निगमनम् ।	२-१-१५
स निग्रहो वादिप्रतिवादिनो ।	२ १ ३३	साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामष्ट-	२-१-२२
स्पर्शरसगन्धरूप	१ १ २२	सिधाध्यायिसमसिद्ध-	१-२-१३
स्मृतिप्रत्याभिज्ञानो	१ २ २	हानादिबुद्धयो वा ।	१-१-४१

निर्दिष्टस्थलानि प्रमाणवचनानि

प्रमाणवचनानि	पृष्ठे
अनिप्रहरयाने—	१५४ गौ. सू. ५ २ २२
अपाणिपादो जवनो—	२० श्वेताश्वतरोपनिषद् ३ १९
अभिलाषससर्गे—	३७ न्या. वि. परि. १ सू. ४
अपमेयेति यो ह्येष—	१५ मी. श्लो. सूत्र ५ अभावप. श्लो. १५
इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्त—	३६ गौ. सू. १ १-४
उत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्तं सत् ।	४० तत्त्वार्थ. ५ २९
एष सत्यनुवादस्व—	३८ मी. श्लो. सू. ४ श्लो. ३९
कथं पचावपच—	७६ दशर्वि. हा. वृ. अ. १ गा. १ (रा. व. काकु धनपत, सिङ्गजी)
कार्यव्यासङ्गात् कथा -	१०३ गौ. सू. ४ २-२८
कालमसम्ब सत्त्वं च—	५१ विद्यो० गा ३३३
गृहीत्वा धत्तुसद्भाव—	१५ मी. श्लो. सू. ५ अभावप. श्लो. २७
तत्त्वाप्यवसायसरसणार्थ—	९० गौ. सू. १ २ १
तत्सम्प्रयोगो पुरुषस्य -	३८ मी. द. पृ. ६ प. १७ (श्रीस्वाम्ब, सीरीज काशी)
दोहिंवि नष्टं नीय	४० सम्म. का. ३ गा. ४९
इदंश्चासावन्ते -	९५ न्या. वा. पृ. ५५२ प. ८ (श्रीरामभासीरीज काशी)
न तावादिन्द्रियैर्गेषा—	१५ मी. श्लो. सू. ५ अभावप. श्लो. १८
नतं तदागमात्मिष्येत्—	१९ मी. श्लो. सू. २ श्लो. १९
प्रतिशहेत्तूदाहरणोपनय—	७६ १०८ गौ. सू. १-१ ३२
प्रतिशहेत्येर्विरोध—	९६ गौ. सू. ५ २ ४
प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुशा—	९४ गौ. सू. ५-२ २
प्रतिविरयाप्यवसायो—	३९ सा. काशिका ५
प्रत्यक्षं कल्पनापोड—	३७ न्या. वि. परि. १ सू. ४

प्रमाणयचनानि

प्रमाणतर्कगान्धर्वोपलम्भ-

प्रमाणनिरधिगमः-

प्रमाणस्य फल इच्छाद्वय-

प्रमाण स्वपरानर्भास-

पुद्गु मुण्ड सह-

पुद्गवि चित्तमतम-

मनिभुतयोर्निरधो-

मदेन मानेन मनोमवेन-

यत्र तत्र समये यथा तथा

यत्राप्यतिशयो दृष्ट -

यथोक्तोपपन्नउल-

यदीयसम्यक्स्वयणप्रतीक्षो-

रूपिध्ववधे ।

रोम्भगबलव्याल-

विद्याविपिदिमाक्षिसिद्धि-

श्रुतमनिद्विपस्य ।

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्य

सम्बद्ध वतमान च-

सम्यगनुभवसाधन

सम्यगर्थे च सदशब्दो-

स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मक-

साध्यधर्मप्रत्यर्थावन-

सिद्धान्तमभ्युपेत्य-

हेत्वपदेशात्प्रतिष्ठा-

हेत्वामासाक्ष यथात्त।

हनास्तथोपपया बा-

शृष्टे

११ गी सू ५ २ २९

४ तत्त्वार्थ १ २

४७ न्याया श्लो २८

२ न्याया श्लो १

३४ विदो भा ३६०

२८ द्वावि अथ ४ सूत्र १

३१ तत्त्वार्थ १ २७

२३ अयोगव्यव श्लो २५

२४ अयोगव्यव श्लो ३१

५४ मी श्लो सू २ श्लो ११४

९२ गी सू १ २ २

२१ अयोगव्यव श्लो २१

२५ तत्त्वार्थ १ २८

२३ पद्म समु अ २ श्लो २०

१४ गी सू १ २ १

३१ तत्त्वार्थ २ २२

३७ मी द १-१ ४

२४ ५३ मी श्लो सू ४ श्लो ८४

११ न्यायसार परि १ सू १

३८ मी श्लो सू ४ श्लो ३८

८ परीष्णामुख १-१

९५ गी सू वाल्या भा ५-२-२

१०४ गी सू ५-२-२३

१०१ गी सू १-१-३९

१०८ गी सू ५ २ २४

७३ याथा श्लो १७

अनुपलब्धस्थलानि प्रमाणवचनानि

प्रमाणवचनानि	पृष्ठे
अग्निस्वभाव. शङ्क्य	६४
अथापि नित्य परमार्थमन्त	४२
अथापि वेददेहत्वात्-	२१
अनुमानादि विलक्ष-	३९
अन्यथानुपपन्नत्व -	६०
अपूर्वार्थवितानम् ।	/
अर्थक्रिया न युज्येत	१९
अर्थक्रिय समर्थस्य-	४१
अर्थेन घटयत्येना	३३
अवयवपरमसन्दिग्ध -	५३
असाधनाङ्गवचन	११
आद्यन्तापेक्षिणी सना -	६०
आवर्तमर्तनाशात्-	६४
इन्द्रियमनोनिमित्त ।	३२
उपपन्ने इवा विगमे -	४०
उपमान प्रसिद्धार्थ -	७३
एकसामाग्र्यधीनस्य-	९३
एकार्थसमवायसु-	९७
कार्य धूमो हुनमुज -	६४
गम्भीरगर्जितारम्भ	६३
ज्ञानमप्रतिध यस्य	२१
ज्ञानादतिरिक्तो-	३९
तर्कसहितात्पल्यज्ञान-	७६
विकालविषय तत्त्व	२०
दु शिभितकुनकोश-	९२

प्रमाणवचनानि	पृष्ठे
धीरत्यन्तपरोक्षेऽर्धे-	२०
न स्मृतेरप्रमाणत्व-	९
नासतो हेतुता नापि-	४६
नासिद्धे भाषधर्माऽस्ति-	६८
नो इन्द्रियम् ।	३१
प्रत्यभ्यागमबाधित-	७८
प्रत्येकं यो भवेद्दोषो-	४७
प्रमाणेतरसामान्य-	१४
पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन-	७९
पूर्वप्रामितमात्रे हि	५३
बाधानिनाभावयोर्वि-	६०
भिन्नकालं कथं प्रामा-	३३
मनोऽतिन्द्रियम् ।	३१
यत्परं शब्दं स	७०
यदाहो जुष्टहलावरधा (श्लोकपञ्चकम्) ४९	
यन्त्वन्वतोऽपि-	६४
यो यत्रैव स तत्रैव-	४२
रूपं यन्नान्वयो हेतो-	६५
मपालोकमनस्वर	३२
रोमणौ बन्तुर श्यामौ (श्लोकत्रितयम्) २	
लिङ्गस्यानन्वया अष्टा	८५
लिङ्गे लिङ्गीमवल्येव	५७
चरितपाभ्यां किं व्योम	१८
विच्छद्देतुमुद्राण्य	०३
शस्त्रं कदल्या कदली	९९
श्रीनादिवृत्तिरविकल्पिका	३९

प्रमाणवचनानि	पृष्ठे
सकलप्रमाणज्येष्ठं प्र-	१३
सर्वमस्ति स्वरूपेण-	२१
स्वसमयपरसमयज्ञा-	९१
स्वार्थव्यवसायात्मक प्रमाणम्-	६
सादेरपि न सान्त्व	६२
साध्यानुवादादिङ्गस्य-	८४
हसति हसति स्वामिन्यु	१०१

उपलब्धवाक्यसमानि प्रमाणवचनानि

प्रमाणवचनानि	पृष्ठे
अयोंकलविधेतुः प्रमाणम् ।	११ गौ. सू. पृ. ९४ प. (आनन्दाश्रम)
अविन्वद्धारणा होइ ।	३५ विशे. मूलमा २ भाष्यमा. १
जाणइ बज्जे शुमाणा उप्ति	२६ विशे. गाथा ८१४
प्रमाणमविसवादिजानम् ।	११ न्या. वि. पृ. ५५, ९ (चौखम्बासिरीज काशी)
हीनमन्यतमेनाप्यव	१०८ गौ. सू. ५ २ १२

वैक्रम १२९४ मिते संवत्सरे तालपत्रोपरि चित्रितमूर्तिप्रतिकृतिः ।

कलिकालसर्वशो भगवान्
श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरः ।

परमार्हत-
श्रीकुमारपालभूपालः ।

इत्थं श्रीजिनशासनाभ्रतरणेः श्रीहेमचन्द्रमधो-
रत्नानन्धतमःप्रवाहहरणं मात्रादृशां मादृशाम् ।
विद्यापद्मजिनीविकासविदितं राज्ञोऽतिवृद्ध्यै स्फुरत्-
वृत्तं विश्वविबोधनाय भवताद् दुःकर्मभेदाय च ॥१८५॥

—प्रभावचरिते श्रीहेमचन्द्रसूरिमन्थे ।

ॐ नमः सर्वज्ञाय

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचित
खोपज्ञवृत्तिसहिता

प्रमाणमीमांसा

अनन्तदर्शनज्ञानवीर्यानन्दमयात्मने ।
नमोऽर्हते कृपाक्लृप्तधर्मतीर्थाय तौयिने ॥ १ ॥
बोधवीजमुपस्कृतं तत्त्वाभ्यासेन धीमताम् ।
जैनसिद्धान्तसूत्राणां स्वेषां वृत्तिर्विधीयते ॥ २ ॥

ननु यदि भवदीयानीमानि जैनसिद्धान्तसूत्राणि तर्हि भवतः पूर्वं
कानि किमीयानि वा तान्यासन्निति । अत्यल्पमिदमन्वयुक्तयाः ।
पाणिनिपिङ्गलकर्णादाक्षपादादिभ्योऽपि पूर्वं कानि किमी-

* तावुद् सततपालनयोरिति (हे वा वा १-८०६) धातो रूपम् ।
पालकादेत्यर्थः । १ बोधो ज्ञानम् ।

२ अष्टाध्यायीव्याकरणकारणो दाक्षीपुत्रो मुनि पाणिनि । तनैव प्राकृतलक्षणनामक
प्राकृतव्याकरणमपि रचितम् । 'यदाह पाणिनि स्वप्राकृतलक्षणे "व्यत्ययोऽप्यासाम्" इति ।
सूर्यप्रशस्तिगीताया तथा पञ्चसप्तष्टिकायामपि 'यदाह पाणिनि प्राकृतलक्षणे-तृतीयाधे
'सतमी यया' तिसु तेषु 'अलकिया पुहर्' इति । मलयगिर्याचार्येण निरदेशि ।

३ छन्द सूत्राणां प्रणेता पिङ्गलो मुनि ।

४ कणमर्त्तति कणाद । तेन प्रणीत कणाददर्शनम् । अयमेवौक्त्य । उक्तस्य
धैरपत्यमौक्त्य । अस्य दर्शनस्यौक्त्यदर्शनमिति नाम । अय कणादो दशाध्यायामक
दर्शनस्य प्रणेता । अत्र (वैशेषिक) मते पदार्था सतः ।

५ षोडशपदार्थवादिना (" प्रमाणप्रमेयसंज्ञप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयववर्तकनिर्णय
वेदिर्जल्पवितर्कज्ञाहेतुभाष्येणैकलक्षणातिविहर्याना तवशात्तानि भेदसाधिगम ") इति ।

यानि वा व्याकरणादिसूत्राणीत्येतदपि पर्यनुयुदस्व । अनादय एवेता
विद्याः संक्षेपविस्तरविरसया नवनवीभवन्ति तत्तत्कर्तृकाद्योन्यन्ते ।
किं नाभ्रौर्पीनं कदाचिदनीदृशं जगदिति । यदि वा प्रेक्ष्य स्ववाचक-
मुख्यविरचितानि सकलशास्त्रचूडामणिभूतानि तत्त्वार्थसूत्राणीति ॥

यद्येवंअकलङ्कधर्मकीर्त्यादिवत् प्रकरणमेव किं नारभ्यते किम-
नया सूत्रप्रकारत्वाहोपुरुषिकया । मैवं बोचः । भिन्नरुचिर्यं जनस्ततो
नास्य स्वेच्छाप्रतिपन्ने लौकिकं राजनीयं वा शासनमस्तीति
यत्किञ्चिदेतत् । तत्र वर्णसमूहात्मकैः पटैः पटसमूहात्मकैः सूत्रैः
सूत्रसमूहात्मकैः प्रकरणैः प्रकरणसमूहात्मकैराह्निकैराह्निकसमूहा-

गौतमसूत्र १-१-१) अक्षपादेन गौतमेन न्यायशास्त्र प्रणीत न्यायशास्त्र च
पंचाध्यायान्तरम् । तत्र प्रत्यध्यायमाह्निकद्वयम् । तत्र १ प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके
प्रमाणादिपदार्थनिरूपणनिरूपण विधाय द्वितीये वादादिसप्तपदार्थलक्षणनिरूपण
कृतम् । २ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके सहायपरीक्षण प्रमाणचतुष्टया (१ प्रापञ्च,
२ अनुमान, ३ शब्द, ४ उपमानम्) प्रामाण्यशङ्कानिराकरण च । द्वितीयेऽ
धापस्यादेरन्तर्भावनिरूपणम् । ३ तृतीयस्य प्रथम आत्मशरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणम् ।
द्वितीये बुद्धिमेव परीक्षणम् । ४ चतुर्थस्य प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्ग
परीक्षणम् । द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपणमवयवव्यादनिरूपण च । ५ पञ्चमस्य प्रथमे
जातिभेदनिरूपणम् । द्वितीये निग्रहस्थानभेदनिरूपणम् । अत्र मते पदार्था षोडश ।

१ तत्त्वार्थगूढाणि भगवतोमास्वातिवाचकमुख्येन प्रणीतानि दर्शभिरप्यायं । तत्र
प्रथमेऽध्यायचतुष्टये जीवतत्त्वस्य वर्णनम् । पञ्चमे अजीव (पुद्गल) स्य । षष्ठसप्तमयो
राश्रवस्य । अष्टमे बन्धस्य । नवमे सवरनिर्जयो । दशमे मोक्षतत्त्वस्य । सप्तपूर्णद्वयसख्या
३४४ परिमिता । अथ सूत्रार्थो दिगम्बरे श्वेताम्बरेऽथ पूष्यत्येनाभिमन्यते । यत
उभयमतवादिभिस्तैस्तैराचार्यैरस्य भाष्याणि व्याख्याश्च निर्मिता । दिगम्बरेषु प्रायोऽस्य
नाम्न उमास्वामित्वेन व्यवहारः ।

२ सूत्रं तु सूचनाकारिण्ये तन्तुव्यवस्थयो । अनेकार्यसंग्रहे का. २ श्लो ४५, ८

३ एकस्मिन्नह्नि भवमाह्निकम् ।

त्मकैः पञ्चभिरध्यायैः शास्त्रमेतदरचयदाचार्यः । तस्य च प्रेक्षाव-
त्प्रवृत्त्यङ्गमभिधेयमभिधातुमिदमादिस्मृत्म् ॥

॥ अथ प्रमाणमीमांसा ॥ १-१-१ ॥

अथेत्यस्याधिकारार्थत्वाच्छास्त्रेणाधिक्रियमाणस्य प्रस्तूयमानस्य
प्रमाणस्याभिधानात्सकलशास्त्रतात्पर्यव्याख्यानेन प्रेक्षावन्तो बोधिताः
प्रवर्तिताश्च भवन्ति । आनन्तर्यार्थो वाऽयशब्दः शब्दकाव्यछन्दोनु-
शासनेभ्योऽनन्तरं प्रमाणं मीमांस्यत इत्यर्थः । अनेन शब्दानुशास-
नादिभिरस्यैककर्तृकत्वमाह । अधिकारार्थस्य चायशब्दस्यान्यार्थ-
नीयमानकुसुमदामजलकुम्भादेर्दर्शनमिव श्रवणं मङ्गलायापि कल्पत
इति, मङ्गले च सति परिपन्थिविघ्नविधातादृष्टेपेण शास्त्रसिद्धिरायुष्म
च्छ्रोतृकता च भवति । परमेष्ठिनमस्कारादिकं तु मङ्गलं कृतमपि
न निवेशितं लाघवार्थिना शास्त्रकारेणेति ।

१ 'शास्त्र ग्रन्थनिदेशयो' इति अनेकार्थमग्रहे २ का. श्लो. ४५१.

२ प्रेक्षावन्तो विचारिणः ।

३ हेमचन्द्राचार्यैरष्टाध्यायात्मक सङ्कृतप्राकृतभाषाव्याकरण सूत्रैर्विबद्धम् । तत्र सप्ता-
ध्यायाः सङ्कृतव्याकरण उपयुक्ताः । अष्टमोऽध्यायः प्राकृतव्याकरणे । तथा च काव्यानु-
शासनमष्टाध्यायात्मकमेव साहित्यशास्त्रसर्वविषयनिदर्शकं निरुद्धम् । एवमेव छन्दः-
शास्त्रेऽपि ग्रन्थोऽष्टाध्यायात्मकः । तत्र प्रथमः मञ्जाध्यायः । द्वितीयः समवृत्तव्यावर्णना-
ध्यायः । तृतीयोऽर्धसमविधमवैनालीयमात्राममकादिव्यावर्णनाध्यायः । चतुर्थः आर्या-
गलितकखजकशीर्षकव्यावर्णनाध्यायः । पञ्चमः उत्साहादिप्रतिपादनाध्यायः । षष्ठः
मृगदिचतुर्भदीशतनाध्यायः । सप्तमो द्विपदीव्यावर्णनाध्यायः । अष्टमः प्रस्तारादि-
व्यावर्णनाध्यायः । अत्रानुशासनस्यैव स्वोपशृतिरप्यस्ति ।

४ अक्षेपेण-कालकिल्बिषाभावेन ।

५ तथाचोक्तं पातञ्जलमहामात्रे १।१।१ इत्यत्र 'मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि
प्रयन्ते । वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि च । अथेतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति ।

६ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठिः, अर्हन्मिदाचार्योपाध्यायसर्वसाधुषु पचमु प्रणिदः ।

प्रकर्षेण संशयादि व्यवच्छेदेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तुतत्त्वं येन तत्प्रमाणं प्रमायां साधकतमम् । तस्य मीमांसा उद्देशादिरूपेण पर्यालोचनम् । त्रयी हि शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । १ उद्देशः २ लक्षणम् ३ परीक्षा च । तत्र नामधेयमात्रकीर्तनमुद्देशः । यथेदमेव सूत्रम् । उद्दिष्टस्यासाधारणधर्मवचनं लक्षणम् । तद्बोधा १ सामान्यलक्षणम् २ विशेषलक्षणं च । सामान्यलक्षणमनन्तरमेव सूत्रम् (१।१।२) विशेषलक्षणं विशदः प्रत्यक्षम् (१।१।३) इति । विभागस्तु विशेषलक्षणस्यैवाहमिति न पृथगुच्यते । लक्षितस्येवामित्थं भवति नेत्यमिति न्यायतः परीक्षणं परीक्षा, यथा तृतीयसूत्रम् (१।१।३) । पूजितविचारवचनश्च मीमांसाशब्दः । तेन न प्रमाणमात्रस्यैव विचारोऽत्राधिकृतः । किन्तु तदेकदेशभूतानां दुर्नयनिराकरणद्वारेण परिशोधितमार्गाणां नयानामपि । “ प्रमाणेनैरधिगमः ” इति हि वाचकमुख्यः, सकलपुरुषार्थेषु मूर्द्धाभिपिक्तस्य सोपायस्य सप्रतिपक्षस्य मोक्षस्य च । एवं हि पूजितो विचारो भवति । प्रमाणमात्रविचारस्तु प्रतिपक्षनिराकरणपर्यवसायी वाक्यलक्षणाग्रं स्यात् । तद्विवक्षायां तु अथ प्रमाणपरीक्षेत्येव क्रियेत । तत् स्थितमेतत् प्रमाणनपपरिशोधितप्रमेयमार्गं सोपायं सप्रतिपक्षमोक्षं विवक्षितं मीमांसाग्रहणमकार्याचार्येणेति ॥ १ ॥

तत्र प्रमाणसामान्यलक्षणमाह—

१ मुक्तिः ।

२ तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे—अध्याय १ सूत्र ६ । भाष्यव एषा च जीवादीनां तत्त्वानां यथोद्दिष्टानां नामादिभिर्न्यस्तानां प्रमाणनयैर्विस्ताराधिगमो भवति । तत्र प्रमाणं द्विविधम् । परोक्षप्रत्यक्षं च चतुर्विधमित्येके नयवादान्तरेण । नयाश्च नैगमादयः । (नैगमसमग्रव्यवहारसूत्रशब्दा नयाः । तत्त्वार्थाधिगमसूत्र १-३४)

३ श्रेष्ठम् ।

॥ सम्यगर्थनिर्णयः प्रमाणम् ॥ १-१-२ ॥

प्रमाणमिति लक्ष्यनिर्देशः। शेषं लक्षणम्। प्रसिद्धानुवादेन ह्यप्रसिद्ध-
स्य विधानं लक्षणार्थः। तत्र यत्तदाविवादेन प्रमाणमिति धर्मि-
प्रसिद्धं तस्य सम्यगर्थनिर्णयात्मकत्वं धर्मो विधीयते। अत्र प्रमाण-
त्वादिति हेतुः। नच धर्मिणो हेतुत्वमनुपपन्नम्, भवति हि विशेषे
धर्मिणि तत् सामान्यं हेतुर्यथाऽयं भूमः साग्निरूर्ध्वमत्वात् पूर्वोपलब्ध-
भूमवत्। न च दृष्टान्तमन्तरेण नगमकत्वम्। अन्तर्व्याप्त्यैव साध्यै-
सिद्धेः। सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादित्यादिवदिति दर्शयिष्यते।
तत्र निर्णयः संशयाऽनध्यवसायाविकल्पत्वरहितं ज्ञानम्। ततो निर्णय-
पदेनाज्ञानरूपस्येन्द्रियसन्निकर्षादेर्ज्ञानरूपस्यापि संशयादेः प्रमाणत्व-
निषेधः। अर्थेतेऽर्थ्यते वाऽर्थो हेयोपादेयोपेक्षणीयलक्षणः। हेयस्य
हातुम् उपादेयस्योपादातुम् उपेक्षणीयस्योपेक्षितुमर्थ्यमानत्वात्। न
चानुपादेयत्वादुपेक्षणीयो हेय एवान्तर्भवति। अहेयत्वादुपादेय
एवान्तर्भावप्रसक्तेः। उपेक्षणीय एव च मूर्द्धाभिषिक्तोऽर्थो योगिभि-
स्तस्यैवार्थमाणत्वात्। अस्मदादीनामपि हेयोपादेयाभ्यां भूयानेवो-
पेक्षणीयोऽर्थः। तन्नायमुपेक्षितुं क्षमः। अर्थस्य निर्णय इति कर्मणि
पठ्यते। निर्णायमानत्वेन व्याप्यत्वादर्थस्य। अर्थग्रहणं च स्वैर्निर्णय-
व्यवच्छेदार्थं तस्य सतोऽप्यलक्षणत्वादिति वक्ष्यामः। सम्यगित्य-
विपरीतार्थमव्ययं समञ्जतेर्वा रूपं तच्च निर्णयस्य विशेषणं तस्यैव
सम्पत्त्वाऽसम्पत्त्वयोगेन विवेकमुचितत्वात्। अर्थस्तु स्वतो न
सम्यगनाप्यसम्यगिति सम्भवेव्याभिचारयोरभावाच्च विशेषणीयः।

१ लक्षणसूत्रम् १-२-६।

२ लक्षणसूत्रम् १-२-१३।

३ स्व- निर्णयः।

४ विशेषणं दातुम्।

५ सम्भवव्याभिचारोभावा स्याद्विशेषणमर्थवत्। न शैत्येन न चीष्णेन शक्तिः प्राप्ति-
विशिष्यते। १।

तेन सम्यग् योऽर्थनिर्णय इति विशेषणाद्विपर्ययनिरासः । ततोऽति-
व्याप्त्यव्याप्त्यसम्भवदोषविकल्पादिदं प्रमाणसामान्यलक्षणम् ॥ २ ॥

नन्वर्थनिर्णयवत्स्वनिर्णयोऽपि वृद्धैः प्रमाणलक्षणत्वेनोक्तः प्रमाणं
स्वपरावभासीति । स्वार्थव्यवसायात्मकं प्रमाणमिति च ।
न चासावसन् । घटमहं जानामीत्यादौ कर्तृकर्मवज्ज्ञप्तेरप्यव-
भासमानत्वात् । न चाप्रत्यक्षोपलम्भस्यार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति । न च
ज्ञानान्तरात् तदुपलम्भसम्भावनम् । तस्यानुपलब्धस्य प्रस्तुतोपलम्भ-
प्रत्यक्षीकाराभावात् । उपलम्भान्तरसम्भावने चानवस्था । अर्था-
पलम्भात्तस्योपलम्भेऽन्योन्याश्रयदोषः । एतेनार्थस्य सम्भवो
नोपपद्यते न चैतज्ज्ञानं स्यात् इत्यर्थापत्त्यापि तदुपलम्भः प्रत्युक्तः ।
तस्या अपि ज्ञापकत्वेऽनाज्ञाताया ज्ञापकत्वायोगात् । अर्थापत्त्यन्तरात्
तज्ज्ञानेऽनवस्थेतरेतराश्रयदोषापत्तेस्तदवस्थः परिभवः । तस्मादर्थो-
न्मुखतयेव स्वोन्मुखतयापि ज्ञानस्य प्रतिभासात् स्वनिर्णयात्मकत्व-
मप्यस्ति । नन्वनुभूतेरनुभाव्यत्वे घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गः ।
मैवं शोचः । ज्ञातुर्ज्ञातृत्वेनेवाऽनुभूतेरनुभूतित्वेनैवानुभवात् । न
चानुभूतेरनुभाव्यत्वं दोषः । अर्थापेक्षयानुभूतित्वात्, स्वापेक्षयाऽनु-

१ अर्थस्य निर्णयोऽर्थनिर्णय सम्यक् चासौ अर्थनिर्णयश्च ।

२ अलक्ष्यवृत्तित्वमतिव्याप्ति । यथा गो शृङ्गित्वम् । लक्ष्यभिन्नमलक्ष्य तत्र
लक्षणसत्त्वम् । शृङ्गित्वं लक्ष्यभिन्नमहिष्यादिषु वर्तते । अतस्तदतिव्याप्तम् ।

३ लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वमव्याप्ति । यथा गो कपिलत्वम् । लक्ष्यस्यैकदेशो लक्षण
स्यासत्त्वम् । प्रकृते लक्ष्या गाव । तदेकदेश शुक्ला गाव । तत्र कपिलत्वस्या
सत्त्वादव्याप्ति ।

४ लक्ष्यमात्रवर्तनमसम्भव । यथा गोरेकशफवत्वम् । कस्मिन्नापि लक्ष्ये लक्षणा
सत्त्वम् । एकशफवत्व न कस्यामापि गवि वर्तते । अतस्तदसम्भवदोषदूषितम् ।)

५ प्रमाण स्वपरामासि ज्ञान नावन्निवर्जितम् । प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा भेदयित्वा
अत्र ॥ श्रीसिद्धसेनदिनाकरप्रणीत न्यायाध्यायारम्भे १ ।

भाव्यत्वात् । स्वपितृपुत्रापेक्षयैकस्य पितृत्वपुत्रत्ववद्विरोधाभावात् ।
 न च स्वात्मनि क्रियाविरोधः । अनुभवसिद्धेऽर्थे विरोधासिद्धेः ।
 अनुमानाच्च स्वसंवेदनसिद्धिः । तथाहि ज्ञानं प्रकाशमानमेवार्थं
 प्रकाशयति प्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् संवेदनस्य प्रकाशकत्वात् ।
 प्रकाशकत्वमसिद्धमिति चेत् । न । अज्ञाननिरासादिद्वारेण प्रकाशक-
 त्वोपपत्तेः । न च नेत्रादिभिरनैकान्तिकता । तेषां भावेन्द्रियैरुपा-
 णामेव प्रकाशकत्वात् । भावेन्द्रियाणां च स्वसंवेदनरूपतेव न
 व्यभिचारः । तथा संवित् स्वप्रकाशो अर्थप्रतीतित्वात् । यः स्वप्रकाशो
 न भवति नासावर्थप्रतीतिर्यथा घटः । तथा यज्ज्ञानं तदात्मबोधं
 प्रत्यनपेक्षितपरव्यापारं यथा गोचरान्तरग्राहिज्ञानमागभाविगोच-
 रान्तरग्राहिज्ञानप्रबन्धस्यान्त्यज्ञानम् । ज्ञानं च विवादाध्यासितं
 रूपादिज्ञानमिति, संवित् स्वप्रकाशे स्वावान्तरजातीयं नापेक्षते
 वस्तुत्वात् घटवत् । संवित् परप्रकाश्या वस्तुत्वाद्धटवदिति चेत् न ।
 अस्याप्रयोजकत्वात् । न खलु घटस्य वस्तुत्वात् परप्रकाश्यता अपि
 तु बुद्धिव्यतिरिक्तत्वात् । तस्मात् स्वनिर्णयोऽपि प्रमाणलक्षण-
 मास्वित्याशङ्क्यामाह—

१ लक्षण २-१-२१

२ “लब्धुपयोगौ भावेन्द्रियम्” । तत्त्वार्थसूत्र २-१८ भाष्यम्-लब्धरूपयोगश्च भावेन्द्रिय
 भवति । लब्धिर्नाम गतिजात्यादिनामकमजनिता तदावरणीयकमक्षयोपशमननिता चेन्द्रिया
 श्रयकर्मोदयनिर्मुक्ता च जीवस्य भवति । सा पञ्चविधा स्वर्गनिन्द्रियलब्धिरसनेन्द्रियलब्धिप्राणे
 न्द्रियलब्धिचक्षुरिन्द्रियलब्धिभोरेन्द्रियलब्धिरिति । स्वर्गादिषु ‘स्पर्शनरसनप्राणचक्षु भोनाणि’
 (तत्त्वार्थ २ २०) मतिशानोपयोग इत्यर्थः । उक्तमेतत् ‘उपवागो लक्षणम्’ (त. २ ८)
 उपयोग प्रणिधानमायोगस्तत्राव परिणाम इत्यर्थः । एषा च सत्या निर्मुक्तापुनःकरणोपयोगी
 भवति । सत्या च लब्धौ निर्मुक्त्युपकरणोपयोगा भवन्ति । निर्मुक्त्यादीनामेकतराभावे
 विषयालोचनम् भवति । जिज्ञासुभिः सर्वार्थसिद्धितत्त्वार्थलोकवार्तिकतत्त्वार्थराजवार्ति
 कादयो द्रष्टव्याः । विस्तरभयाच्च सगृह्यन्ते ।

३ गोचर विषयः ।

॥स्वनिर्णयः सन्नप्यलक्षणमप्रमाणेऽपि भावात्॥१-१-३॥

सन्नपीति परोक्तमनुमोदते । अयमर्थो नद्यस्तीत्येव सर्वं लक्षणं वाच्यं किन्तु यो धर्मी विपक्षाद्व्यावर्तते । स्वनिर्णयस्त्वप्रमाणेऽपि संशयादौ वर्तते । नहि काचित् ज्ञानमात्रा सास्ति या न स्वसंविदिता नाम ततो न स्वनिर्णयो लक्षणमुक्तोऽस्माभिः । वृद्धेस्तु परीक्षार्थ-मुपक्षिप्त इत्यदोषः ॥ ३ ॥

ननु च परिच्छिन्नमर्थं परिच्छिन्दता प्रमाणेन पिष्टं^१ पिष्टं स्यात् । तथा च गृहीतग्राहिणां धाराबाहिकज्ञानानामपि प्रामाण्यमसङ्गः । ततोऽपूर्वार्थनिर्णय इत्यस्तु लक्षणम् । यथाहुः " स्वापूर्वार्थ-व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणम् " इति । तथा—' अपूर्वार्थ-विज्ञानम् ' इति च । तत्राह—

॥ ग्रहीष्यमाणग्राहिण इव गृहीतग्राहिणोऽपि
नाप्रामाण्यम् ॥ १-१-४ ॥

अयमर्थः । द्रव्यापेक्षया वा गृहीतग्राहित्वं विप्रतिपिध्येते पर्याया-पेक्षया वा । तत्र पर्यायापेक्षया धाराबाहिकज्ञानानामपि गृहीतग्राहित्वं न सम्भवति । क्षणिकत्वात् पर्यायाणाम् । तत्कथं तन्निवृत्त्यर्थं विशेषण-मुपादीयते । अथ द्रव्यापेक्षया । तदप्ययुक्तम् । द्रव्यस्य नित्यत्वा-देकत्वेन गृहीतग्रहीष्यमाणावस्थयोर्न भेदः । ततश्च कं विशेषमाश्रित्य ग्रहीष्यमाणग्राहिणः प्रामाण्यं न गृहीतग्राहिणः । अपि च अवग्रहे-र्होदीनां गृहीतग्राहित्वेऽपि प्रामाण्यमिष्यत एव । न चैषां भिन्न-

१ पिष्टस्य पेपण नास्ति मृतस्य मरण नहि ॥ इति न्यायात्

२ एकस्मिन्नेव घटे " घटोऽयं घटोऽयम् " इत्येवमुत्पन्नमानान्युत्तरोत्तरशान्तिनि धाराबाहिकज्ञानानि ।

३ दिगम्बराचार्यमाणिक्यनन्दिवृत्ते परीक्षामुखे प्रथमोद्देशे प्रथमसूत्रम् ।

४ आदिशब्दादीहावायवाभारणग्रहणम् । एतेषां लक्षण क्रमेण १-१-२७, १-१-२८, १-१-२९, १-१-३० सूत्रे द्रष्टव्यम् ।

विपर्ययत्वम् । एवं ह्यवगृहीतस्याऽनीहनादीहितस्यानिश्चयादसमञ्ज-
समापद्येत । न च पर्यायापेक्षयानधिगतविशेषावसायादपूर्वार्थत्वं
वाच्यम् । एवं हि न कस्यचिद् गृहीतग्राहित्वमित्युक्तप्रायम् । स्मृतेश्च
प्रमाणत्वेनाभ्युपगताया गृहीतग्राहित्वमेव सतत्त्वम् । यैरपि स्मृतेर-
प्रामाण्यामिष्टं तैरप्यर्थादनुत्पाद एव हेतुत्वेनोक्तो न गृहीतग्राहित्वम् ।
यदाह “न स्मृतेरप्रमाणत्वं गृहीतग्राहिताकृतम् । अपि
त्वनर्थजन्यत्वं तदप्रामाण्यकारणम् ” इति ॥ ४ ॥

अथ प्रमाणलक्षणप्रतिक्षिप्तानां संशयानध्यवसायविपर्ययाणां
लक्षणमाह—

॥ अनुभयत्रोभयकोटिसंस्पर्शी प्रत्ययः संशयः ॥ १-१-५ ॥

अनुभयस्वभावे वस्तुनि उभयान्तपरिमर्शनशीलं ज्ञानं सर्वात्मना
शेत इवात्मा यस्मिन् सति स संशयः । यथान्धकारे दूरादूर्द्धाकार-
वस्तूपलम्भात् साधकबाधकप्रमाणाभावे सति स्थाणुर्वा पुरुषो वेति
प्रत्ययः । अनुभयत्रग्रहणमुभयरूपे वस्तुन्युभयकोटिसंस्पर्शेऽपि
संशयत्वनिराकरणार्थम् । यथास्ति च नास्ति च घटः, नित्यश्चानि-
त्यश्चात्मेत्यादि ॥ ५ ॥

॥ विशेषानुल्लेख्यनध्यवसायः ॥ १-१-६ ॥

दूरान्धकारादिवशादसाधारणधर्मावमर्शरहितः प्रत्ययोऽनिश्चया-
त्मकत्वादनध्यवसायः । यथा किमेतदिति । यद्यप्यविकल्पकं प्रथम-
लक्षणभावि परेषां प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनाभिमतं तदप्यनध्यवसाय एव ।
विशेषोल्लेखस्य तत्राप्यभावादिति ॥ ६ ॥

अतस्मिंस्तदेवेति विपर्ययः ॥ १-१-७ ॥

यज्ज्ञाने प्रतिभासिते तद्रूपरहिते वस्तुनि तदेवेति प्रत्ययो विप-
र्यासरूपत्वाद्विपर्ययः । यथा घातुर्वेषम्यान्मधुरादिद्रव्येषु तिक्तादि-

प्रत्ययः । तिमिरादिदोषादेकस्मिन्नपि चन्द्रे द्विचन्द्रादिप्रत्ययः ।
नौयानादगच्छत्स्वपि वृक्षेषु गच्छत्प्रत्ययः । आशुभ्रमणादलाता-
दावचक्रेऽपि चक्रप्रत्ययः । इत्यवसितं प्रमाणलक्षणम् ॥ ७ ॥

नन्वस्तुक्तलक्षणं प्रमाणम् । तत्प्रामाण्यं तु स्वतः परतो वा
निश्चीयेत । न तावत् स्वतः । तद्वि संविदितत्वात् ज्ञानमित्येव
गृह्णीयाद् पुनः सम्यग्त्वलक्षणं प्रामाण्यम् । ज्ञानत्वमात्रं तु प्रमाणा-
भाससाधारणम् । अपि च स्वतःप्रामाण्ये सर्वेषामविप्रतिषेत्तिप्रसङ्गः ।
नापि परतः । परं हि १ तद्गोचरगोचरं वा ज्ञानम् २ अभ्युपेतार्थ-
क्रियानिर्भासं वा ३ तद्गोचरनान्तरीयकार्यदर्शनं वा । तच्च सर्वं
स्वतोऽनवधृतप्रामाण्यमव्यवस्थितं सत् कथं पूर्वमवर्तकज्ञानं व्यवस्था-
पयेत् । स्वतो वाऽस्य प्रामाण्ये कोऽपराधः प्रवर्तकज्ञानस्य । येन
तस्यापि तन्न स्यात् । न च प्रामाण्यं ज्ञायते स्वत इत्युक्तमेव
परतस्त्वनवस्थेत्याशङ्क्याह—

॥ प्रामाण्यनिश्चयः स्वतः परतो वा ॥ १-१-८ ॥

प्रामाण्यनिश्चयः क्वचित् स्वतो यथाऽभ्यासदशापन्ने स्वकरतला-
दिज्ञाने, स्नानपानावगाहनोदन्योपशमादावर्थक्रियानिर्भासे वा प्रत्य-
क्षज्ञाने । नहि तत्र परीक्षाकाङ्क्षास्ति प्रेक्षावताम् । तथाहि जलज्ञानं
ततो दाहपिपासार्तस्य तत्र प्रवृत्तिस्ततस्तत्प्राप्तिस्ततः स्नानपानादीनि
ततो दाहोदन्योपशम इत्येतावतैव भवति कुतः प्रमाता न पुनर्दाहोद-
न्योपशमज्ञानमपि परीक्षते इत्यस्य स्वतःप्रामाण्यम् । अनुमाने तु
सर्वस्मिन्नपि सर्वथा निरस्तसमस्तव्यभिचाराशङ्के स्वत एव प्रामाण्यम् ।
अव्यभिचारिलिङ्गसमुत्थत्वात् । न लिङ्गाकारं ज्ञानं लिङ्गं विना, न
च लिङ्गं लिङ्गिनं विनेति । क्वचित् परतः प्रामाण्यनिश्चयो यथा-

नभ्यासदशापन्ने प्रत्यक्षे । नहि तदर्थेन गृहीताव्यभिचारमिति तदे-
कदेशविषयात् संवादकात्, ज्ञानान्तराद्वा, अर्थक्रियानिर्भासाद्वा, नान्त-
रीयार्थदर्शनाद्वा तस्य प्रामाण्यं निश्चीयते । तेषां च स्वतःप्रामाण्य-
निश्चयान्नानवस्थादिदौस्थ्यवाक्यशः । शब्दे तु प्रमाणे दृष्टार्थेऽर्था-
व्यभिचारस्य दुर्ज्ञानत्वात् संवादाद्यधीनः परतः प्रामाण्यनिश्चयः ।
अदृष्टार्थे तु दृष्टार्थग्रहोपरागनष्टमुष्ट्यादिप्रतिपादकानां संवादेन
प्रामाण्यं निश्चित्य संवादमन्तरेणाप्यासोक्तत्वेनैव प्रामाण्यनिश्चय इति
सर्वमुपपन्नम् । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति नैयायिकाः ।
तत्रार्थोपलब्धौ हेतुत्वं यदि निमित्तत्वमात्रं तदा तत्सर्वकारकसाधा-
रणमिति कर्तृकर्मादेरपि प्रमाणत्वप्रसङ्गः । अथ कर्तृकर्मादिविलक्षणं
करणं हेतुशब्देन विवक्षितं तर्हि तज्ज्ञानमेव युक्तं नेन्द्रियसन्निकर्षादि ।
यस्मिन् हि सत्यर्थ उपलब्धो भवति स तत्करणम् । न चेन्द्रिय-
सन्निकर्षसामग्र्यादौ सत्यपि ज्ञानाभावे स भवति । साधकतमं हि
करणमव्यवहितफलं च तदिष्यते । व्यवहितफलस्यापि करणत्वे
दधिभोजनादेरपि तथाप्रसङ्गः । तन्न ज्ञानादन्यत्र प्रमाणत्वम् । अन्यत्रो-
पचारात् । सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमित्यत्रापि साधन-
ग्रहणात् कर्तृकर्मनिरासेन करणस्य प्रमाणत्वं सिध्यति तथाप्य-
व्यवहितफलत्वेन साधकतमत्वं ज्ञानस्यैवेति तदेव प्रमाणत्वेनेष्टव्यम् ।
प्रमाणमविसंवादिज्ञानमिति सोगताः । तत्रापि यद्यविकल्पकं
ज्ञानं तदा न तद् व्यवहारजननसमर्थम् । सांव्यवहारिकस्य चैत-
त्प्रमाणस्य लक्षणमिति च भवन्तः । तत्कथं तस्य प्रामाण्यम् । उत्तर-

१ 'उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणम्' इति गौतमसूत्रात्स्यायनमाध्वे । पृ. १४ प. ४ ।

२ मानवज्ञप्रणीत न्यायसार प्रत्यक्ष परिच्छेदे सूत्र १ पृ. १ प. ८ ।

३ " अविसंवादकं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् " न्यायनिन्दु पृ. ५ प. ९ ।

फालभाविनो व्यवहारजननसमर्थाद्विकल्पात् तस्य प्रामाण्ये याचितरु-
मण्डनन्यायः । वरं च व्यवहारहेतोर्विकल्पस्यैव प्रामाण्यमभ्युपगन्तुम् ।
एवं हि परम्परापरिश्रमः परिहृतो भवति । विकल्पस्य चाप्रामाण्ये
कथं तन्निमित्तो व्यवहारोऽविसंवादी । दृष्टविकल्पयोरर्थयोरेकीकर-
णेन तैमिरिकज्ञानवत् संवादाभ्युपगमे चोपचरितं संवादित्वं स्यात् ।
तस्मादनुपचरितमविसंवादित्वं प्रामाण्यस्य लक्षणमिच्छता निर्णयः
प्रमाणमेष्टव्य इति ॥ ८ ॥

प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्वा परीक्ष्य च विशेषलक्षणं वक्तुकामो
विभागमन्तरेण तद्वचनस्याशक्यत्वादिभागमतिपादनार्थमाह—

॥ प्रमाणं द्विधा ॥ १-१-९ ॥

सामान्यलक्षणसूत्रे प्रमाणग्रहणं परीक्षयान्तरितमिति न तंदा परा-
मृष्टम् । किन्तु साक्षादेवोक्तं प्रमाणमिति । द्विधा द्विप्रकारमेव विभा-
गस्यावधारणफलत्वात् । तेन प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्थाकाः ।
प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणमिति वैशेषिकाः । तान्येवेति साङ्ख्यः ।
सहोपमानेन चत्वारीति नैयायिकाः । सद्दार्थापत्त्या पञ्चेति प्रामा-
कराः । सहाभावेन षडिति भाट्टाः । इति न्यूनाधिकप्रमाणवादिनः
प्रतिक्षिप्ताः । तत्प्रतिषेधश्च वक्ष्यते ॥ ९ ॥

तर्हि प्रमाणद्वैविध्यं किं तथा यथाहुः सौगताः प्रत्यक्षमनुमानं
चेत्युतान्यथेत्याह—

१ अस्य न्यायस्य स्वरूपम् । केनचिदभिज्ञेन याचित्वा परमण्डनानि परगृहे विवाहा
दिमग्नादनार्यं गम्यते पर न सत् तस्य शोभायै पर्याप्तम् ।

२ तच्छब्देन ।

३ मीमांसकेषु मतत्रयम् १ प्रामाण्य २ भाट्ट ३ मुरारिमलञ्च ।

४ अभाव — अनुपलब्धि ।

५ १-१-१०, १-१-११, १-१-१२ सूत्रेषु ।

॥ प्रत्यक्षं च परोक्षं च ॥ १-१-१० ॥

अश्रुते अक्ष्णोति वा व्याप्नोति सकलद्रव्यक्षेत्रकालभावानित्यक्षो
र्जावः । अश्रुते विषयमित्यक्षमिन्द्रियं च । प्रातिः प्रतिगतार्थः । अक्षं
प्रतिगतं तदाश्रितम् । अक्षाणि चेन्द्रियाणि तानि प्रतिगतमिन्द्रिया-
ण्याश्रित्योज्झिहीते यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणलक्षणम् । अक्षेभ्यः
परतो वर्तते इति परेणेन्द्रियादिना चोक्ष्यत इति परोक्षं वक्ष्यमाण-
लक्षणमेव । चकारः स्वविषये द्वयोस्तुल्यबलत्वख्यापनार्थः । तेन
यदाहुः सकलप्रमाणज्येष्ठं प्रत्यक्षमिति तदपास्तम् । प्रत्यक्ष-
मितिपूर्वकत्वादितरप्रमाणानां तस्य ज्येष्ठतेति चेत् । न । प्रत्यक्षस्यापि
प्रमाणान्तरपूर्वकत्वोपलब्धेः । लिङ्गादाप्तोपदेशाद्वा बन्धादिकमवगम्य
प्रवृत्तस्य तद्विषयप्रत्यक्षोत्पत्तेः ॥ १० ॥

न प्रत्यक्षादन्यत्प्रमाणमिति लौकिकतिकाः । तत्राह—

॥ व्यवस्थान्यधीनिषेधानां सिद्धेः प्रत्यक्षेतरप्रमाणसिद्धिः

॥ १-१-११ ॥

प्रमाणाप्रमाणविभागस्य परबुद्धेरतीन्द्रियार्थनिषेधस्य च सिद्धि-
र्नानुमानादिप्रमाणं विना । चार्वाको हि काश्चिज्ज्ञानव्यक्तीः संवादि-
त्वेनाव्यभिचारिणीरूपलभ्यान्वाश्च विसंवादित्वेन व्यभिचारिणीः
पुनः कालान्तरे तादृशीतराणां ज्ञानव्यक्तीनामवश्यं प्रमाणेतरत्वे
व्यवस्थापयेत् । न च सन्निहितार्थबलेनोत्पद्यमानं पूर्वापरपरामर्श-
शून्यं प्रत्यक्षं पूर्वापरकालभाविनीनां ज्ञानव्यक्तीनां प्रामाण्याप्रामा-
ण्यव्यवस्थापकं निमित्तमुपलस्यितुं क्षमते । न चायं स्वप्रतीतिगोच-
राणामपि ज्ञानव्यक्तीनां परं प्रति प्रामाण्यप्रामाण्यं वा व्यवस्था-

१ अश्रुति व्याप्नोति (हे. घा. पा. ५-२९) ।

२ अक्षो व्याप्नोति च (हे. घा. पा. १-५७०) ।

३ लौकिकतिकाः—चार्वाकाः ।

पयितुं प्रभवति । तस्माद्यथादृष्टज्ञानव्यक्तिसाधर्म्यद्वारेणेदानीन्तन-
 ज्ञानव्यक्तीनां प्रामाण्याप्रामाण्यवस्थापकं परप्रतिपादकं परोक्षान्त-
 र्गतमनुमानरूपं प्रामाणान्तरमुपासीत । अपि च अप्रतिपत्तितत्पर्य
 प्रतिपादयन्नायं लौकिको न परीक्षक इत्युन्मत्तदुपेक्षणीयः स्यात् ।
 न च प्रत्यक्षेण परचेतोवृत्तीनामधिगमोस्ति । चेष्टाविशेषदर्शनात्त-
 दवगमे च परोक्षस्य प्रामाण्यमनिच्छतोऽप्यायातम् । परलोकादि-
 निषेधश्च न प्रत्यक्षमात्रेण शक्यः कर्तुम् । सद्यिहितमात्रविषयत्वात्तस्य ।
 परलोकादिकं चाप्रतिपिष्य नायं मुखेनास्ते प्रमाणान्तरं च नेच्छतीति
 हिम्बहेवोक्तः । किञ्च प्रत्यक्षस्याप्यर्थाज्याभिचारादेव प्रामाण्यं तद्यार्थ-
 प्रतियद्वल्लिङ्गद्वारा समुन्मज्जतः परोक्षस्याप्यर्थाज्याभिचारादेव
 किं नेप्यते । व्यभिचारिणोपि परोक्षस्य दर्शनादप्रामाण्यमिति चेत् ।
 प्रत्यक्षस्यापि तिमिरादिदोषादप्रामाण्यस्य दर्शनात् सर्वप्रामाण्य-
 प्रसङ्गः । प्रत्यक्षाभासं तदिति चेत् । इत्यत्रापि तुल्यमेतदन्यत्र पक्ष-
 पातात् । धर्मकीर्तिरप्येतदाह “प्रमाणेतरसामान्यस्थितैरन्य-
 धियो गतेः । प्रमाणान्तरसङ्कायः प्रतिषेधाच्च कस्यचित्
 ॥ १ ॥ अर्थस्यासम्भवे भावात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता ।
 प्रतियद्वस्वभावस्य तद्वेतुल्ये समं द्वयम् ” ॥ २ ॥ इति यथो-
 क्तसङ्घायोगेऽपि च परोक्षार्थविषयमनुमानमेव सौगतैरुपगम्यते
 तदयुक्तम् । शब्दादीनामपि प्रमाणत्वात् । तेषां चानुमानेऽन्तर्भाव
 यितुमशक्यत्वात् । एकेन तु सर्वसद्व्याप्तिना प्रमाणेन प्रमाणान्तर-
 सद्व्यग्रहे नायं दोषः । तत्र यथेन्द्रियजमानसात्मसंवेदनयोगिज्ञानानां
 प्रत्यक्षेण सद्व्यग्रहस्तथा स्मृतिप्रत्यभिज्ञानोद्दानुमानागमानां परोक्षेण
 सद्व्यग्रहो लक्षणस्याविशेषात् । स्मृत्यादीनां च विशेषलक्षणानि
 स्वस्थान एव वक्ष्यन्ते । एवं परोक्षस्योपमानस्य प्रत्यभिज्ञाने अर्था-
 पत्तेरनुमानेऽन्तर्भावोऽभिधास्यते ॥ ११ ॥

यत्तु प्रमाणमेव न भवति न तेनान्तर्भूतेन बहिर्भूतेन वा किञ्चित्
प्रयोजनम् । यथाऽभावः । कथमस्याप्रामाण्यम् । निर्विषयत्वाद् इति
ब्रूमः । तदेव कथमिति चेत् ॥

॥ भावाभावात्मकत्वाद्धस्तुनो निर्विषयोऽभावः ॥
१-१-१२ ॥

नहि भावैकरूपं वस्तिवति । विश्वस्य वैश्वरूप्यप्रसङ्गात् । नाप्य-
भावैकरूपम् । नीरूपत्वप्रसङ्गात् । किन्तु स्वरूपेण सत्त्वात् पररूपेण
चासत्त्वात् भावाभावरूपं वस्तु । तथैव प्रमाणानां प्रवृत्तेः । तथाहि
प्रत्यक्षं तावद्भूतलमेवेदं घटादि न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकद्वारेण वस्तु
परिच्छिन्दत् तदधिकं विषयभावैकरूपं निराचष्ट इति कं विषयमा-
श्रित्याभावलक्षणं प्रमाणं स्यात् । एवं परोक्षान्यापि प्रमाणानि भावा-
भावरूपवस्तुग्रहणप्रवणान्येव । अन्यथाऽसङ्कीर्णस्वस्वविषयग्रहणा-
सिद्धेः । यदाह “अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः ।
नैष वस्त्यन्तराभावसंविन्यनुगमाहते ॥” इति । अथ भवतु
भावाभावरूपता वस्तुनः । किं नश्छिन्नम् । वयमपि हि तथैव प्रत्यपी-
पदाम । केवलं भावांश्च इन्द्रियसन्निकृष्टत्वात् प्रत्यक्षप्रमाण-
गोचरः । इति अभावांश्चस्तु न तथेत्यभावप्रमाणगोचर इति कथम-
विषयत्वं स्यात् । तदुक्तं “न तावदिन्द्रियेणैषा नास्ती-
त्युत्पाद्यते मतिः । भावांशेनैव संयोगो योग्यत्या-
दिन्द्रियस्य हि ॥ १ ॥ गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च

१ श्लोक वा. सू. ५. अभावपरिच्छेदे श्लो. १५.

२ श्लोक वा. सू. ५. अभावपरिच्छेदे श्लो. १८.

३ ‘इन्द्रियेया’ इति श्लोकवार्तिकेण पाठः ।

४ ‘उत्पद्यते’ इति श्लोकवार्तिकेण पाठः ।

५ श्लोक वा. सू. ५ अभावपरिच्छेदे श्लो. २७.

प्रतियोगिनम् । मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽज्ञानपे-
क्षया ॥ २॥” इति । ननु भावांशादभावांशस्याभेदे कथं प्रत्यक्षेणा-
ग्रहणम् । भेदे वा घटाद्यभावराहितं भूतलं प्रत्यक्षेण गृह्यत इति
घटादयो गृह्यन्त इति प्राप्तम् । तदभावग्रहणस्य तद्भावग्रहणनान्तरी-
यकत्वात् । तथा चाभावग्रहणमपि पश्चात्पट्टं न तानुत्सारयितुं
पट्टिष्ठं स्यात् । अन्यथा सङ्कीर्णस्य सङ्कीर्णताग्रहणात् प्रत्यक्षं भ्रान्तं
स्यात् । अपि चायं प्रमाणपञ्चकनिवृत्तिरूपतया तुच्छः । तत
एवाज्ञानरूपः कथं प्रमाणं भवेत् । तस्मादभावांशात्कार्यविदभिन्नं
भावांशं परिच्छिन्दता प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनाभावांशो गृहीत एवेति
तदतिरिक्तविषयाभावान्निर्विषयोऽभावः । तथा च न प्रमाणमिति
स्थितम् ॥ १२ ॥

विभागमुक्त्वा विशेषलक्षणमाह—

॥ विशदः प्रत्यक्षम् ॥ १-१-१३ ॥

सामान्यलक्षणानुवादेन विशेषलक्षणविधानात् सस्यगर्थनिर्णय
इति प्रमाणसामान्यलक्षणमनूय विशद इति विशेषलक्षणं प्राप्तिद्वयस्य
प्रत्यक्षस्य विधीयते । तथा च प्रत्यक्षं धर्मि । विशदसम्यगर्थनिर्ण-
यात्मकमिति साध्यो धर्मः । प्रत्यक्षत्वादिति हेतुः । यद्विशदसम्यग-
र्थनिर्णयात्मकं न भवति न तत् प्रत्यक्षम् । यथा परोक्षमिति व्यति-
रेकी । धर्मिणो हेतुत्वेऽनन्वयदोष इति चेत् । न । विशेषे धर्मिणि
धर्मिसामान्यस्य हेतुत्वात् । तस्य च विशेषनिष्ठत्वेन विशेषेऽनन्वय-
सम्भवात् । सपक्षे वृत्तिमन्तरेणापि च विषयव्यावृत्तिबलाद्गमकत्व-
मित्युक्तमेव ॥ १३ ॥

अथ किमिदं वैशद्यं नाम । यदि स्वविषयग्रहणं तत्परोक्षेऽप्यक्षु-

१ ‘जायतेऽज्ञानपेक्षया’ इति श्लोकवार्तिकेषु पाठः ।

२ आशयवत्त्वात् । अभावज्ञानं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य वारणता ।

णम् । अथ स्फुटत्वं, तदपि स्वसंविदितत्वात् सर्वविज्ञानानां सम-
मित्याशङ्क्याह—

॥ प्रमाणान्तरानपेक्षेदन्तया प्रतिभासो वा
वैशद्यम् ॥ १-१-१४ ॥

प्रस्तुतात् प्रमाणादन्यत् प्रमाणं शब्दलिङ्गादिज्ञानं तत् प्रमाणान्तरं
तान्निरपेक्षता वैशद्यम् । नहि शब्दानुमानादिवत् प्रत्यक्षं स्वोत्पत्तौ
शब्दलिङ्गादिज्ञानं प्रमाणान्तरमपेक्षते । इत्येकं वैशद्यलक्षणम् । लक्ष-
णान्तरमपि इदन्तया प्रतिभासो वेति इदन्तया विशेषनिष्ठतया
यः प्रतिभासः सम्यगर्थनिर्णयस्य सोऽपि वैशद्यम् । वाशब्दो लक्ष-
णान्तरत्वसूचनार्थः ॥ १४ ॥

अथ मुरयसाव्यग्रहारिकभेदेन द्वैविध्यं प्रत्यक्षस्य हृदि निधाय
मुख्यस्य लक्षणमाह—

॥ तत्सर्वधावरणविलये चेतनस्य स्वरूपाविर्भावो
मुख्यं केवलम् ॥ १-१-१५ ॥

तदिति प्रत्यक्षस्य परामर्शार्थम् । अन्यथानन्तरमेव वैशद्यमभिस-
म्बयेत् दीर्घकालनिरन्तरसत्कारासेवितरत्नत्रयप्ररूपपर्यन्ते एकत्व-
वितर्काविचारध्यानबलेन निःशेषतया ज्ञानावरणीयादीना घातिक-
र्मणा प्रक्षये सति चेतनास्वभावस्यात्मनः प्रकाशस्वभावस्येति यावत् ।
स्वरूपस्य प्रकाशस्वभावस्य सत एवावरणापगमेनाविर्भाव आविर्भूतं
स्वरूपं मुखमिव शरीरस्य सर्वज्ञानाना प्रधानं मुरयं प्रत्यक्षम् । तच्च-
न्द्रियादिसाध्यकाविरहात् सकलत्रिपयत्वादसाधारणत्वाच्च केवल-
मित्यागमे प्रसिद्धम् । प्रकाशस्वभावता कथमात्मनः सिद्धेति चेत् ।

१ ज्ञानदर्शनचारिणाणि ज्ञात रत्नत्रयम् ।

२ आदिशब्दाद् दर्शनावरणमोहनीयान्तरायाख्यमणो ग्रहणम् । लक्षण अस्मिन्

प्रथे पृ १८ प २२ । ३ प्र न लो प २ सू २३

एते द्रूमः । आत्मा प्रकाशस्वभावोऽसन्दिग्धस्वभावत्वात् । यः प्रकाशस्वभावो न भवति नासावसन्दिग्धस्वभावो यथा घटः । न च तथात्मा । न खलु कश्चिद्दहमस्मि न वेति सन्दिग्धे । इति । नासिद्धो हेतुः । तथात्मा प्रकाशस्वभावो बोद्धृत्वात् । यः प्रकाशस्वभावो न भवति नासौ बोद्धा यथा घटः । न च न बोद्धात्मतेति । तथा यो यस्याः प्रियायाः कर्त्ता न स तद्विषयो यथा गतिक्रियायाः कर्त्ता चैत्रो न तद्विषयो ज्ञातिक्रियायाः कर्त्ता चात्मेति । अथ प्रकाशस्वभावत्व आत्मनः कथमावरणम् । आवरणे वा सततावरणमसङ्गः । नैवम् । प्रकाशस्वभावस्यापि चन्द्रार्कादेरिव रजोनीहाराभ्रपटलादिभिरिव ज्ञानावरणीयादिकर्मभिरावरणस्य सम्भवात् । चन्द्रार्कादेरिव च प्रबलपवमानमायैर्ध्यानभावनादिभिर्विलयस्य चेति । ननु सादित्वे स्यादावरणस्योपायतो विलयः । नैवम् । अनादेरपि सुवर्णमलस्य क्षारमृत्पुटपाकादिना विलयोपलम्भात् तद्देवानादेरपि ज्ञानावरणीयादिकर्मणः प्रतिपक्षभूतरत्नत्रयाभ्यासेन विलयोपपत्तेः । न चामूर्त्तस्यात्मनः कथमावरणमिति वाच्यम् । अमूर्त्ताया अपि चेतनाशक्तेर्मदिरामदनकोद्रवादिभिरावरणदर्शनात् । अथावरणीयतत्पक्षाभ्यामात्मा विक्रियेत न वा । किं चातः । “वर्पातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम् । चर्मोपमक्षेत्रं सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः ” इति चेत् । न । अस्य दूषणस्य

१ आदिशब्दात् षष्ठम २ नाणावरण, बीज पुण २ दसणस्स आवरण । तद्वय च ३ वेदणीय, तदा चउत्थ च ४ मोहणीय ॥ ५ ॥ ५ व्याऊ ६ नाम ७ गोय, अटु मिय ८ अतराद्वय होइ, इति कर्मग्रन्थ ९ गाथा ५-६ । व्याख्या-प्रथममाद्य ज्ञानावरण शनत्यावरणमाच्छादन क्रियते येन कर्मणा तज्ज्ञानावरणम् । तस्य स्वभावोऽर्थान्वितवान् । एतत्कर्मादित्यप्रभाच्छादकमेधवज्जालुत्वशक्तिमावृणोति । १ । इत्यनेनेति दर्शन तस्यावरण दर्शनावरण तस्य स्वभावोऽर्थान्वितवान् । एतत्कर्म मदीपमभातिरोधायक-कुम्भदर्शनमावृणोति । २ । वेगते आहुतादिरूपेणानुभूयते यत्तद्देदनियम् । यद्यपि च

कूटस्थानित्यतापक्ष एव सम्भवात् । परिणामिनित्यत्वात्मेति तस्य
पूर्वापरपर्यायोत्पादविनाशसाहितानुवृत्तरूपत्वात् । एकान्तनित्यक्ष-
णिकपक्षयोः सर्वयार्थक्रियाविरहात् । यदाह “ अर्थक्रिया न
युज्येत नित्यक्षणिकपक्षयोः । क्रमाक्रमाभ्यां भावानां
सा लक्षणतया मता ” इति ॥ १५ ॥

ननु प्रमाणाधीना प्रमेयव्यवस्था । न च मुख्यप्रत्यक्षस्य तद्वतो
वा सिद्धौ किञ्चित् प्रमाणमास्ति । प्रत्यक्षं हि रूपादिविषयविनिर्मित-
व्यापारं नातीन्द्रियेऽर्थे प्रवर्तितुमुत्सहते । नाप्यनुमानम् । प्रत्यक्षदृष्ट-
लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धवलोपजनितधर्मकृत्वात्तस्य । आगमस्तु यद्यती-
न्द्रियज्ञानपूर्वकस्तत्साधकस्तदेतरेतराश्रयः । “ नर्तते तदागमात्सि-
ध्येन्न च तेनागमो विना ” इति । अपौरुषेयस्तु तत्सा-

सर्वं कर्म वेद्यते तेषामि पञ्चादिशब्दयत् वेदनीयशब्दस्य रुढिविपर्ययात् स एसात्
(सुगदु ए) रूपमेव कर्म वेदनीयमित्युच्यते । तस्य स्वभाव सुखदुःखसवेदनम् ।
एतत्कर्म सुग दु ए चोत्पादयति ३ । दर्शनचारिणे च मोहमुत्पादयति मोह
यति सदसद्विवेकविकल करोत्यात्मानमिति वा मोहनीयम् । आद्यस्य (दर्शनमोहनीयस्य)
स्वभावस्तत्त्वार्थाश्रद्धानम् । एतत्कर्म दुर्जनसङ्ख्यवत्तत्त्वार्थेऽश्रद्धानुत्पादयति । द्विती
यस्य (चारित्रमोहनीयस्य) स्वभाव इन्द्रियनियमनाभाव । एतत्कर्म त्वाचरण इन्द्रियाणाम
व्यवस्थानुत्पादयति ४ । एति गच्छति गत्यन्तरमनेनेत्यायु । आयुर्नामकर्मण स्वभावो
भयधारणम् । एतत्कर्म तरितृणा मनुष्यपक्षादीना जलवेदे धारयति ५ । नामयति
गत्यादिपर्यायानुभवन प्रति प्रवणयति जीवमिति । नामसहकर्मण स्वभावो नारका
दिनामहरणम् । एतत्कर्म चित्रकास्वप्नानाधिभा सहा आधत्ते ६ । गूयते शब्द्यते
उच्चावचै शब्दैरात्मा यस्मात्तद्वोम् । गोकर्मण स्वभाव उच्चनीचसशङ्कनम् ।
एतत्कर्म कुम्भफारो घटेष्विव शरीर उच्चनीचावस्था रापादयति ७ । जीव दानादिक
चान्तरा एति न जीवस्य दानादिक वन्ते ददातीत्यन्तरायम् अन्तरायकम् । एतत्कर्म
कृपणवदानादिषु विघ्नमुत्पादयति । इति ज्ञेयम् ।

१ श्लोकवार्तिक सूत्र २ श्लोक १४२ ।

धनो नास्त्येव । योऽपि “ अपाणिपादो जवनो गृहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति चेद्यं न हि तस्य
वेत्ता तमाहुरद्रुथं पुरुषं महान्तम् ” इत्यादिः कश्चिदर्थवाद-
रूपोऽस्ति नासौ प्रमाणम् । विधावेव प्रामाण्यापेक्षमात् । प्रमाणान्त-
राणां चात्रानवसर एवेत्याशङ्क्याह-

॥ प्रज्ञातिशयविश्रान्त्यादिसिद्धेस्तत्सिद्धिः ॥१-१-१६॥

प्रज्ञाया अतिशयस्तारतम्यं कश्चिद्विश्रान्तमतिशयत्वात् परिमाणा-
तिशयवदित्यनुमानेन निरतिशयप्रज्ञासिसिद्धा तस्य केवलज्ञानस्य
सिद्धिः । तत्सिद्धिरूपत्वात् केवलज्ञानसिद्धेः । आदिग्रहणात् सूक्ष्मा-
न्तरितदूरार्थाः कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वात् यद्वदित्यतो ज्योति-
र्ज्ञानाविसंवादान्यथानुपपत्तेश्च तत्सिद्धिः । यदाह “ धीरत्यन्तपरो-
क्षेऽर्थे न चेत् पुंसां कुतः पुनः । ज्योतिर्ज्ञानाविसंवादः
श्रुताच्चेत्साधनान्तरम् ” । अपि च नोदना हि भूतं भवन्तं
सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमेवञ्जातीयकमर्थमवगमयति नान्यार्त्तिकचने-
न्द्रियमिति वदता भूताद्यर्थपरिज्ञानं कस्यचित् पुंसोऽभिमतमेव ।
अन्यथा कस्मै वेदास्त्रिकालविषयमर्थं निवेदयेत् । स हि निवेदय-
स्त्रिकालविषयतत्त्वज्ञमेवाधिकारिणमुपादत्ते । तदाह । “ त्रिकाल-
विषयं तत्त्वं कस्मै वेदो निवेदयेत् । अक्षर्यावरणैकान्तास्त-
च्चेद्वेद तथा नरः ” इति, त्रिकालविषयवस्तुनिवेदनाऽन्यथानुपपत्ते-

१ श्वेताश्वतरोपनिषद् ३-१९ ।

२ ‘ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शना, तस्मादनित्यमुच्यते ’ इति
जैमिनिमूत्रम् । (जै १-२-१)

३ केवलज्ञानलक्षणम् ‘ सारलं तु मामग्रीविशेषतः समुद्रतलसमस्तावरणधयापेक्ष
निर्मलद्रव्यपर्यायसात्वात्कार्त्स्न्यरूपं केवलज्ञानम् ’ । इति प्रमाणमयत्वालोकाद्वारे
परिच्छेद २ सूत्रम् २३ ।

रितीन्द्रियकेवलज्ञानसिद्धिः । किञ्च प्रत्यक्षानुमानसिद्धसंवादं शास्त्र-
मेवातीन्द्रियार्थदर्शिसद्भावे प्रमाणम् । य एव हि शास्त्ररय विषयः
स्याद्वादः स एव प्रत्यक्षादेरपीति संवादः । तथाहि “ सर्वमस्ति
स्वरूपेण पररूपेण नास्ति च । अन्यथा सर्वसत्त्वं स्यात्
स्वरूपस्याप्यसम्भवः ” इति दिशा प्रमाणसिद्धं स्याद्वादं प्रति-
पादयन्नागमोऽर्हतस्सर्वज्ञतामपि प्रतिपादयति, यदस्तुम “ यदीय-
सम्यक्त्वयलात् प्रतीमो भवाद्दशानां परमात्मभावम् ।
कुवासनापाशविनाशनाय नमोऽस्तु तस्मै तव शासनाय ”
इति । प्रत्यक्षं तु यद्यप्येन्द्रियिकं नातीन्द्रियज्ञानविषयं तथापि समाधि-
वल्लब्धजन्मकयोगिप्रत्यक्षमेव वाक्ष्यार्थस्येव स्वस्यापि वेदकमिति
प्रत्यक्षतोऽपि तत्सिद्धिः । अथ “ ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च
जगत्पतेः । तेभ्यश्चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ” ।
इति वचनात्सर्वज्ञत्वमीश्वरादीनामस्तु । मानुषस्य तु कस्यचिद्विद्या-
चरणवतोऽपि तदसम्भावनीयम् । यत्कुमारिलः । “ अथापि वेदवे-
दत्वाद्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । कामं भवन्तु सर्वज्ञाः सार्वज्ञ्यं
मानुषस्य किम् ॥ ” इति, आः सर्वज्ञापलापपातकिन् दुर्वदवादिन्
मानुषत्वनिन्दार्थवादापदेशेन देवाधिदेवानाधिक्षिपासि । ये हि जन्मा-
न्तरार्जितोर्जितपुण्यप्राग्भाराः सुरभवभवमनुपमं सुखमनुभूय दुःख-
पङ्कममखिलं जीवलोकमुदिधीर्षवो नरकेष्वपि क्षणं क्षिप्तसुखासिका-
मृतवृष्टयो मनुष्यलोकमवतेरुः जन्मसमयसमकालचलितासनसकलसु-
रेन्द्रवृन्दविहितजन्मोत्सवाः किङ्करायमाणसुरसमूहाहंमहामिकारब्धसे-
वाविधयः स्वयमुपनतामतिप्राज्यसाम्राज्यश्रियं तृणवदवभूय समतृण-

१ श्रीहिमचन्द्राचार्यकृतायोगव्यवच्छेदब्राह्मिका श्लोक २१ ।

२ अहं पूर्वमहं पूर्वमिति यस्या नियायाम् ।

माणिशुभमिदृत्तयो निजमभायप्रशमितैतिपरैकादिजगदुपश्रवाः । शुद्ध-
ध्यानानलनिर्दग्धधातवर्माण आरिर्भूतनिखिलभावाभावस्वभाव-
भावसिरेवलपलटलितसकलजीवलोकमोहप्रसराः मुरामुरगिनिर्मिता
समवसरणभुवमाधिष्ठाय स्वस्वभावापरिणामिनीभिर्वाग्भिः प्रवर्तितध-
र्मतीर्थाश्रतुर्विशदतिशयमयी तीर्थत्वल्ह्यामृपभुज्य परं घट्ट सततानन्दं
सकलकर्मनिर्माणमुपेयिवांसस्तान्मानुपत्त्यादिसाधारणधर्मोपदेशनाप-
वदन् मुमेरुमपि लोष्ठादिना साधारणीकर्तुं पार्थिवत्वेनापवदेः । किञ्चा-
नवरतवनितास्तसम्भागेदुर्ललितवृत्तीनां • विविधदेतुसमूहधारिणाम-
क्षमालाग्रायत्तमनःसंयथानां रागद्वेषमोहकलुषितानां ब्रह्मादीनां सर्व

१ इति " अजन्ममीतिदत्त्वात् " । इति हैम २-४० । इत्येते प्राप्यते तु रामस्या
मीति । पु स्त्री । " अतिदृष्टिरनादृष्टि शब्दा मूला स्वगा । प्रत्यासन्नाश्च
राजान पठेता इत्येव स्मृता " ॥ १ ॥

२ " मरको मार " । इति हैम २-२३९ । मरण मरक ।

३ शुच क्लामयतीति शुद्धम् । शोच श्लक्ष्ण्यतीत्यर्थः । " ध्ये चिन्तायाम् " । (दे धा
पा १ ३०) ध्यायते चिन्तयते तत्तमनेनेति ध्यानम् । शुद्ध च तद् ध्यान च शुद्धध्यानम् ।

४ समवसरन्ति भाना परिणामा जीवा कथञ्चिनुच्छतया यस्मिन् तत्समवसरणम् ।

५ अतिशया ३४ 'तेषां च देहोऽदृष्टरूपगधो निरामय स्वैदमलोक्तिद्वय ।

श्वासोऽजगधो कथिरामिय तु गोक्षीरधाराधयल ह्यविसम् ॥ १ ॥ आहारनीहारविधि
स्त्वद्वय (अद्वय मासवधुपान पुनरवध्यादिलोचनेन पुनः) अत्यार पठेऽतिशया संहो-
त्या (सहजन्मान) ।

अथ कर्मक्षयज्ञानतिशयानाह-क्षेत्रे स्थितिर्योजनमात्रकेऽपि नृदेवतिर्यग्जन
कोटिकोटे ॥ २ ॥ चौणी नृतिर्यन्मुरलोकभाषासवादिनी योजनगामिनी च ।
मामण्डल चारु च मौलिपृष्ठे विडम्बिताहपातिमण्डलाभि ॥ ३ ॥ सामे च गव्यु देशतद्वये
रुजा वैरेतयो मार्यतिदृष्टवृष्टय । दुर्मिषमन्यस्वकचक्रतो मय स्वाज्ञैत एकादश कर्म
घानर्जो ॥ ४ ॥

अथ देवकृतानतिशयानाह-स्त्रे धर्मचक्र चैमरा सैपादपीठ मृगोद्रासनमुज्ज्वल च

वित्त्वसाम्राज्यम् । यदवदामस्तुतौ “मदेन मानेन मनोभवेन
क्रोधेन लोभेन च सम्मदेन । पराजितानां प्रसभं सुराणां
वृथैव साम्राज्यरूपा परेषाम्” । इति । अथापि रागादिदोषकाहु-
प्याविरहिताः सततज्ञानानन्दमयमूर्तयो ब्रह्मादयस्तर्हि तादृशेषु तेषु न

उत्तमस्य रत्नमयज्जोऽधिन्यासे च चामकिरपट्टजानि ॥ ५ ॥ यमैश्वर्यं चाह चतुर्मुखा
कृता चैत्यदुमोऽधोवदनाश्च कण्टका । हुमानतिर्दुन्दुभिनाद उच्चवैर्वातोऽनुर्ल
शकुना मदक्षिणा ॥ ६ ॥ गधाम्बुषणं बहुवैर्णपुष्पवृष्टि कचदमधुनस्वामवृद्धि । धेतु
विधामर्त्यनिकायकोटिर्जघन्यभावादपि पार्श्वदेशे ॥ ७ ॥ ऋतूनामिन्द्रियार्थानामनुकूल
स्वमित्यमी । एकोनविंशतिर्देव्याश्चतुस्त्रिंशच्च मीलिता १ ॥ ८ ॥

१ योजनप्रमाणेऽपि क्षेत्रे समवसरणमुचि समवसरन्ति नाना परिणामा जीवा
कयद्वितुच्छतया यस्मिन् तत्समवसरण नृणा देवाना तिरश्चा च जनाना कोटिकोटि
सङ्ख्याना रिधतिरवस्थानम् । २ बाणी भाषा अर्द्धमागधी (मागधी इत्यपि दृश्यते)
नृतिर्यक्पुरलोकभाषया सयदति ३ योजनक्षेत्रे ज्वरादिरोमो न स्यात् । ४ एवमेकादश
अतिशया ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयान्तरायाण्यकर्मचतुष्टयस्य क्षयाज्जायन्ते । ५
धर्मप्रकाशक चक्रम् । ६, ७, ८, ९ एव इति वर्तते । १० समवसरणे रत्नसुवर्णरूपमय
माकाराय मनोह भवति । ११ चैत्याभिधानो हुमोऽशोकवृक्ष स्यात् । १२ मुत्तद
त्वादनुकूल । १३ धतुवर्णाना पञ्चवर्णाना जानुनोदत्तधस्य उच्चत्वस्य यत्प्रमाण यस्या
सा जानुत्सैधप्रमाणमात्रा पुष्पवृष्टि स्यात् । १४ भवनपतिव्यतरज्योतिष्चैमानिक
देवा प्रधानावित्रमानसा प्रधानानि समकृतानि विद्याणि रागद्वेषाद्यनेकविध
विकारयुक्ततया विविधानि मानसान्यन्त करणानि येषां ते सर्वानि धर्म निशामयन्ति ।
१५ ऋतूना वसन्तादीना सर्वदा पुष्पादिसामग्रीभिरिन्द्रियार्थाना स्पर्शरसगन्धरूपरादाना
ममनोज्ञानापरुषेण मनोज्ञाना च प्रादुर्भावेनानुबलत्व भवति । १६ इति देवै कृता
एकोनविंशतिस्तीर्थकृत्यामतिशया । १७ एकोनविंशति सहजैश्चतुर्भि कर्मक्षयजैरेकादशभि
सह मीलिता एकत्र योजिताश्चतुस्त्रिंशच्चन्तीति ।

* भीष्मचन्द्रार्चार्चनृतायोगव्यवच्छेदद्वारांशिका श्लोक २५ ।

विप्रतिपद्यामहे । अवोचाम हि “ यत्र तत्र समये यथा तथा
योऽसि सोऽस्यभिधया यया तथा । वीतदोषकलुपः स
चेद्भवानेक एव भगवन्नमोऽस्तु ते ” ॥ इति । केवलं ब्रह्मा-
दिदेवताविषयाणां श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासकथानां वैतथ्य-
मासज्येत ॥ १६ ॥

तदेवं साधकेभ्यः प्रमाणेभ्योऽतीन्द्रियज्ञानसिद्धिरुक्ता बाधका-
भावाच्च सुनिश्चिता—

॥ असम्भवद्बाधकत्वात् सुखादिवत् ॥ १-१-१७ ॥

तत्सिद्धिरिति सम्बध्यते । तथाहि केवलज्ञानबाधकं भवत् प्रत्यक्षं
वा भवेत् प्रमाणान्तरं वा । न तावत् प्रत्यक्षम् । तस्य विधाने एवा-
धिकारात् । “ संबद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना । ”
इति स्वयमेव भाषणात् । अथ न प्रवर्तमानं प्रत्यक्षं त-
द्बाधकं किन्तु निवर्तमानम् । तद्धि यदि नियतदेशकाल-
विषयत्वेन बाधकं तर्हि सम्प्रतिपद्यामहे । अथ सकलदेश-
कालविषयत्वेन, तर्हि न तत् सकलदेशकालपुरुषपरिपत्साक्षात्करण-
मन्तरेण सम्भवतीति सिद्धं नः समीहितम् । नच जैमिनिरन्यो वा
सकलदेशादिसाक्षात्कारी सम्भवति । सत्त्वपुरुषत्वादेः रथ्यापुरुष-
वत् । अथ प्रज्ञायाः सातिशयत्वात्तत्पर्योऽप्यनुमीयते । तर्हि तत्
एव सकलार्थदर्शी किं नानुमीयते । स्वपक्षे चानुपलम्भमप्रमाणयन्
सर्वज्ञाभावे कुतः प्रमाणयेदविशेषात् । न चानुमानं तद्बाधकं सम्भ-
वति । धर्मिग्रहणमन्तरेणानुमानाप्रवृत्तेः । धर्मिग्रहणे वा तद्ग्राहक-
प्रमाणबाधितत्वादनुत्थानमेवानुमानस्य । अथ विवादाध्यासितः
पुरुषः सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वात् पुरुषत्वाद्वा रथ्यापुरुषादित्य-

१ श्रीहेमचन्द्राचार्यकृतायोग्यवच्छेदद्वानिश्चिका श्लोक ३१ ।

२ श्लोकवार्तिक सू. ४ श्लोक ८४ ।

नुमानं तद्वाधकं ब्रूये । तदसत् । यतो यदि प्रमाणपरिदृष्टार्थवक्तृत्वमात्रं हेतुस्तदा विरुद्धः । तादृशस्य वक्तृत्वस्य सर्वज्ञ एव भावात् । अथासद्भूतार्थवक्तृत्वं तदा सिद्धसाध्यता । प्रमाणविरुद्धार्थवादिनामसर्वज्ञत्वेनेष्टत्वात् । वक्तृत्वमात्रं तु सान्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वादर्नैकान्तिकम् । ज्ञानप्रकर्षे वक्तृत्वापकर्षादर्शनात् । प्रत्युत ज्ञानातिशयवतो वक्तृत्वातिशयस्यैवोपलब्धेः । एतेन पुरुषत्वमपि निरस्तम् । पुरुषत्वं हि यदि रागाद्यदूषितं तदा विरुद्धम् । ज्ञानवैराग्यादिगुणयुक्तपुरुषत्वस्य सर्वज्ञतामन्तरेणानुपपत्तेः । रागादिदूषिते तु पुरुषत्वे सिद्धसाध्यता । पुरुषत्वसामान्यं तु सान्दिग्धविषयव्यावृत्तिकमित्यबाधकम् । नाप्यागमस्तद्वाधकः । तस्यापीरुपेयस्यासम्भवात् । सम्भवे वा तद्वाधकस्य तस्यादर्शनात् सर्वज्ञोपेक्षायागमः कथं तद्वाधक इत्यलमतिप्रसङ्गेनेति ॥ १७ ॥

न केवलं केवलमेव मुख्यं प्रत्यक्षमपि त्वन्यदपीत्याह—

॥ तत्तारतम्येऽवधिमनःपर्यायौ च ॥ १-१-१८ ॥

सर्वथावरणविलये केवलं तस्यावरणविलयस्य तारतम्ये आवरणक्षयोपशमाविशेषे तन्निमित्तकोऽवधिरवधिज्ञानं मनःपर्यायो मनःपर्यायज्ञानं च मुख्यमिन्द्रियानपेक्षं प्रत्यक्षम् । तत्रावधीयत इत्यवधिः पर्यायासा च “रूपेष्टवधेः” इति वचनात् रूपवद्रूपविषया अवध्युपलसितं ज्ञानमप्यवधिः ॥ १८ ॥

॥ स द्वेधा भवप्रत्ययो गुणप्रत्ययश्च ॥ १-१-१९ ॥

तत्राद्यो देवनारकाणां पक्षिणामिव वियद्गमनम् । गुणप्रत्ययो

१ " उपशते " इति हेमसूत्रम् ६-३-१९१ । बृहद्वृत्ति-तेनेति वर्तते । प्रथमतः उपदेशेन विना वा शत उपशत, प्रथमतः वृत्त बोधकतम् । तस्मिन्नर्थे तृतीया-क्षान्ताप्रभाविहित प्रत्ययो भवति । पाणिनेन पाणिनिना बोधकत पाणिनीयम् ।

२ तत्पर्यायधिगमसूत्रस्य प्रथमाध्याये सूत्रम् २८ ।

मनुष्याणां तिरश्चां च । मनसो द्रव्यरूपस्य पर्यायाश्चिन्तनानुगुणाः
परिणामभेदास्तादृश्यं ज्ञानं मनःपर्यायः । तथाविधमनःपर्यायान्य-
यानुपपत्त्या तु यद्वाच्यचिन्तनीयार्थज्ञानं तदनुमानिकमेव न मनःपर्या-
यप्रत्यक्षम् । यदाहुः 'जाणई वज्जेणुमाणा उ त्ति' ॥१९॥

ननु रूपिद्रव्यविषयत्वे क्षायोपगमिरूपे च तुल्ये को विशेषोऽव-
धिमनःपर्याययोरित्याह—

॥ विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयभेदात्तद्वेदः ॥ १-१-२० ॥

सत्यापि कथञ्चित्साधर्म्यं विशुद्धादिभेदादवधिमनःपर्यायज्ञानयो-
र्भेदः । तत्रावधिज्ञानान्मनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतरम् । यानि हि मनो-
द्रव्याणि अवधिज्ञानी जानीते तानि मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि
जानीते । क्षेत्रकृतज्ञानयोर्भेदः । अवधिज्ञानमङ्गलस्यासङ्गेयभागादिषु
भवत्यासर्वलोकात् । मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यक्षेत्र एव भवति ।
स्वामिकृतोऽपि, अवधिज्ञानं संयतस्यासंयतस्य संयतासंयतस्य च
सर्वगतिषु भवति । मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यसंयतस्य प्रकृष्टचारित्र्यस्य
प्रमत्तादिषु क्षीणरूपायान्तेषु गुणस्थानकेषु भवति । तत्रापि वर्धमानप-
रिणामस्य नेतरस्य । वर्धमानपरिमाणस्यापि ऋद्धिप्राप्तस्य नेतरस्य ।
ऋद्धिप्राप्तस्यापि कस्याचिन्न सर्वस्येति । विषयकृतश्च रूपवद्द्रव्येष्व-
सर्वपर्यायेष्ववधेर्विषयनिबन्धस्तदनन्तभागे मनःपर्यायस्येति ॥ २०॥

अवसितं मुख्यं प्रत्यक्षम् । अथ सांख्यवहारिकमाह—

॥ इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवग्रहेहावायधारणात्मा
सांख्यवहारिकम् ॥ १-१-२१ ॥

इन्द्रियाणि स्पर्शनादीनि वक्ष्यमौलक्षणानि । मनश्च निमित्तं

१ अत्र 'जाणई वज्जेणुमाणेणम्' इति पाठः । छाया-जनाति बाह्यानुमानेन ।

विशेषावस्थके गाथा ८१४ ।

२ १-१-२२ सूत्रे ।

कारणं यस्य स तथा । सामान्यलक्षणानुवृत्तेः । सम्यगर्थनिर्णयस्येदं
विशेषणं तेनेन्द्रियमनोनिमित्तः सम्यगर्थनिर्णयः । कारणमुक्त्वा
स्वरूपमाह—अवग्रहेहावायधारणात्मा । अवग्रहेहादयो वक्ष्यमाण-
लक्षणाः । त आत्मा यस्य सोऽवग्रहेहावायधारणात्मा । आत्मग्रहणं
च क्रमेणोत्पद्यमानानामप्यवग्रहादीनां नात्यन्तिको भेदः किन्तु
पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तररूपतया परिणामादेकात्मकत्वमिति प्रदर्शनार्थम् ।
समीचीनः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपो व्यवहारः संव्यवहारस्तत्प्रयोजनं सांख्य-
वहारिकम् । प्रत्यक्षम् इन्द्रियमनोनिमित्तं च समस्तं व्यस्तं च
बोद्धव्यम् इन्द्रियप्राधान्यान्मनोबलाधानाच्चोत्पद्यमान इन्द्रियजो
मनस एव विशुद्धिसव्यपेक्षादुपजायमानो मनोनिमित्त इति । ननु
स्वसंवेदनरूपमन्यदापि प्रत्यक्षमस्ति तत्कस्माच्चोक्तमिति न वान्यम् ।
इन्द्रियजज्ञानस्वसंवेदनस्येन्द्रियप्रत्यक्षेऽनिन्द्रियजसुखादिस्वसंवेदनस्य
मनःप्रत्यक्षे योगिप्रत्यक्षस्वसंवेदनस्य योगिप्रत्यक्षेऽन्तर्भावात् ।
स्मृत्यादिस्वसंवेदनं तु मानसमेवेति नापरं स्वसंवेदनं नाम प्रत्यक्ष-
मस्तीति भेदेनोक्तम् ॥ २१ ॥

इन्द्रियेत्युक्तमितीन्द्रियाणि लक्षयति—

॥ स्पर्शरसगन्धरूपशब्दग्रहणलक्षणानि स्पर्शनरसनघ्राण-
चक्षुःश्रोत्राणीन्द्रियाणि द्रव्यभावभेदानि ॥ १-१-२२ ॥

स्पर्शादिग्रहणं लक्षणं येषां तानि यथासङ्ख्यं स्पर्शनादीनीन्द्रि-
याणि । तथाहि स्पर्शाद्युपलब्धिः करणपूर्वा क्रियात्वात् छिदिक्रि-
यावत् । तन्नेत्रेण कर्मणा सृष्टानीन्द्रियाणि । नामकर्मोदयानिमित्त-
त्वात् इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गानि वा । कर्ममलीमसस्य हि स्वयमर्थानु-
पलब्धुमसमर्थस्यात्मनोऽर्थोपलब्धो निमित्तानि इन्द्रियाणि । नन्वेव-
मात्मनोऽर्थज्ञानमिन्द्रियात् लिङ्गादुपजायमानमानुमानिकं स्यात् ।

तथा च लिङ्गापरिज्ञानेऽनुमानानुदयात् तस्यानुमानात्परिज्ञानेऽनव-
स्थाप्रसङ्गः । नैवम् । भावेन्द्रियस्वसंविदितत्वेनानवस्थानवकाशात् ।
यदेन्द्रस्यात्मनो लिङ्गान्यात्मगमकानीन्द्रियाणि करणस्य वास्यादिव-
त्कर्त्रधिष्ठितत्वदर्शनात् । तानि च द्रव्यभावरूपेण भिद्यन्ते । तत्र
द्रव्येन्द्रियाणि नामकर्मोदयनिमित्तानि । भावेन्द्रियाणि पुनस्तदाव-
रणवीर्यान्तरायक्षयोपशमनिमित्तानि । सैषा पञ्चसूत्री स्पर्शग्रहण-
लक्षणं स्पर्शनेन्द्रियं, रसग्रहणलक्षणं रसनेन्द्रियमित्यादि । सकलसं-
सारिषु भावाच्छरीरव्यापकत्वाच्च स्पर्शनस्य पूर्वं निर्देशः । ततः
क्रमेणाल्पाल्पजीवविषयत्वाद्रसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणाम् । तत्र स्पर्शने-
न्द्रियं तदावरणक्षयोपशमसम्भवं पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतीनां शोषे-
न्द्रियावरणवतां स्थावराणां जीवानाम् । तेषां च “ पुंढवि चित्त-
मन्तमकम्बाया ” इत्यादेराज्ञानमात्सिद्धिः । अनुमानाच्च ज्ञानं
कचिदात्मनि परमापकर्षवन् अपकृष्यमाणाविशेषत्वात् परिमाणवत् ।
यत्र तदपकर्षपर्यन्तस्त एकेन्द्रियाः स्थावराः । न च स्पर्शनेन्द्रिय-
स्याप्यभावे भस्मादिषु ज्ञानस्यापकर्षो युक्तः । तत्र हि ज्ञानस्याभाव
एव न पुनरपकर्षस्ततो यथा गगनपरिमाणादारभ्यापकृष्यमाण-
विशेषं परिमाणं परिमाणौ परमापकर्षवन् । तथा ज्ञानमपि केवलज्ञाना-
दारभ्यापकृष्यमाणविशेषमेन्द्रियेष्वत्यन्तमपकृष्यते । पृथिव्यादीनां
च प्रत्येकं जीवरासिद्धिरप्ये वक्ष्यते । स्पर्शनरसनेन्द्रिये कृमि-अपादि-
कानूपुरक-गण्डपद-शङ्ख-शुक्तिषा-शम्भूषा-जलीनामभृतीनां

१ दशमीभाष्ये ननुर्पणने प्रथममुक्तम् । अत्रत्या-शुक्तिः । नित्त जीव
क्षण गदयन्ती । नित्तनी सर्ववेद्यं । पाठान्तरा “ पुंढवि चित्तमन्तमकम्बाया ” ।
अथ मात्राज्ये स्तोत्रवर्णः । यथा शरीरात्मनामन्तमन्ति । तदाश्नमाया स्तोत्रवर्ते
त्यर्थः । अत्रत्या शरीरेन कथिता ।

२ इय जीवविशिष्टवर्णाशये नम्रि तदमे म्या ।

असौनाम् । स्पर्शन-रसन-घ्राणानि पिपीलिका-रोहिणिका-पोचिका-
कुंथु-तुंबुरक-त्रिपुस-बीज-कर्पासास्थिका-शतपदी-अयेनक-
तृणपत्र-काष्ठहारकादीनाम् । स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षुषि भ्रमर-
वठर-सारङ्ग-माक्षिका-पुस्तिका-दंश-मशक-गृथिक-
नन्द्यावर्त-कीटक-पतङ्गादीनाम् । सह श्रोत्रेण तानि । मत्स्य-उरग-
शृङ्ग-पक्षि-चतुष्पदानां तिर्यग्योनिजानां सर्वेषां च नारकमनुष्य-
देवानामिति । ननु वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दहेतूनि वाक्पाणिपाद-
पायूपस्थलक्षणान्यपीन्द्रियाणीति साङ्ख्यधास्तत्कथं पञ्चैवेन्द्रियाणि ।
न । ज्ञानविशेषहेतूनामेवेहेन्द्रियत्वेनाधिकृतत्वात् चेष्टाविशेषनिमित्त-
त्वेनेन्द्रियत्वकल्पनायामिन्द्रियानन्त्यप्रसङ्गश्चेष्टाविशेषाणामनन्तत्वात् ।
तस्माद्व्यक्तिनिर्देशात् पञ्चैन्द्रियाणि । तेषां च परस्परं स्यादभेदो
द्रव्यार्थाभेदात् । स्याद्भेदः पर्यायार्थादेशात् । अभेदैकान्ते हि स्पर्श-
नेन स्पर्शस्येव रसादेरपि ग्रहणप्रसङ्गः । तथाचेन्द्रियान्तरकल्पनावय-
र्ध्यम् । कस्यचित् साकल्ये वैकल्ये वान्येषां साकल्यवैकल्यप्रसङ्गश्च ।
भेदैकान्तेऽपि तेषामेकत्र सकलज्ञानजनकत्वाभावप्रसङ्गः । सन्तानान्तरे-
न्द्रियवत् । मनस्तस्य जनकमिति चेत् । न । तस्येन्द्रियनिरपेक्षस्य
तज्जनकत्वाभावात् । इन्द्रियापेक्षं मनोऽनुसन्धानस्य जनकमिति चेत् ।
सन्तानान्तरेन्द्रियापेक्षस्य कुतो न जनकत्वमिति वाच्यम् । प्रत्यास-
त्तेरभावादिति चेत् । अत्र का प्रत्यासत्तिरन्यत्रैकद्रव्यतादात्म्यात् ।
प्रत्यासत्त्यन्तरस्य च व्यभिचारादिति । एतेन तेषामात्मना भेदाभे-
दैकान्तौ प्रतिव्यूढौ । आत्मना करणानामभेदैकान्ते कर्तृत्वप्रसङ्गः ।
आत्मनो वा करणत्वप्रसङ्गः । उभयोरुभयात्मकप्रसङ्गो वा विशेषा-
भावात् । ततस्तेषां भेदैकान्ते चात्मनः करणत्वाभावः सन्तानान्तर-
करणवद्विपर्ययो वेति प्रतीतिसिद्धत्वाद्वाधकाभावाच्चापेक्षान्त एवाश्र-

१ असन्ति उष्णप्रभिताः सन्ती विवक्षितस्थानादुद्दिजन्ते गच्छन्ति च छायावर्त
वनार्थे स्थानान्तरमिति असा द्वीन्द्रियादयश्च ।

यणीयः । द्रव्येन्द्रियाणामपि परस्परं स्वारम्भकपुद्गलद्रव्येभ्यश्च भेदा-
भेदद्वारानेकान्त एव युक्तः । पुद्गलद्रव्यार्थादेशादभेदस्य पर्यायार्था-
देशाच्च भेदस्योपपद्यमानत्वात् । एवमिन्द्रियविषयाणां स्पर्शादीना-
मपि द्रव्यपर्यायरूपतया भेदाभेदात्मकत्वमवसेयम् । तथैव निर्वा-
धमुपलब्धेः । तथा च द्रव्यमात्रं पर्यायमात्रं चेन्द्रियविषय इति
स्पर्शादीना कर्मसाधनत्वं भावसाधनत्वं च द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

द्रव्यभावभेदानां त्र्युक्तं तानि क्रमेण लक्षयति-

॥ द्रव्येन्द्रियं नियताकाराः पुद्गलाः ॥ १-१-२३ ॥

द्रव्येन्द्रियमित्येकवचनं जात्याश्रयणात् । नियतो विशिष्टो बाह्य
आभ्यन्तरश्चाकारः संस्थानविशेषो येषां ते नियताकाराः पूरण-
गलनधर्माणः स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः । तथाहि श्रोत्रा-
दिषु यः कर्णशङ्कुलीमभृतिर्वाह्यः पुद्गलानां प्रचयो यश्चाभ्यन्तरः
कदम्बगोलकाद्याकारः स सर्वो द्रव्येन्द्रियम् । पुद्गलद्रव्यरूपत्वात् ।
अप्राधान्ये वा द्रव्यशब्दो यथाह्वारमर्दको द्रव्याचार्य इति । अमथा-
नमिन्द्रियं द्रव्येन्द्रियं व्यापारवत्पि तस्मिन् सन्निहितेऽपि चालोक-
प्रभृतीनि सहकारिपटले भावेन्द्रियं विना स्पर्शाद्युपलब्धयसिद्धेः ॥ २३ ॥

॥ भावेन्द्रियं लब्ध्युपयोगौ ॥ १-१-२४ ॥

लम्भनं लब्धिर्ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमविशेषः । यत्सन्निधा-
नाद्ध्यात्मा द्रव्येन्द्रियनिर्गृहीतिं प्राप्तिं व्याप्तिरिति तन्निमित्त आत्मनः परि-
णामविशेष उपयोगः । अत्रापि भावेन्द्रियमित्येकवचनं जात्याश्रय-
णात् । भावशब्दोऽनुसर्जनार्थः । यथैवेन्दनधर्मयोगित्वेनानुपच-
रितेन्द्रत्वो भावेन्द्र उच्यते । तथैवेन्द्रलिङ्गत्वादधिर्मयोगेनानुपचरिते-
न्द्रलिङ्गत्वादधिर्मयोगि भावेन्द्रियम् । तत्र लब्धिस्वभावं तावदि-
न्द्रियं स्वार्थसंवितावात्मनो योग्यतामादधद्भावेन्द्रियता प्रतिपश्यते ।

नहि तत्रायोग्यस्य तदुत्पत्तिराकाशवदुपपत्तये स्वार्थसंविद्योग्यतैव
 च लाब्धिरिति । उपयोगस्वभावं पुनः स्वार्थसंविदि व्यापारात्म-
 कम् । नह्यव्यापृतं स्पर्शनादिसंवेदनं स्पर्शादि प्रकाशयितुं शक्तम् ।
 सुषुप्तादीनामपि तत्प्रकाशकत्वप्राप्तेः । स्वार्थप्रकाशने व्यापृतस्य
 संवेदनस्योपयोगत्वे फलत्वादिन्द्रियत्वानुपपत्तिरिति चेत् । न ।
 कारणधर्मस्य कार्येऽनुवृत्तेः । नहि पावकस्य प्रकाशकत्वे तत्कार्य-
 स्य प्रदीपस्य प्रकाशकत्वं विरुध्यते । न च येनेव स्वभावेनोप-
 योगस्येन्द्रियत्वं तेनेव फलत्वमिष्यते येन विरोधः स्यात् । साधक-
 तमस्वभावेन हि तस्येन्द्रियत्वं क्रियारूपतया च फलत्वम् । यथैव
 हि प्रदीपः प्रकाशात्मा करणम् । क्रियात्मा फलम् । स्वतन्त्रत्वाच्च
 कर्त्तृति सर्वमिदमनेकान्तवादे न दुर्लभमित्यलं प्रसङ्गेन ॥ २४ ॥

मनोनिमित्त इत्युक्तमिति मनो लक्षयति—

॥ स्वार्थग्रहणं मनः ॥ १-१-२५ ॥

सर्वे न तु स्पर्शनादीना स्पर्शादिवत् प्रतिनियता एवार्था गृह्यन्ते
 तेनेति स्वार्थग्रहणं 'मनोऽनिन्द्रियम्' इति 'नो इन्द्रियम्' इति
 चोच्यते । स्वार्थं मन इत्युच्यमाने आत्मन्यापि प्रसङ्ग इति करणत्व-
 प्रतिपादनार्थं ग्रहणमित्युक्तम् । आत्मा तु कर्त्तृति नातिव्याप्तिः
 स्वार्थग्रहणं च मनसः प्रसिद्धमेव । यद्वाचकमुख्यः " श्रुतमनि-
 न्द्रियस्य " श्रुतमिति हि विषयिणा विषयस्य निर्देशः । उपलक्षणं
 च श्रुतं मतेः । तेन मतिश्रुतयोर्यो विषयः । समनसो विषय इत्यर्थः ।
 ' मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ' इति वाचक-
 वचनान्मतिश्रुतज्ञानयोः सर्वविषयत्वं सिद्धम् । मनोऽपि चेन्द्रियवद्
 द्रव्यभावभेदात् द्विविधमेव । तत्र द्रव्यमनो मनस्त्वेन परिणतानि

पुद्गलद्रव्याणि । भावमनस्तु तदावरणीयकर्मक्षयोपशमात्मा लब्धि-
रात्मनश्चार्थग्रहणोन्मुखो व्यापारविशेष इति ॥ २५ ॥

नन्वत्यल्पमिदमुच्यते ‘ इन्द्रियमनोनिमित्त ’ इति । अन्यदपि
हि चक्षुर्ज्ञानस्य निमित्तमर्थ आलोकश्चास्ति । यदाहुः “ रूपालोक-
मनस्कारचक्षुर्भ्यः सम्प्रजायते । विज्ञानं मणिस्तूर्याशुगो-
शकृद्भ्य इवानलः ॥ ” इत्यत्राह—

॥ नार्थालोकौ ज्ञानस्य निमित्तव्यतिरेकात् ॥ १-१-२६ ॥

बाणो विषयः प्रकाशश्च न चक्षुर्ज्ञानस्य साक्षात्कारणम् । देश-
कालादिवत्तु व्यवहितकारणत्वं न निवार्यते । ज्ञानावरणादिक्षयोप-
शमसामग्र्यामारादुपकारित्वेनाञ्जनादिवच्चक्षुरपकारित्वेन चाभ्युप-
गमात् । कुतः पुनः साक्षात् कारणत्वमित्याह—अव्यतिरेकात् व्यति-
रेकाभावात् । न हि तद्भावे भावलक्षणोऽन्वय एव हेतुफलभावनश्चय-
निमित्तम् । अपि तु तदभावेऽभावलक्षणो व्यतिरेकोऽपि । न चासा-
वर्थालोकयोर्हेतुभावेऽस्ति । मरुमरीचिकादो जलाभावेऽपि जलज्ञा-
नस्य वृषदंशादीनां चालोकाभावेऽपि सान्द्रतमतमः पटलविलुप्तदेश-
गतवस्तुमतिपक्षे च दर्शनात् । योगिना चातीतानागतार्थग्रहणे
किमर्थस्य निमित्तत्वम् । निमित्तत्वे चार्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वादती-
तानागतत्वक्षतिः । न च प्रकाशस्यादात्मलाभ एव प्रकाशकस्य ।
प्रकाशकत्वं प्रदीपादेर्ध्यादिभ्योऽनुत्पन्नस्यापि तत्प्रकाशकत्वदर्शनात् ।
ईश्वरज्ञानस्य च नित्यत्वेनाभ्युपगतस्य कथमर्थजन्यत्वं नाम ।
अस्मदादीनामपि जनकस्यैव ग्राह्यत्वाभ्युपगमे स्मृतिप्रत्यभिज्ञानादेः
प्रमाणस्याप्रामाज्यप्रसङ्गः । येषां चैकान्तज्ञाणिकोऽर्थो जनकश्च ग्राह्यत
इत्येतद् दर्शनम् । तेषामपि जन्यजनरूपयोर्ज्ञानार्थयोर्भिन्नमालत्वान्न
ग्राह्यग्राहकभावः सम्भवति । अथ न जन्यजनरूपाभावातिरिक्तं

सैन्दंशायोगोलकवत् ज्ञानार्थयोः कश्चिद्ग्राह्यग्राहकभाव इति मतम् ।
 “भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः । हेतुत्व-
 मेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम् । इति वचनात् । तर्हि सर्व-
 ज्ञानस्य वार्तमानिकार्थविषयत्वं न कथंचिदुपपद्यते । वार्तमानि-
 कक्षणस्याजनकत्वात् । अजनकस्य चाग्रहणात् । स्वसंवेदनस्य च
 स्वरूपाजन्यत्वे कथं ग्राहकत्वं स्वरूपस्य वा कथं ग्राह्यत्वमिति
 चिन्त्यम् । तस्मात् स्वसामग्रीप्रभवयोः प्रकाशघटयोरिव ज्ञानार्थयोः
 प्रकाश्यप्रकाशकभावसम्भवाच्च ज्ञाननिमित्तत्वमर्थालोकयोरिति स्थि-
 तम् । नन्वर्थाजन्यत्वे ज्ञानस्य कथं प्रतिकर्मव्यवस्था । तदुत्पत्ति-
 दाकारताभ्यां हि संपपद्यते । तस्मादनुत्पन्नस्यातदाकारस्य च
 ज्ञानस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् । नैवम् । तदुत्पत्तिमन्तरेणाप्यावरण-
 क्षयोपशमलक्षणयोग्यतयेव प्रतिनियतार्थप्रकाशकत्वोपपत्तेः । तदुत्प-
 त्तावपि च योग्यतावश्याश्रयणीया । अन्यथाश्लेषार्थसान्निध्येऽपि
 कुतश्चिदेवार्थात् कस्यचिदेव ज्ञानस्य जन्मेति कौतस्कुतोऽयं विभागः ।
 तदाकारता त्वर्थाकारसदृकान्त्या तावदनुपपन्ना । अर्थस्य निराकार-
 त्वप्रसङ्गात् । अर्थेन च मूर्तेनामूर्तस्य ज्ञानस्य कीदृशं सादृश्यमित्यर्थ-
 विशेषग्रहणपरिणाम एव साभ्युपेया । ततः— “अर्थेन घटयत्येनां
 नहि सुकृत्वाऽर्थरूपताम् ।” इति यत्किञ्चिदेतत् । अपि च
 व्यस्ते समस्ते चैते ग्रहणकारणं स्याताम् । यदि व्यस्ते तदा कया
 लाघक्षणो घटान्त्यक्षणस्य जलचन्द्रो वा नभश्चन्द्रस्य ग्राहकः
 प्राप्नोति । तदुत्पत्तेस्तदाकारत्वाच्च । अथ समस्ते तर्हि घटोत्तरक्षणः
 पूर्वघटक्षणस्य ग्राहकः प्रसज्यते । ज्ञानरूपत्वे सत्येते ग्रहणकारण-
 मिति चेत् । तर्हि समानजातीयज्ञानस्य समनन्तरपूर्वज्ञानग्राहकत्वं
 प्रसज्येत । तन्न योग्यतामन्तरेणान्यद् ग्रहणकारणं पश्यामः ॥२६॥

अवग्रहेहावायधारणात्मेत्युक्तमित्यवग्रहादील्लक्षयति—

॥ अक्षार्थयोगे दर्शनानन्तरमर्थग्रहणमवग्रहः ॥ १-१-२७ ॥

अक्षमिन्द्रियं द्रव्यभावरूपम् अर्थो द्रव्यपर्यायात्मा तयोर्योगः सम्बन्धोऽनतिदूरासन्नव्यवहितदेशाद्यवस्थानलक्षणा योग्यता । 'नियता हि सा विषयविषयिणोः । यदाह " पुट्टं स्तुणेइ 'सहं रूपं पुण पासइ अपुट्टं तु । " इत्यादि । तस्मिन्नक्षार्थयोगे सति दर्शनमनुल्लिखितविशेषस्य वस्तुनः प्रतिपत्तिः । तदनन्तरमिति क्रमप्रतिपादनार्थमेतत् । एतेन दर्शनस्यावग्रहं प्रति पारिणामिककारणतोक्ता । नह्यसत एव सर्वथा कस्याचिदुत्पादः, सतो वा सर्वथा विनाश इति दर्शनमेवोत्तरं परिणामं प्रतिपद्यते । अर्थस्य द्रव्यपर्यायात्मनोऽर्थक्रियाक्षमस्य ग्रहणं सम्यगर्थनिर्णय इति सामान्यलक्षणानुवृत्तेर्निर्णयो न पुनरविकल्पकं दर्शनमात्रमवग्रहः । न चायं मानसो विकल्पः । चक्षुरादिसन्निधानापेक्षत्वात् । प्रतिसंख्यानेनाप्रत्याख्येयत्वाच्च । मानसो हि विकल्पः प्रतिसंख्यानेन निरुध्यते । न चायं तथैति न विकल्पः ॥ २७ ॥

॥ अवग्रहीतविशेषकाङ्क्षणमीहा ॥ १-१-२८ ॥

अवग्रहग्रहीतस्य शब्दादेरर्थस्य किमयं शब्दः शङ्खः शौक्तो वेति संशये सति माधुर्यादयः शङ्खधर्मा एवोपलभ्यन्ते न कार्फइयादयः शार्ङ्गधर्मा इत्यन्वयव्यतिरेकरूपविशेषपर्यालोचनरूपा मतिश्रेष्ठेहा । इह चावग्रहेहयोरन्तराले अभ्यस्तेऽपि विषये संशयज्ञानमस्त्येव । आशुभावात् नोपलक्ष्यते । न तु प्रमाणम् । सम्यगर्थनिर्णयात्मक-

१ अस्या उत्तरार्द्धम्— " गद्य रस च काम च यदप्यु विचार्यते " ॥ विशेषाव-
श्यकग्राया । ससृजतच्छाया— " स्पृष्टं शृणोति शब्द रूप पुनः पश्यत्यस्पृष्टं तु । गद्य रसं
च स्पर्शं च यदस्पृष्टं व्यापणीयम् ॥ ३३६ ॥

२ १-१-२ ।

३ शार्ङ्गस्य अयम् शार्ङ्गः ।

त्वाभावात् । ननु परोक्षप्रमाणभेदरूपमुहाख्यं प्रमाणं वक्ष्यते तत्कस्त-
स्मादीहाया भेदः* । उच्यते । त्रिकालगोचरः साध्यसाधनयोर्व्याप्ति-
ग्रहणपटुरूहः । यमाश्रित्य व्याप्तिग्रहणकाले योगीव सम्पद्यते
प्रमातेति न्यायविदो वदन्ति । ईहा तु वार्त्तमानिकार्थविषया प्रत्यक्ष-
प्रभेद इत्यपौनरुक्त्यम् । ईहा च यद्यपि चेष्टोच्यते तथापि चेतनस्य
सेति ज्ञानरूपैवेति युक्तं प्रत्यक्षभेदत्वमस्याः । न चानिर्णयरूपत्वा-
दप्रमाणत्वमस्याः शङ्कनीयम् । स्वविषये निर्णयत्वात् निर्णयान्तरा-
सादृश्ये निर्णयान्तराणामप्यनिर्णयत्वप्रसङ्गः ॥ २९ ॥

॥ ईहितविशेषनिर्णयोऽवायः ॥ १-१-२९ ॥

ईहाक्रोडीकृते वस्तुनि विशेषस्य शाब्दत्व एवायं शब्दो न शङ्क-
इत्येवंरूपम्यावधारणमवायः ॥ २८ ॥

॥ स्मृतिहेतुर्द्धारणा ॥ १-१-३० ॥

स्मृतेरतीतानुसन्धानरूपाया हेतुः परिणामिकारणं संस्कार इति
यावत् । सङ्क्षेपयमसङ्क्षेपयं वा कालं ज्ञानस्यावस्थानं धारणा । अव-
ग्रहादयस्तु त्रय आन्तर्मूर्तिहृत्तिकाः । संस्कारस्य च प्रत्यक्षभेदरूप-
त्वात् ज्ञानत्वमुन्नेयम् । न पुनर्यथाहुः परे—‘ ज्ञानादतिरिक्तो
भावनाख्योऽयं संस्कारः ’ इति । अस्य ह्यज्ञानरूपत्वे ज्ञानरूप-
स्मृतिजनकत्वं न स्यात् । नहि सत्ता सत्तान्तरमनुविशति । अज्ञान-
रूपत्वे चास्यात्मधर्मत्वं न स्यात् । चेतनधर्मस्याचेतनत्वाभावात् ।
नन्वविच्युतिमपि धारणामन्वाशिषन् वृद्धाः । यद्भाष्यकारः “ अवि-

१ मुहूर्त्त — घटिकाद्वयप्रमाण कालविशेष । मुहूर्त्तस्यान्तः अन्तर्मुहूर्त्तम् । इह

“ पारे मध्येऽग्नेत* पृष्ठे वा ” । इति हैमवृत् ३-१-३० ॥ इति विकल्पेनान्त-
शब्दस्य प्राग् निपातो भवति ।

२ नैयामिका ।

३ ‘ अविन्दुर्द्धारणा तस्य ’ ॥ १ ॥ विशेषावस्थामूलद्वितीयभाष्य । भाष्यभाष्या १ ।

चइ धारणा होइ ” तत्कथं स्मृतिहेतौरेव धारणात्वमसूत्रयः । सत्यम् । अस्त्यविच्युतिर्नाम धारणा । किन्तु साऽवाय एवान्तर्भूतेति न पृथगुक्ता । अवाय एव हि दीर्घदीर्घोऽविच्युतिर्धारणेत्युच्यत इति । स्मृतिहेतुत्वाद्वाऽविच्युतिर्धारणयैव सङ्गृहीता । न ह्यवायमात्रादविच्युतिविरहितात् स्मृतिर्भवति । गच्छत्तृणस्पर्शप्रायाणामवायानां परिशीलनविकलानां स्मृतिजनकत्वाददर्शनात् । तस्मात् स्मृतिहेतू अविच्युतसंस्कारावनेन सङ्गृहीतावित्यदोषः । यद्यपि स्मृतिरपि धारणाभेदत्वेन सिद्धान्तेऽभिहिता तथापि परोक्षप्रमाणभेदत्वादिह नोक्तेति सर्वमवदातस् । इह च क्रमभाविनामप्यवग्रहादीनां कथाश्चिदेकत्वमवसेयम् । विरुद्धधर्माध्यासो ह्येकत्वप्रतिपत्तिपरिपन्थी । न चासौ प्रमाणप्रतिपन्नेऽर्थे प्रत्यर्थां भजते । अनुभूयते हि खलु हर्षविषादादिविरुद्धविवर्त्तकान्तमेकं चैतन्यं विरुद्धधर्माध्यासाच्च विभ्यान्निरपि कथमेकं चित्रपटीयं ज्ञानमेकानेकाकारोल्लेखशेखरमभ्युपगम्यते सौगतैः चित्रं वा रूपं नैयायिकादिभिरिति । नैयायिकस्तु ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेशमव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ’ इति प्रत्यक्षलक्षणमीक्षन्ते । अत्र च पूर्वाचार्यकृतव्याख्यावैशुध्येन सङ्ख्यावद्भिन्निलोचनवाचस्पतिप्रमुखैरयमर्थः समर्थितो यथेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारिप्रत्यक्षमित्येवं प्रत्यक्षलक्षणं यतः शब्दाध्याहारेण च यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धादुक्ताविशेषणविशिष्टं ज्ञानं यतो भवति तत्तथाविधज्ञानसाधनं ज्ञानरूपमज्ञानरूपं वा प्रत्यक्षं प्रमाणमिति । अस्य च फलभूतस्य द्वयी गतिरविकल्पकं सविकल्पकं वा । तयोरुभयोरपि प्रमाणरूपत्वमभिधातुं विभागवचनमेतदव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति । तत्रोभयरूपस्यापि ज्ञानस्य प्रामाण्यमुपेक्ष्य यतः शब्दाध्याहारहे-

शेनाऽज्ञानरूपस्य सन्निकर्षादेः प्रामाण्यसमर्थनमयुक्तम् । कथं तदज्ञान-
 नरूपाः सन्निकर्षादयोऽर्थपरिच्छिन्नौ साधकतमा भवन्ति । व्यभिचा-
 रान् सत्परीन्द्रियार्थसन्निकर्षेऽर्थोपलब्धेरभावात् ज्ञाने सत्येय भावात्
 साधकतमं हि करणमव्यवहितफलं च तदिति । सन्निकर्षोऽपि यदि
 योग्यतातिरिक्तः संयोगादिसम्बन्धस्तर्हि ॥ चक्षुषोऽर्थेन सह
 नास्ति । अप्राप्यकारित्वात्तस्य । दृश्यते हि काचाभ्रपटलस्फटिका-
 दिव्यवहितस्यार्थस्य चक्षुषोपलब्धिः । अथ प्राप्यकारि चक्षुः ।
 करणत्वाद्वास्यादिवदिति द्रूपे । तर्ह्यस्त्वान्ताकर्षणोपलेन लोहास-
 न्निकृष्टेन व्यभिचारः । न च संयुक्तसंयोगादिसन्निकर्षस्तत्र कल्प-
 यितुं शक्यते । अतिप्रसङ्गादिति । सौगतास्तु 'प्रत्यक्षं कल्पनापोढ-
 मभ्रान्तम्' इति लक्षणमवोचन् । 'अभिलापसंसर्गयोग्यप्रति-
 भासा प्रतीतिः कल्पना तथा रहितम्-तथापोढम्' इति ।
 एतच्च व्यवहारानुपयोगिन्वात्प्रमाणस्य लक्षणमनुपपन्नम् । तथा ह्येत-
 स्माद्विनिश्चित्यार्थमर्थक्रियार्थिनस्तत्समर्थेऽर्थे प्रवर्तमाना विसंवाद-
 भाजो मा भूवन्निति प्रमाणस्य लक्षणपरीक्षायां प्रवर्तन्ते परीक्षकाः ।
 व्यवहारानुपयोगिनश्च तस्य वायससदसदशनपरीक्षायामिव निष्फलः
 परिश्रमः निर्विकल्पोत्तरकालभाविनः सविमल्यकाचु व्यवहारोपगमे
 वरं तस्यैव प्रामाण्यमास्थेयं किमविकल्पकेन शिखण्डिनेति । जैमिनी-
 यास्तु धर्मं प्राति अनिमित्तत्वव्याजेन " सत्सम्प्रयोगे पुरुषः

१ न्यायिनिन्दु प्रथम परिच्छेदे सूत्र ४

२ न्यायिनिन्दु प्रथम परिच्छेदे सूत्र ५.

३ एतत्प्रमाणम्-ज्ञास्य कति वा दन्ता मेगम्याण्ड त्रियत्वल्म् । गर्दभे कति
 रोमाणीत्येता मूर्धन्यविचारणा ॥ १ ॥

४ शिखण्डि-स्वयमेव बुतेन भीष्मेणावाहता काचिदम्बानाम्भी राजन्या तपसा
 पुदयत्व प्राप्ता । नैव शिखण्डीति लज्जया ग्लबज्जे । न च कश्चिद्विवाहिकादिनाम्पदम् । ततो
 भारते युद्धे त पुरस्त्त्याजुंते भीष्म जनान । राऽपि च शिखण्डी पश्चादधत्ताम्ना हत ।

५ मीमांसादर्शने १-१-४.

स्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानो-
पलम्भनत्वात् । ” इत्यनुवादभङ्ग्या प्रत्यक्षलक्षणमाचक्षते ।
यदाहुः “ एवं सत्यनुवादत्वं लक्षणस्यापि सम्भवेत् । ”
इति । व्याचक्षते च-इन्द्रियाणां सम्प्रयोगे सति पुरुषस्य जायमाना
बुद्धिः प्रत्यक्षमिति । अत्र संशयविपर्ययबुद्धिजन्मनोऽपीन्द्रियसंयोगे
सति प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादतिव्याप्तिः । अथ सत्सम्प्रयोग इति । सता
सम्प्रयोग इति व्याख्यायते तर्हि निरालम्बनविभ्रमा एवार्थनिरपेक्ष-
जन्मानो निरस्ता भवेयुर्न सालम्बनौ संशयविपर्ययौ । अथ सति
सम्प्रयोग इति सत्सप्तमी पक्ष एव न त्यज्यते संशयविपर्ययानि-
रासाय च सम्प्रयोग इत्यत्र समित्युपसर्गो वर्ण्यते । यदाह
संम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः । दुष्टत्वाच्छु-
क्तिकायोगो वार्यते रजतेक्षणात् ॥ ” इति । तथापि प्रयोग-
सम्यक्त्वस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षानवगम्यत्वात्कार्यतोऽवगतिर्वक्त-
व्या । कार्यं च ज्ञानम् । न च तद्विशेषितमेव प्रयोगसम्यक्त्वाव-
गमनायालम् । न च तद्विशेषणपरमपरमिह पदमस्ति सता
सम्प्रयोग इति च वरं निरालम्बनविज्ञाननिवृत्तये सतीति
तु सप्तम्यैव गतार्थत्वादनर्थकम् । येऽपि “ तत्संप्रयोगे
पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षं यद्विषयं ज्ञानं तेन
सम्प्रयोगे इन्द्रियाणां पुरुषस्य बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षं यद-
न्यविषयं ज्ञानमन्यसम्प्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षम् । ”

१ श्लोकवार्तिकसूत्र ४ श्लोक ३९ पूर्वार्धम् ।

२ श्लोकवार्तिकसूत्र ४ श्लोक ३९ उत्तरार्धम् ।

३ श्लोकवार्तिकसूत्र ४ श्लोक ३९ उत्तरार्धम् ।

४ मीमांसामूनहृत्किरणः ।

५ मीमासादर्शन पृष्ठ ६ पं. १७ ।

६ ‘ तेनैव ’ इति पाठ ।

इत्येवं तत्सर्वतो व्यत्ययेन लक्षणमनवद्यमित्याहुः । तेषामपि क्लिष्ट-
कल्पनैव संशयज्ञानेन व्यभिचारानिवृत्तेः । तत्र हि यद्विषयं ज्ञानं
तेन सम्प्रयोग इन्द्रियाणामस्त्येव । यद्यपि चोभयविषयं ज्ञानं संश-
यज्ञानं तथापि तयोरन्यतरेणेन्द्रियं संयुक्तमेव । उभयावमर्शित्वाच्च
संशयस्य । येन संयुक्तं चक्षुस्ताद्विषयमपि तज्ज्ञानं भवत्येवेति नाति-
व्याप्तिपरिहारः । अव्याप्तिश्च चाक्षुषज्ञानस्येन्द्रियसम्प्रयोगजत्वाभा-
वात् । अप्राप्यकारि च चक्षुरित्युक्तमायम् । श्रोत्रादिवृत्तिरवि-
कल्पिका प्रत्यक्षमिति वृद्धसाङ्ख्याः । अत्र श्रोत्रादीनामचे-
तनत्वात्तद्वृत्तेः सुतरामचेतन्यामिति कथं प्रमाणत्वम् । चेतनसंसर्गा-
त्चेतन्याभ्युपगमे वरं चित्त एव प्राप्यमभ्युपगन्तुं युक्तम् । न
चाविकल्पत्वे प्राप्यमस्तीति यत्किञ्चिदेतत् । 'प्रतिविषया-
ध्यवसायो दृष्ट इति प्रत्यक्षलक्षणमितीश्वरकृष्णः । तदप्यनुमा-
नेन व्यभिचारितत्वादलक्षणम् । अथ प्रतिराभिमुख्ये वर्तते तेनाभि-
मुख्येन विषयाध्यवसायः प्रत्यक्षमित्युच्यते तदप्यनुमानेन तुल्यम् ।
घटोऽयमिति वदयं पर्वतोऽग्निमानित्याभिमुख्येन प्रतीतेः । अथ 'अनु-
मानादिविलक्षणो अभिमुखोऽध्यवसायः प्रत्यक्षम् । तर्हि
प्रत्यक्षलक्षणमकरणीयमेव शब्दानुमानलक्षणविलक्षणतयैव तत्सिद्धेः ।
ततश्च परकीयलक्षणानां दुष्टत्वादिदमेव विशदः प्रत्यक्षम् इति
प्रत्यक्षलक्षणमनवद्यम् ॥ ३० ॥

प्रमाणविषयफलप्रमातृरूपेषु चतुर्षु विधिषु तत्त्वं परिसमाप्यते
विषयादिलक्षणमन्तरेण प्रमाणलक्षणमसम्पूर्णमिति विषयं लक्षयति-

प्रमाणस्य विषयो द्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु ॥१-१-३१॥

प्रत्यक्षस्य प्रकृतत्वात्तस्यैव विषयादौ लक्षयितव्ये प्रमाणस्येति

प्रमाणसामान्यग्रहणं प्रत्यक्षवत् प्रमाणान्तराणामपि विषयादित्थम् ।
 मिद्वैव वक्तुं युक्तमविशेषात्तथा च लाघवमपि भवतीत्येवमर्थम् ।
 ज्ञानिनिर्देशाच्च प्रमाणानां प्रत्यक्षादीनां विषयो गोचरो द्रव्यपर्या-
 चात्मकं वस्तु । द्रवति तांस्तान् पर्यायान् गच्छति इति द्रव्यं प्रोच्य
 लक्षणम् । पूर्वोत्तरविवर्तवर्त्यन्वयप्रत्ययसमाधिगम्यमूर्ध्वतासामान्य-
 मिनि यावत् । परित्यक्त्युत्पादविनाशधर्माणो भवन्तीति पर्याया-
 विवर्ताः । तच्च ते चात्मा स्वरूपं यस्य तद्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु पा-
 र्थस्यदित्यर्थः । यद्वाचकमुख्यः “ उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं
 सद् ” इति पारमर्षमपि “ उपपन्ने इवा विगमे इवा ध्रुवे
 इवा ” इति । तत्र द्रव्यपर्यायग्रहणेन द्रव्यैकान्तपर्यायैकान्तवादि-
 परिकल्पिताविषयव्युदासः । आत्मग्रहणेन चान्तव्यातिरिक्तद्रव्यपर्या-
 यवादिजाणादयौगाभ्युपगतविषयनिरासः । यच्छ्रीसिद्धसेनः
 “ दौहिं वि नगहिं नीयं, सत्थमलुण्ण तहवि मिच्छतं ।
 जं सविस्सयप्पहाण, तणेण अन्ननिरविक्खा ” ॥ ३१ ॥
 कुतः पुनर्द्रव्यपर्यायात्मकमेव वस्तु प्रमाणानां विषयो न द्रव्यमात्रं
 पर्यायनात्रुभयं वा स्वतन्त्रमित्याह—

॥ अर्थक्रियासामर्थ्यं

अर्थस्य हानोपादानादित्थम् । ॥ १-१-३२ ॥
 द्रव्यपर्यायात्मकस्यैव वस्तुनोऽस्य क्रिया निष्पात्तिस्तत्र सामर्थ्यात्
 वाटे नानैवं ततः किमित्याह । ॥ ३२ ॥

॥ तत्तत्क्षणत्वादस्तुनं

॥ १-१-३३ ॥

१ चन्द्रकेन्द्र १-३३

२ चन्द्रकेन्द्र १-३३ (३३) वा ३३३३ वा ।
 ३ चन्द्रकेन्द्र १-३३

रूपं यस्य तत्तत्क्षणं तस्य

भावस्तत्त्वं परमार्थसतो रूपस्य । अयमर्थः । अर्थक्रियार्थी हि सर्वः प्रमाणमन्वेपते अपि नामेतः प्रमेयमर्थक्रियाक्षमं विनिश्चित्य कृतार्थो भवेयमिति । न व्यसनितया । तद्यदि प्रमाणविषयोर्थोऽर्थक्रियाक्षमो न भवेत्तदा नासौ प्रमाणपरीक्षणमादियेत । यदाह—“अर्थक्रियासमर्थस्य विचारैः किं तदर्थिनाम् । पण्डस्य रूपवैरूप्ये कामिन्याः किं परीक्षया ” इति । तत्र न द्रव्यैकरूपोऽर्थोऽर्थक्रियाकारी । स ह्यप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपः कथमर्थक्रियां कुर्वीत क्रमेणाक्रमेण वा । अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणां प्रकारान्तरासम्भवात् । तत्र न क्रमेण । स हि कालान्तरभाविनीः क्रियाः प्रथमक्रियाकाल एव प्रसह्य कुर्यात् । समर्थस्य कालक्षेपायोगात् । कालक्षेपिणो वाऽसामर्थ्यभाक्तेः । समर्थोऽपि तत्तत्सहकारिसमवधाने तं तमर्थं करोतीति चेत् । न तर्हि तस्य सामर्थ्यमपरसहकारिसापेक्ष-वृत्तित्वात् । सापेक्षमसमर्थमिति हि किं नाश्रयीः । न तेन सहकारिणोऽपेक्ष्यन्तेऽपि तु कार्यमेव सहकारिण्वसत्स्वभववचनपेक्षत इति चेत् । तर्हि स भावोऽसमर्थः । समर्थश्चेत् किं सहकारिमुखप्रेक्षणदीनानि तान्युपेक्षते न पुनर्गदिति घटयति । ननु समर्थमपि बीजमिलादिसहकारिसहितमेवाङ्कुरं करोति नान्यथा । तत् किं तस्य सहकारिभिः किञ्चिदुपक्रियेत न वा । नो चेत् । स किं पूर्ववन्नोदास्ते । उपक्रियेत चेत् । स तर्हि तैरूपकारो भिन्नोऽभिन्नो वा क्रियेत इति निर्वचनियम् । अभेदे स एव क्रियते इति लाभमिच्छतो मूलक्षतिरायाता । भेदे स कथं तस्योपकारः । किं न सहविन्व्याद्रेरापि, तत्सम्बन्धात्तस्यायमिति चेत् । उपकार्योपकारयोः कः सम्बन्धः । न संयोगो द्रव्ययोरेव तस्य भावात् । नापि समवायस्तस्य प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावेन सर्वत्र तुल्यत्वान्न नियतसम्बन्धिसम्बन्धत्वं युक्तम् । तत्त्वे

वा तत्कृत उपकारोऽस्याभ्युपगन्तव्यः तथा च सत्युपकारस्य भेदा-
 भेद कल्पना तदवस्थैव । उपकारस्य समवायादभेदे समवाय एव
 कृतः स्यात् । भेदे पुनरपि समवायस्य न नियतसम्बन्धिसम्बन्ध-
 त्वम् । सम्बन्धत्वे समवायस्य विशेषण विशेष्यभावो हेतुरिति चेत् ।
 उपकार्योपकारकभावाभावे तस्यापि प्रतिनियमहेतुत्वाभावात् । उप-
 कारे तु पुनर्भेदाभेदविकल्पद्वारेण तदेवावर्तते । तन्नैकान्त-
 नित्यो भावः क्रमेणार्थक्रियां कुरुते । नाप्यक्रमेण । न ह्येको
 भावः सकलकालकलाभाविनीर्युगपत् सर्वाः क्रियाः करोतीति
 प्राप्तीतिरुम् । कुरुतां वा तथापि द्वितीयक्षणे किं कुर्यात् । करणे
 वा क्रमपक्षभावी दोषः । अकरणेऽनर्थक्रियाकारित्वादवस्तुत्वप्रसङ्गः ।
 इत्येकान्तनित्यात् क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तार्थक्रिया व्यापकानुपलब्धि-
 बलात् व्यापकनिवृत्तौ निवर्तमाना व्याप्यमर्थक्रियाकारित्वं निवर्त-
 यति तदपि स्वव्याप्यं सत्त्वमित्यसन् द्रव्यैकान्तः । पर्यायैकान्त-
 रूपोऽपि प्रतिक्षणविनाशी भावो न क्रमेणार्थक्रियासमर्थो देशकृतस्य
 कालकृतस्य च नमस्यैवाभावात् । अवस्थितस्यैव हि नानादेशकाल-
 व्याप्तिर्देशकालक्रमश्चाभिधीयते । न चैकान्तविनाशिनि सास्ति ।
 यदाहुः “ यो यत्रैव स तत्रैव यो यदैव तदैव सः । न देश-
 कालयोर्व्याप्तिर्भावानामिह विद्यते ॥ ” न च सन्तानापेक्षया
 पूर्वोत्तरक्षणानां नमः सम्भवति । सन्तानस्यावस्तुत्वात् । वस्तुत्वेऽपि
 तस्य यदि क्षणिकत्वं न तर्हि क्षणेभ्यः कश्चिद्विशेषः । अथाक्षणि-
 कत्वं न सुस्थितः पर्यायैकान्तवादः । यदुक्तम् “ अथापि नित्यं
 परमार्थसन्तं सन्ताननामानमुपैषि भावम् । उत्तिष्ठ भिक्षो
 फलितास्तवाशाः सोऽयं समाप्तः क्षणभङ्गवादः ॥ ”
 इति । नाप्यक्रमेण क्षणिकेऽर्थक्रिया सम्भवति । स ह्येको रूपा-
 द्द्विषणो युगपदनेकान् रसादिक्षणान् जनयन् यत्रैकेन स्वभा-
 वेन जनयेत्तदा तेषामेकत्वं स्यादेकस्वभावन्यत्वात् । अथ

नानास्वभावैर्जनयति किञ्चिदुपादानभावेन किञ्चित् सहकारित्वेन ।
 ते तर्हि स्वभावास्तस्यात्मभूता अनात्मभूता वा । अनात्मभूताश्चेत्
 स्वभावहानिः । यदि तस्यात्मभूतास्तर्हि तस्यानेकत्वं स्वभावानां
 चैकत्वं प्रसज्येत । अथ य एवैकत्रोपादानभावः स एवान्यत्र सह-
 कारिभाव इति न स्वभावभेद इष्यते । तर्हि नित्यस्यैकरूपस्यापि
 क्रमेण नानाकार्यकारिणः स्वभावभेदः कार्यसाधुर्यं च माभूत् ।
 अथाक्रमात् क्रमिणामनुत्पत्तेर्नैवमिति चेत् । एकानंशकारणाद्युपपद-
 नेककारणसाध्यानेककार्यविरोधात् क्षणिकानामप्यक्रमेण कारित्वं
 मा भूदिति पर्यायैकान्तादपि क्रमाक्रमयोर्व्यापकयोर्निवृत्त्येव व्याप्या-
 र्थक्रियापि व्यावर्तते । तद्व्यावृत्तौ च सत्त्वमपि व्यापकानुपलब्धिबले-
 नैव निवर्तत इत्यसन् पर्यायैकान्तोऽपि । काणादास्तु द्रव्यपर्यायावु-
 भावप्यभ्युपगमन् । पृथिव्यादीनि गुणाद्याधाररूपाणि द्रव्याणि ।
 गुणादयस्त्वाधेयत्वात्पर्यायाः । ते च केचित् क्षणिकाः । केचिद्यावद्द्रव्य-
 भाविनः कौचिन्नित्या इति केवलमितरेतरविनिर्मुक्तधर्मिधर्माभ्युपग-
 मान्न समीचीनविषयवादिनः । तथाहि यदि द्रव्यादत्पन्तविलक्षणं सत्त्वं
 तदा द्रव्यमसदेव भवेत् । सत्तायोगात् सत्त्वमस्त्येवेति चेत् । असतां
 सत्तायोगेऽपि कुतः सत्त्वम् । सतां तु निष्फलः सत्तायोगः । स्वरूपसत्त्वं
 भावानामस्त्येवेति चेत् तर्हि किं शिखाण्डिना सत्तायोगेन । सत्ता-
 योगात् प्राग्भावो न सम्भाष्यसन् । सत्तासम्बन्धाच्च सन्निति चेत्
 बाह्यात्रमेतत् । सदसद्विलक्षणस्य प्रकारान्तरस्यासम्भवात् । अपि च
 पदार्थः सत्ता योग इति न त्रितयं चकास्ति । पदार्थसत्तयोश्च योगो
 यदि तादात्म्यं तदनभ्युपगमवाधितम् । अत एव न संयोगः सम-
 वायस्त्वनाश्रित इति सर्वं सर्वेण सम्बन्धीयान्न वा किञ्चित् केनचित् ।
 एवं द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वादिभिर्द्रव्यस्य, द्रव्यगुणकर्मसामान्य-

विशेषैः पृथिव्यप्तेजोवायूनां, पृथिवीत्वादिभिराकाशादीनां च द्रव्याणां स्वगुणैर्योगे यथायोगं सर्वमभिधानीयम् । एकान्तभिन्नानां केनचित् कथञ्चित् सम्बन्धायोगात् इत्यौलङ्क्यपक्षेऽपि विषयव्यवस्था । ननु द्रव्यपर्यायात्मकत्वेऽपि वस्तुनस्तदवस्थमेव दौस्थ्यम् । तथाहि द्रव्य-पर्याययोरैकान्तिकभेदाभेदपरिहारेण कथञ्चिद्वेदाभेदवादः स्याद्वा-दिभिरुपेयते । न चासौ युक्तो विरोधादिदोषात् । विधिप्रतिषेधरूपयोरे-कत्र वस्तुन्यसम्भवात्नीलानीलवत् । १ अथ केनचिद्रूपेण भेदः केनचिदभेदः । एवं सति भेदस्यान्यदधिकरणमभेदस्य चान्यदिति विषयधिकरण्यम् । २ यं वात्मानं पुरोधाय भेदो यं चाश्रित्याभेदस्ता-वप्यात्मानो भिन्नाभिन्नावन्यर्थरान्तवाङ्मसक्तिस्तथा च सत्यनवस्था ३ येन च रूपेण भेदस्तेन भेदश्चाभेदश्च येन चाभेदस्तेनाप्यभेदश्च भेदश्चेति सङ्करः । ४ येन रूपेण भेदस्तेनाभेदो येनाभेदस्तेन भेद इति व्यतिकरः । ५ भेदाभेदात्मकत्वे च वस्तुनो विविक्तेनाकारेण निश्चेतु-मशक्तेः संशयः । ६ तत्तथाप्रतिपत्तिरिति न विषयव्यवस्था । नैवम् । प्रतीयमाने वस्तुनि विरोधस्यासम्भवात् । यत्सन्निधाने यो नोपल-भ्यते स तस्य विरोधीति निश्चीयते । उपलभ्यमाने च वस्तुनि को विरोधगन्धावकाशः । नीलानीलयोरपि यत्रैकत्रोपलम्भोऽस्ति तदा नास्ति विरोधः । एकत्र चित्रपटीज्ञाने सौगतेर्नीलानीलयोरविरोधा-भ्युपगमात्, योगैश्चैकस्य चित्रस्य रूपस्याभ्युपगमात्, एतस्यैव पटादेशलाचत्तरत्तारक्तावृतानावृतादिविरुद्धधर्माणामुपलब्धेः प्रकृते को विरोधशङ्कावकाशः । एतेन विषयधिकरण्यदोषोऽप्यपास्तः । तयोरे-काधिरूपत्वेन प्रागुक्तयुक्तिदिशा प्रतीतिः । यदप्यनवस्थानं दूषण-मुपन्यस्तम् । तदप्यनेकान्तवादिमतानभिज्ञेनैव तन्मतम् । द्रव्यपर्याया-त्मनं वस्तुनि द्रव्यपर्यायादेर भेदः भेदध्वनिना तयोरेकाभिधानात्

द्रव्यरूपेणाभेदः इति द्रव्यमेवाभेदः । एकानेकात्मकत्वाद्वस्तुनः । यौ च सङ्करव्यतिकरौ तौ भेदकज्ञाननिदर्शनेन सामान्यविशेषदृष्टान्तेन च परिहृतौ । अथ तत्र तथाप्रतिभासः समाधानं परस्यापि तदेवास्तु प्रतिभासस्यापक्षपातित्वात् । निर्णति चार्थे संशयोऽपि न युक्तः तस्य सकम्पप्रतिपत्तौ दुर्यट्त्वात् प्रतिपन्ने च वस्तुन्यप्रतिपत्तिरिति साहसम् । उपलब्ध्यभिधानादनुपलम्भोऽपि न सिद्धस्ततो नाभाव इति दृष्टेष्टाविरुद्धं द्रव्यपर्यात्मकं वस्तिवाति ॥ ३३ ॥

ननु द्रव्यपर्यायात्मकत्वेऽपि वस्तुनः कथमर्थक्रिया नाम । सा हि क्रमाक्रम्या व्याप्ता । द्रव्यपर्यायिकान्तवदुभयात्मकादपि व्यावर्तताम् । शक्यं हि वक्तुमुभयात्मा भावो न क्रमेणार्थक्रियां कर्तुं समर्थः । समर्थस्य हेतुयोगात् । न च सङ्कार्षेक्ष युक्ता । द्रव्यस्यापि कार्यत्वेन सहकारिकृतोपकारनिरपेक्षत्वात् । पर्यायाणां च क्षणिकत्वेन पूर्वापरकार्यकालाभतीक्षणात् । नाप्यक्रमेण युगपद्वि सर्वकार्याणि कृत्वा पुनरकुर्वतोऽनर्थक्रियाकारित्वादसत्त्वं कुर्वतः क्रमपक्षभावी दोषः । द्रव्यपर्यायवादयोश्च यो दोषः स उभयवादेऽपि समानः । “ प्रत्येकं यो भवेद्दोषो द्वयोर्भावे कथं न सः । ” इति वचनादित्याह—

॥ पूर्वोत्तराकारपरिहारस्वीकारस्थितिलक्षणपरिणामे-
नास्यार्थक्रियोपपत्तिः ॥ १-१-३४ ॥

पूर्वोत्तरयोराकारयोर्विवर्तयोर्यथासङ्ख्येन यौ परिहारस्वीकारौ ताभ्यां स्थितिः सैव लक्षणं यस्य स चासौ परिणामश्च । एतेनास्य द्रव्यपर्यायात्मकस्यार्थक्रियोपपद्यते अयमर्थः । न द्रव्यरूपं न पर्यायरूपं नोभयरूपं वस्तु । येन तत्तत्पक्षभावी दोषः स्यात् । किं तु

१ दृष्टेष्टाविरुद्ध-दृष्ट च तत् दृष्ट च तदविरुद्ध चेति विनियोगन्यायिक कर्मधारय ।

२ कालविलम्बाभावात् ।

स्थित्युत्पादव्ययात्मकं श्रवणं जात्यन्तरमेव वस्तु । तेन तत्तत्सह-
कारिसन्निधाने क्रमेण युगपद्वा तां तामर्थक्रियां कुर्वतः सहकारिकृतां
चोपकारपरम्परामुपजीवतो भिन्नाभिन्नोपकारादिनोदनानुमोदनाप्रमु-
दितात्मनः उभयपक्षभाविदोषशङ्काकलङ्काकांन्दिशीकस्य भावस्य
न व्यापकानुपलब्धिवलेनार्थक्रियाया, नापि तद्व्याप्यस्य सत्त्वस्य
निवृत्तिरिति सिद्धम् । द्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु प्रमाणस्य विषयः ॥३४॥

फलमाह—

॥ फलमर्थप्रकाशः ॥ १-१-३५ ॥

प्रमाणस्येति वर्तते प्रमाणस्य फलमर्थप्रकाशोऽर्थसंवेदनम् ।
अर्थार्थी हि सर्वः प्रमातेत्यर्थसंवेदनमेव फलं युक्तम् । नन्वेवं प्रमा-
णमेव फलत्वेनोक्तं स्यात् । ओमिति चेत् तर्हि प्रमाणफलयोरभेदः
स्यात् । ततः किं स्यात् । प्रमाणफलयोरैक्ये सदसत्पक्षभावी दोषः
स्यात् । नासतः करणत्वं न सतः फलत्वम् । सत्यमस्त्ययं दोषो
जन्मानि न व्यवस्थायाम् यदाहुः । “नासतो हेतुता नापि सतो
हेतोः फलात्मता । इति जन्मानि दोषः स्याद्व्यवस्था तु न
दोषभाग्” ॥ १ ॥ इति ॥ ३५ ॥

व्यवस्थामेव दर्शयति—

॥ कर्मस्या क्रिया ॥ १-१-३६ ॥

कर्मोन्मुखो ज्ञानव्यापारः फलम् ॥ ३६ ॥

प्रमाणं किमित्याह—

॥ कर्तृस्या प्रमाणम् ॥ १-१-३७ ॥

कर्तृव्यापारमुल्लिखन् बोधः प्रमाणम् ॥ ३७ ॥

१ “ कान्दिशीको मयद्रुते ” इति (अभिधानचिन्तामणिः) ३-३० ।

२ ओमित्यङ्गीकारे । अङ्गीकार्यते चेदित्यर्थः ।

कथमस्य प्रमाणत्वं करणं हि तत् । साधकतमं च करणमुच्यते ।
अव्यवहितफलं तदित्याह—

॥ तस्यां सत्यामर्थप्रकाशसिद्धेः ॥ १-१-३८ ॥

तस्यामिति कर्तृस्थायां प्रमाणरूपायां क्रियायां सत्यामर्थप्रका-
शस्य फलस्य सिद्धेर्व्यवस्थापनात् एकज्ञानगतत्वेन प्रमाणफलयोर-
भेदो व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकभावाच्च भेद इति भेदाभेदरूपः स्याद्वा-
दमबाधितमनुपतति प्रमाणफलभाव इतीदमाखिल प्रमाणसाधारणम-
व्यवहितं फलमुक्तम् ॥ ३८ ॥

अव्यवहितमेव फलान्तरमाह—

॥ अज्ञाननिवृत्तिर्वा ॥ १-१-३९ ॥

प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वं प्रमातुर्विंसिते विषये यदज्ञानं तस्य निवृत्तिः
फलमित्यन्ये । यदाहुः “ प्रमाणस्य फलं साक्षादज्ञानविनि-
वर्तनम् । केवलस्य सुखोपेक्षे शेषस्यादानहानधीः ॥ ”
इति ॥ ३९ ॥

व्यवहितमाह—

॥ अवग्रहादीनां वा क्रमापेक्षजननधर्माणां पूर्वं पूर्वं
प्रमाणमुत्तरमुत्तरं फलम् ॥ १-१-४० ॥

अवग्रहेहावायधारणास्मृतिप्रत्यभिज्ञानोहानुमानानां क्रमेणोप-
जायमानानां यद्यत् पूर्वं तत्तत्प्रमाणं यद्यदुत्तरं तत्तत्फलरूपं
प्रतिपत्तव्यम् । अवग्रहपरिणामवान् ह्यात्मा ईहारूपफलतया परि-
णमति । इतीहाफलापेक्षया अवग्रहः प्रमाणम् । ततोऽपीहा प्रमाण-
मवायः फलम् । पुनरवायः प्रमाणं धारणा फलम् । ईहाधारणयो-
र्ज्ञानोपादानत्वात् ज्ञानरूपत्वोच्चेया । ततो धारणा प्रमाणं स्मृतिः

फलम् । ततोऽपि स्मृतिः प्रमाणं प्रत्यभिज्ञानं फलम् । ततोऽपि प्रत्य-
भिज्ञा प्रमाणमूहः फलम् । ततोऽप्यूहः प्रमाणमनुमानं फलमिति
प्रमाणफलविभाग इति ॥ ४० ॥

फलान्तरमाह—

॥ हानादिवुद्ध्यो वा ॥ १-१-४१ ॥

हानोपादानोपेक्षावुद्ध्यो वा प्रमाणस्य फलम् । फलबहुत्वप्रति-
पादनं सर्वेषां फलत्वेन न विरोधो वैवक्षिकत्वात् फलस्येति प्रति-
पादनार्थम् ॥ ४१ ॥

एकान्तभिन्नाभिन्नफलवादिमतपरीक्षार्थमाह—

॥ प्रमाणाद्भिन्नाभिन्नम् ॥ १-१-४२ ॥

करणरूपत्वात् क्रियारूपत्वाच्च प्रमाणफलयोर्भेदः । अभेदे प्रमा-
णफलभेदव्यवहारानुपपत्तेः प्रमाणमेव वा फलमेव वा भवेत् । अ-
प्रमाणाद्व्यावृत्त्या प्रमाणव्यवहारः, अफलाद्व्यावृत्त्या च फलव्यव-
हारो भविष्यतीति चेत् । नैवम् । एवं सति प्रमाणान्तराद्व्यावृत्त्याऽ-
प्रमाणव्यवहारः, फलान्तराद्व्यावृत्त्याऽफलत्वव्यवहारोऽप्यस्तु विजा-
तीयादिव सजातीयादपि व्यावृत्तत्वाद्भस्तुनः । तथा तस्यैवात्मनः
प्रमाणाकारेण परिणतिस्तस्यैव फलरूपतया परिणाम इत्येकप्रमाण-
पेक्षया प्रमाणफलयोरभेदः । भेदे त्वात्मान्तरवत्तदनुपपत्तिः । अथ
यत्रैवात्मानि प्रमाणं समवेतं फलमपि तत्रैव समवेतामेति समवाय-
लक्षणया प्रत्यासत्त्या प्रमाणफलव्यवस्थितिरिति नात्मान्तरे तत्पसह
इति चेत् । न । समवायस्य नित्यत्वाद्यापत्त्वाच्चिपतात्मवत्सर्वात्म-
स्वप्यविशेषान्न ततो नियतप्रमातृसम्बन्धप्रतिनियमः तत्सिद्धमेतत्
प्रमाणात्फलं कथञ्चिद्भिन्नमभिन्नं चेति ॥ ४२ ॥

प्रमातारं कथयति—

व्याप्तिरिति यो व्याप्नोति यत्र व्याप्यते तयोरुभयोर्धर्मः । तत्र यदा व्यापकधर्मतया विवक्ष्यते तदा व्यापकस्य गम्यस्य व्याप्ये धर्मे सति तत्र धर्मिणि व्याप्यमस्ति यत्र सर्वत्र भाव एव व्यापकस्य स्वगतो धर्मो व्याप्तिः । ततश्च व्याप्यभावापेक्षया व्याप्यरयैव व्याप्यताप्रतीतिः । नन्वेवमवधार्यते व्यापकस्येव व्याप्ये सति भाव इति हेत्वभावप्रसङ्गात् अव्यापकस्यापि मूर्तत्वादेस्तत्र भावात् । नापि व्याप्ये सत्येवेत्यवधार्यते । प्रयत्नानन्तरीयरूढत्वादेरहेतुत्वापत्तेः । साधारणश्च हेतुः स्यान्नित्यत्वस्य प्रमेयेष्वेव भावात् । यदा तु व्याप्यधर्मतया व्याप्तिर्विवक्ष्यते तदा व्याप्यस्य वा गमकस्य तत्रैव व्यापके गम्ये सति यत्र धर्मिणि व्यापकोऽस्ति तत्रैव भावो न तदभावेऽपि व्याप्तिरिति । अत्रापि नेवमवधार्यते व्याप्यस्येव तत्र भाव इति । हेत्वभावप्रसङ्गादव्याप्यस्यापि तत्र भावात् । नापि व्याप्यस्य तत्र भाव एवेति सपक्षेऽदेशवृत्तेरहेतुत्वप्राप्तेः साधारणस्य च हेतुत्वं स्यात् प्रमेयत्वस्य नित्येष्ववश्यंभावादिति । व्याप्यव्यापकधर्मता-सङ्कीर्तनं तु व्याप्तेरुभयत्र तुल्यधर्मतयैकाकारा प्रतीतिर्मा भूदिति प्रदर्शनार्थम् । तथाहि पूर्वत्रायोगव्यवच्छेदेनावधारणमुत्तरत्रान्ययोग-व्यवच्छेदेनेति कुत उभयत्रैकाकारता व्याप्तेः । तदुक्तम् “ लिङ्गे लिङ्गीभवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासे सम्यन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ” । इति ॥ ६ ॥

अथ क्रमप्राप्तमनुमानं लक्षयति—

॥ साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानम् ॥१-२-७॥

साधनं साध्यं च वक्ष्यमाणलक्षणं दृष्टादुपदिष्टाद्वा । साधनाद्य-त्साध्यस्य विज्ञानं सम्यगर्थनिर्णयात्मकं तदनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानं लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणयोः पश्चात्परिच्छेदनम् ॥ ७ ॥

फलम् । ततोऽपि स्पृतिः प्रमाणं प्रत्यभिज्ञानं फलम् । ततोऽपि प्रत्य-
भिज्ञा प्रमाणमूहः फलम् । ततोऽप्यूहः प्रमाणमनुमानं फलमिति
प्रमाणफलविभाग इति ॥ ४० ॥

फलान्तरमाह—

॥ हानादिबुद्ध्यो वा ॥ १-१-४१ ॥

हानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यो वा प्रमाणस्य फलम् । फलबहुत्वमति-
पादनं सर्वेषां फलत्वेन न विरोधो वैवक्षित्वात् फलस्येति प्रति-
पादनार्थम् ॥ ४१ ॥

एकान्तभिन्नाभिन्नफलवादिमतपरीक्षार्थमाह—

॥ प्रमाणाद्विन्नाभिन्नम् ॥ १-१-४२ ॥

करणरूपत्वात् क्रियारूपत्वाच्च प्रमाणफलयोर्भेदः । अभेदे प्रमा-
णफलभेदव्यवहारानुपपत्तेः प्रमाणमेव वा फलमेव वा भवेत् । अ-
प्रमाणाद्व्यावृत्त्या प्रमाणव्यवहारः, अफलाद्व्यावृत्त्या च फलव्यव-
हारो भविष्यतीति चेत् । नैवम् । एवं सति प्रमाणान्तराद्व्यावृत्त्याऽ-
प्रमाणव्यवहारः, फलान्तराद्व्यावृत्त्याऽफलत्वव्यवहारोऽप्यस्तु विजा-
तीयादिव सजातीयादपि व्यावृत्तत्वाद्वास्तुनः । तथा तस्यैवात्मनः
प्रमाणाकारेण परिणतिस्तस्यैव फलरूपतया परिणाम इत्येकप्रमात्र-
पेक्षया प्रमाणफलयोरभेदः । भेदे त्वात्मान्तरवत्तदनुपपत्तिः । अथ
यत्रैवात्मानि प्रमाणं समवेतं फलमपि तत्रैव समवेतमिति समवाय-
लक्षणया प्रत्यासत्त्या प्रमाणफलव्यवस्थितिरिति नात्मान्तरे तत्प्रसङ्ग
इति चेत् । न । समवायस्य नित्यत्वाद्वापस्तृसान्नियतात्मवत्सर्वात्म-
स्वप्नविशेषाच्च ततो नियतप्रमातृसम्बन्धप्रतिनियमः तत्सिद्धमेतत्
प्रमाणात्फलं कथञ्चिद्विन्नमभिन्नं चेति ॥ ४२ ॥

प्रमातारं कथयति—

व्याप्तिरिति यो व्याप्नोति यत्र व्याप्यते तयोरुभयोर्धर्मः । तत्र यदा व्यापकधर्मतया विवक्ष्यते तदा व्यापकस्य गम्यस्य व्याप्ये धर्मे सति तत्र धर्मिणि व्याप्यमस्ति यत्र सर्वत्र भाव एव व्यापकस्य स्वगतो धर्मो व्याप्तिः । ततश्च व्याप्यभावापेक्षया व्याप्यरयेव व्याप्यताप्रतीतिः । नन्वेवमवधार्यते व्यापकस्येव व्याप्ये सति भाव इति हेत्वभावप्रसङ्गात् अव्यापकस्यापि मूर्तत्वादेस्तत्र भावात् । नापि व्याप्ये सत्येवेत्यवधार्यते । प्रयत्नानन्तरीयरुत्वादेरहेतुत्वापत्तेः । साधारणश्च हेतुः स्यान्नित्यत्वस्य प्रमेयेष्वेव भावात् । यदा तु व्याप्यधर्मतया व्याप्तिर्विवक्ष्यते तदा व्याप्यस्य वा गमकस्य तत्रैव व्यापके गम्ये सति यत्र धर्मिणि व्यापकोऽस्ति तत्रैव भावो न तदभावेऽपि व्याप्तिरिति । अत्रापि नेवमवधार्यते व्याप्यस्येव तत्र भाव इति । हेत्वभावप्रसङ्गादव्याप्यस्यापि तत्र भावात् । नापि व्याप्यस्य तत्र भाव एवेति सपक्षेऽदेशवृत्तेरहेतुत्वप्राप्तेः साधारणस्य च हेतुत्वं स्यात् प्रमेयत्वस्य नित्येष्ववश्यंभावादिति । व्याप्यव्यापकधर्मता-सङ्कीर्तनं तु व्याप्तेरुभयत्र तुल्यधर्मतयेकाकारा प्रतीतिर्मा भूदिति प्रदर्शनार्थम् । तथाहि पूर्वत्रायोगव्यवच्छेदेनावधारणमुत्तरत्रान्ययोग-व्यवच्छेदेनेति कुत उभयत्रैकाकारता व्याप्तेः । तदुक्तम् “ लिङ्गे लिङ्गीभवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासे सम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनोः ” । इति ॥ ६ ॥

अथ क्रमप्राप्तमनुमानं लक्षयति—

॥ साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानम् ॥१-२-७॥

साधनं साध्यं च वक्ष्यमाणलक्षणं दृष्टादुपादिष्टाद्वा । साधनाय-त्सान्यस्य विज्ञानं सम्यगर्थनिर्णयात्मकं तदनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानं लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणयोः पश्चात्परिच्छेदनम् ॥ ७ ॥

॥ तद्विधा स्वार्थं परार्थं च ॥ १-२-८ ॥

तदनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थपरार्थभेदात् । स्वव्यामोहनिवर्तनक्षमं स्वार्थम् । परव्यामोहनिवर्तनक्षमं परार्थम् ॥ ८ ॥

तत्र स्वार्थं लक्षयति—

॥ स्वार्थं स्वनिश्चितसाध्याविनाभावैकलक्षणात् साध-
नात् साध्यज्ञानम् ॥ १-२-९ ॥

साध्यं विनाऽभवनं साध्याविनाभावः स्वेनात्मना निश्चितं साध्याविनाभाव एवैकं लक्षणं यस्य तत् स्वनिश्चितसाध्याविनाभावैकलक्षणं तस्मात्तथाविधात् साधनाल्लिङ्गात् साध्यस्य लिङ्गिनो ज्ञानं स्वार्थमनुमानम् । इह च न योग्यतया लिङ्गं परोक्षार्थप्रतिपत्तेरङ्गम् । यथा बीजमङ्कुरस्य । अदृष्टाद्भूमादग्रेरप्रतिपत्तेः । नापि स्वनिश्चयज्ञानापेक्षं यथा प्रदीपो घटादेः । दृष्टादस्य निश्चिताविनाभावादप्रतिपत्तेः । तस्मात्परोक्षार्थनान्तरीयकतया निश्चयनमेव लिङ्गस्य व्यापार इति निश्चितग्रहणम् । ननु चासिद्धविरुद्धानैकान्तिकहेत्वाभासानिराकरणार्थं हेतोः पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद् व्यावृत्तिरिति त्रैलक्षण्यमाचक्षते भिक्षवः । तथा ह्यनुमेये धर्मिणि लिङ्गस्य सत्त्वमेव निश्चितमित्येकं रूपम् अत्र सत्त्ववचनेनासिद्धं चाधुपत्वादि निरस्तम् । एवकारेण पक्षेरुद्देशासिद्धो निरस्तो यथा अनित्यानि पृथिव्यादीनि भूतानि गन्धवत्त्वात् । अत्र पक्षीकृतेषु पृथिव्यादिषु चतुर्षु भूतेषु पृथिव्यामेव गन्धवत्त्वं सत्त्ववचनस्य पश्चात्कृतेनैवकारेणासाधारणो धर्मो निरस्तः । यद्वि ह्यनुमेय एव सत्त्वमित्युच्येत श्रावणमेव हेतुः स्यात् । निश्चितग्रहणेन सन्दिग्धासिद्धः सर्वो निरस्तः सपक्षे एव सत्त्वं निश्चितमिति द्वितीयं रूपम् । इहापि सत्त्वग्रहणेन विरुद्धो निरस्तः । स हि नास्ति सपक्षे एवकारेण साधा-

रणानैकान्तिकः । स हि न सपक्षे एव वर्तते । किं तु विपक्षेऽपि सत्त्वग्रहणात् पूर्वमवधारणकरणेन सपक्षाव्यापिनोऽपि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादेर्हेतुत्वमुक्तं पश्चादवधारणे ह्ययमर्थः स्यात् । सपक्षे सत्त्वमेव यस्य स हेतुरिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न हेतुः स्यात् । निश्चितवचनेन सन्दिग्धान्वयोऽनैकान्तिको निरस्तः । यथा सर्वज्ञः कश्चिद्वक्तृत्वात् । वक्तृत्वं हि सपक्षे सर्वज्ञे सन्दिग्धम् । विपक्षे त्वसत्त्वमेव निश्चितमिति तृतीयं रूपम् । तत्रासत्त्वग्रहणेन विरुद्धस्य निरासः । विरुद्धो हि विपक्षेऽस्ति । एवकारेण साधारणस्य विपक्षैकदेशवृत्तेर्निरासः । प्रयत्नानन्तरीयकत्वे हि साध्ये नित्यत्वं विपक्षैकदेशे विद्युदादावस्याफाशादौ नास्ति । ततो नियमेनास्य निरासोऽसत्त्वशब्दात् । पूर्वस्मिन्नवधारणे ह्ययमर्थः स्यात् । विपक्ष एव यो नास्ति न हेतुः । तथा च प्रयत्नानन्तरीयकत्वं सपक्षेऽपि नास्ति ततो न हेतुः स्यात्ततः पूर्वं न कृतम् । निश्चितग्रहणेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकोऽनैकान्तिको निरस्तः । तदेवं त्रैरूप्यमेव हेतोरासिद्धादिदोषपरिहारक्षममिति तदेवाभ्युपगन्तुं युक्तमिति किमेकलक्षणकत्वेनेति । तदयुक्तम् । अविनाभावनियमनिश्चयादेव दोषत्रयपरिहारोपपत्तेः । अविनाभावो ह्यन्यथानुपपन्नत्वम् । तच्चासिद्धस्य विरुद्धस्य व्यभिचारिणो वा न सम्भवति । त्रैरूप्ये तु सत्यप्यविनाभावाभावे हेतोरगमकत्वदर्शनात् । यथा स श्यामो मैत्रतनयत्वादितरमैत्रपुत्रवदित्यत्र । अथ विपक्षाभियमवती व्यावृत्तिस्तत्र न दृश्यते ततो न गमकत्वम् । तर्हि तस्या एवाविनाभावरूपत्वादितररूपसद्भावेऽपि तदभावे हेतोः स्वसाध्यासिद्धिं प्रति गमकत्वानिष्टी सेव प्रधानं लक्षणमस्तु । तत्सद्भावेऽपररूपद्वयनिरपेक्षतया गमकत्वोपपत्तेश्च । यथा सन्त्यद्वैतवादिनोऽपि प्रमाणानि शृण्वानिष्टसाधनदूषणान्यथानुपपत्तेः । न चात्र पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं

चास्ति केवलमविनाभावमात्रेण गमकत्वोपपत्तिः । ननु पक्षधर्म-
ताभावे भेतः प्रासादः काकस्य काण्ड्यादित्यादयोऽपि हेतवः प्रस-
ज्येरन् । नैवम् । अविनाभावबलेनैवापक्षधर्माणामपि गमकत्वाभ्यु-
पगमात् । न चेद सोऽस्ति ततोऽविनाभाव एव हेतोः प्रधानं लक्षण-
मभ्युपगन्तव्यम् । सति तस्मिन्नसत्यापि त्रेलक्षणे हेतोर्गमकत्वदर्शनात्
न तु त्रेरूपं हेतुलक्षणमव्यापकत्वात् । तथा च सर्वं क्षणिकं सत्त्वा-
दित्यत्र मूर्द्धाभिपिक्ते साधने सौगतैः सपक्षे सतोऽपि हेतोः सत्त्वस्य
गमकत्वमिष्यत एव । तदुक्तम् “ अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र
त्रयेण किम् । नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ”
इति । एतेन पञ्चलक्षणकत्वमपि नैयायिकोक्तं प्रत्युक्तम् तस्या-
प्यविनाभाग्रपञ्चत्वात् । तथाहि त्रेरूपं पूर्वोक्तमवाधितविषयत्वमस-
त्प्रतिपक्षत्वं चेति पञ्च रूपाणि । तत्र प्रत्यक्षागमप्राधितधर्मनिर्देशा-
नन्तरमयुक्तत्वं वाधितविषयत्वं यथानुपपन्नस्तेजोवयवी कृतफत्वात्
घटवन् । द्राक्षणेन सुरा पेया द्रव्यत्वात् सीरवत् । इति तन्निषेधात्
वाधितविषयत्वं प्रतिपक्षहेतुवाधितत्वम् । सत्प्रतिपक्षत्वं यथानित्यः
शब्दो नित्यधर्मानुपपन्धेः अत्र प्रतिपक्षहेतुनित्यः शब्दोऽनित्यधर्मा-
नुपपन्धेरिति । तन्निषेधादसत्प्रतिपक्षत्वम् । तत्र वाधितविषयस्य
तत्प्रतिपक्षस्य चाविनाभाप्राभावादविनाभावेनैव रूपद्वयमपि सहगृ-
हीतम् । यदाह “ वाधाविनाभावयोर्विरोधाद् ” इति अपि च
स्वलक्षणलक्षितपक्षविषयत्वाभावात्तदोपेणैव दोषद्वयमिदं चरितार्थं
किं पुनर्वचनेन । तत्स्थितमेतत् साध्याविनाभावं लक्षणादिति ॥ ९ ॥

तत्राविनाभावं लक्षयति—

१ ' गमकत्वोपपत्ते ' इति धर्मात् ।

२ ' मूर्द्धाभिपिक्ते ' इति धर्मात् ।

॥ सहक्रमभाविनोः सहक्रमभावनियमोऽविनाभावः

॥ १-२-१० ॥

सहभाविनोरेकसामग्र्यधीनयोः फलादिगतयो रूपरसयोर्व्याप्यव्यापकयोश्च शिंशपात्वद्वसत्वयोः क्रमभाविनोः कृत्तिकोदयशकटोदययोः कार्यकारणयोर्धूमधूमवज्रयोर्यथासंख्यं यः सहक्रमभावनियमः सहभाविनोः सहभावनियमः क्रमभाविनोः क्रमभावनियमः साध्यसाधनयोरिति प्रकरणाल्लभ्यते सोऽविनाभावः ॥ १० ॥

अथैवंविधोऽविनाभावो निश्चितः साध्यप्रतिपत्त्यङ्गमित्युक्तम् । तन्निश्चयश्च कुतः प्रमाणात् । न तावत् प्रत्यक्षात् तस्येन्द्रियस्य सन्निहितविषयविनियमितव्यापारत्वात् । मनस्तु यत्रापि सर्वविषयं तथा पीन्द्रियगृहीतार्थगोचरत्वेनेव तस्य प्रवृत्तिः । अन्यथान्धवधिरात्रभावप्रसङ्गः । सर्वविषयता तु सकलेन्द्रियगोचरार्थविषयत्वेनैवोच्यते न स्वातन्त्र्येण । योगिप्रत्यक्षेण त्वविनाभावग्रहणेऽनुमेयार्थप्रतिपत्तिरपि ततोऽस्तु । किं तपस्विनाऽनुमानेन । अनुमानात्त्वविनाभावनिश्चयेऽन्यस्थेतरैतराश्रयदोषप्रसङ्ग उक्त एव । न च प्रमाणान्तरमेवंविधविषयग्रहणप्रवणमस्तीत्याह—

॥ ऊहात्तन्निश्चयः ॥ १-२-११ ॥

ऊहात्तर्कादुक्तलक्षणात्तस्याविनाभावस्य निश्चयः ॥ ११ ॥

लक्षितं परीक्षितं च साधनमिदानीं तद्विभजति—

॥ स्वभावः कारणं कार्यमेकार्थसमवायि विरोधि

चेति पञ्चधा साधनम् ॥ १-२-१२ ॥

स्वभावादीनि चत्वारि विधेः साधनानि । विरोधि तु निषेधस्येति पञ्चाविधं साधनम् । स्वभावो यथा शब्दानित्यत्वे साध्ये

कृतकत्वं श्रावणत्वं वा । ननु श्रावणत्वस्यासाधारणत्वात् कथं
 व्याप्तिसिद्धिः । विपर्यये बाधरूपमाणवलात् सत्त्वस्येवेति द्रूमः । न
 चैवं सत्त्वमेव हेतुः । तद्विशेषस्योत्पत्तिमत्त्वकृतकत्वप्रयत्नानन्तरी-
 यकत्वप्रत्ययभेदभेदित्वादेरहेतुत्वापत्तेः । किं च किमिदमसाधारणत्वं
 नाम । यदि पक्ष एव वर्तमानत्वं तत्सर्वस्मिन् क्षणिके साध्ये सत्त्व-
 स्यापि समानम् । साध्यधर्मवतः पक्षस्यापि सपक्षता चेत् । इह
 कः प्रद्वेषः । पक्षादन्यस्येव सपक्षत्वे लोहलेख्यं वज्रं पार्थिवत्वा-
 त्काष्ठवदित्यत्र पार्थिवत्वमपि लोहलेख्यता वज्रे गमयेत् ।
 अन्यथानुपपत्तेरभावाच्चेति चेत् । इदमेव तर्हि हेतुलक्षणमस्तु ।
 अपक्षधर्मस्यापि साधनत्वापत्तिरिति चेत् । अस्तु यद्यविनाभावोऽस्ति
 शकटोदये कृत्तिकोदयस्य सर्वज्ञसद्भावे संवादिनं उपदेशस्य
 गमकत्वदर्शनात् । काकस्य काष्ण्यं न प्रासादे धावत्यं विना
 नुपपन्नमानमित्यनेकान्तादगमकम् । तथा घटे बाधुपत्वं शब्देऽनित्यता
 विनाप्युपपन्नमानमिति । तत्र श्रावणत्वादिरसाधारणोऽप्यनित्यता व्य-
 भिचरति । ननु कृतकत्वाच्छब्दस्यानित्यत्वे साध्यं पर्यायवद्द्रव्येऽप्यनि-
 त्यता प्राप्नोति । नेयम् । पर्यायाणामेवानित्यतायाः साध्यत्वात् । अनु-
 क्तमपीच्छाविपर्ययकृतं साध्यं भवतीति किं स्म विस्मरति भवान् । ननु
 कृतकत्वानित्यत्वयोस्तादात्म्ये साधनवत्साध्यस्य सिद्धत्वं, साध्य-
 वद्य साधनस्य साध्यत्वं प्रसज्जाति । सत्यमेतन् । किं तु मोहनिवर्त-
 नार्थः प्रयोगः । यदाह “सादेरपि न सान्तत्वं व्यामोहाद्योऽ-
 धिगच्छति । साध्यसाधननैकस्य तं प्रति स्यान्न दोषभाक् ॥
 वारणं यथा, बाष्पभागेन भक्ष्यतिरूपतया वा सन्दिह्यमाने धुमेऽग्नि-
 विंशिशृम्पेधोन्नतिर्वा दृष्टौ त्रयमयमावालगोपालात्रिपालाहनादिभासि-

१ 'ननु' इति अचित्तात् ।

२ 'कण' इति अचित्तात् ।

३ 'शृम्पे' इति अचित्तात् ।

द्वोऽपि नोपलब्धः सूक्ष्मदर्शिनापि न्यायवादिना । कारणविशेषदर्शनाद्धि सर्वः कार्यार्थी प्रवर्तते । स तु विशेषो ज्ञातव्यो योऽव्यभिचारी । कारणत्वनिश्चयादेव प्रवृत्तिरिति चेत् । अस्त्वसौ लिङ्गविशेषनिश्चयः प्रत्यक्षकृतः । फले तु भाविनि नानुमानादन्यन्निबन्धनमुत्पश्यामः ॥ कश्चिद् व्यभिचारात् सर्वस्य हेतोरहेतुत्वे कार्यस्यापि तथा प्रसङ्गः । बाष्पदेरकार्यत्वाच्चेति चेत् । अत्रापि यद्यतो न भवति न तत्तस्य कारणमित्यदोषः । यथेव हि किञ्चित् कारणमुद्दिश्य किञ्चित्कार्यं, तथेव किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य किञ्चित् कारणम् । यद्देवाजनकं प्रति न कार्यत्वं, तद्देवाजन्यं प्रति न कारणत्वमिति नानयोः कश्चिद्विशेषः । अपि च रसादेकसामग्र्यनुमानेन रूपानुमानमिच्छता न्यायवादिनेष्टमेव कारणस्य हेतुत्वम् । यदाह “ एकसामग्र्यधीनस्य रूपादेरसतो गतिः । हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत् ” इति । न च वयमपि यस्य कस्यचित् कारणस्य हेतुत्वं ग्रूमः । अपि तु यस्य न मन्त्रादिना शक्तिमतिबन्धो न वा कारणान्तरवैकल्यम् । तत्कुतो विज्ञायत इति चेत् । अस्ति तावद्विगुणितादितरस्य विशेषः । तत्परिज्ञानं तु प्रायः पाशुरैपादानामप्यस्ति । यदाहुः—“ गम्भीरगर्जितारम्भनिर्भिन्नगिरिगङ्गुराः । त्वङ्गत्तडिलतासङ्गपिशङ्गोत्तुङ्गविग्रहाः ॥१॥ रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विपः । वृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैवंप्रायाः पयोमुचः ॥ २ ॥ ” इति । कार्यं यथा । वृष्टो विशिष्टनदीपूरः, कृशानौ धूमश्चैतन्ये प्राणादिः । पूरस्य वैशिष्ट्यं कथं ज्ञायत इति चेत् । उक्तमत्र नैयायिकैः । यदाहुः—

१ ‘ प्रत्यक्षत ’ इति कविपाठः ।

२ पाशुरपादा — धूलिधूसरपादा । अनुपदमेवागता प्रवरणानभिज्ञा इत्यर्थः ।

३ हरिभद्रसूत्रिभूतस्य पङ्क्तिर्नसमुच्चयस्य द्वितीयाधिकारे श्लोक २० ।

“ आवर्तवर्तनाशालिविशालकलुषोदकः । कल्लोलविक-
टास्फालस्फुटः फेनछटाङ्कितः ॥ १ ॥ वहद्बहलशेवाल-
फलशाद्वलसङ्कुलः । नदीपूरविशेषोऽपि शक्यते न निवे-
दितुम् ॥ २ ॥ ” इति, धूमप्राणादीनामपि कार्यत्वनिश्चयो न दुष्करः ।
यदाहुः—“ कार्यं धूमो हुतमुजः कार्यो धर्मानुवृत्तितः ।
स भवंस्तदभावेऽपि हेतुमत्तां विलङ्घयेत् ॥ १ ॥ ” कार-
णाभावेऽपि कार्यस्य भावेऽहेतुत्वमन्यहेतुत्वं वा भवेत् । अहेतुत्वे
सदा सत्त्वमसत्त्वं च । अन्यहेतुत्वे दृष्टादन्यतोऽपि भवतो न दृष्ट-
जन्यताऽन्याभावेऽपि दृष्टाद्भवतो नान्यहेतुकत्वमित्यहेतुकतेव स्यात् ।
तत्र चोक्तम्, “यस्त्वन्यतोऽपि भवन्नुपलब्धो न तस्य धूमत्वं हेतुभेदात्
कारणं च बह्निर्धूमस्य ” इत्युक्तम्, अपि च, अग्निस्वभावः शक्र-
स्य मूर्द्धा यद्यग्निरेव सः । अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र
कथं भवेत् ॥ १ ॥ ” इति । तथा चेतना विनानुपपन्नमानः कार्यं
प्राणादिरनुमापयति ता श्रावणत्वमिवानित्यताविपर्यये बाधकवशा-
त्सत्त्वस्वेवास्यापि व्याप्तिसिद्धेरित्युक्तप्रायम् । तन्न प्राणादिर-
साधारणोऽपि चेतना व्यभिचरति । किं च नान्वयो हेतो रूपं तद-
भावे हेत्वाभासाभावात् । विपक्ष एव सन् विरुद्धो विपक्षेऽप्यनैषा-
न्तिकः सर्वज्ञत्वे साध्ये वस्तुत्वस्यापि व्यतिरेकाभाव एव हेत्वा-
भासत्वे निमित्तं नान्वयसन्देह इति न्यायवादिनापि व्यतिरेकाभा-
वादेव हेत्वाभासावुक्तौ । असाधारणोऽपि यदि साध्याभावेऽसन्निहि-
तिश्चीयेत तदा प्रसारान्तराभावात्साध्यमुपस्थापयन्नानैरान्तिरु-
स्यात् । अपि च यन्नन्ययो रूपं स्यात्तदा यथा विपक्षैकदेशवृत्तेः

१ ‘ शक्यते तेन ’ इत्यपि ।

२ ‘ भावयेत् ’ इति कचित्पाठः ।

३ ‘ भावयेत् ’ इति कचित्पाठः ।

कथञ्चिदव्यतिरेकादगमकत्वमेवं सपक्षेकदेशदृत्तेरापि स्यात् कथञ्चिद-
नन्वयात् । यदाह “ रूपं यद्यन्वयो हेतोर्व्यतिरेकवदिष्यते ।
स सपक्षोभयो न स्यादसपक्षोभयो यथा ॥ १ ॥ ” सपक्ष
एव सत्त्वमन्वयो न सपक्षे सत्त्वमेवेति चेत् । अस्तु । स तु व्यति-
रेक एवेत्यस्मन्मतमेवाङ्गीकृतं स्यात् । वयमपि हि प्रत्यपीपदाम ।
अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुरिति । तथैकस्मिन्नर्थे दृष्टेऽदृष्टे वा
समवाय्याश्रितं साधनं साध्येन । तत्रैकार्थसमवायित्वमेकफलादिगत-
रूपरसयोः शकटोदयकृत्तिकोदययोश्चन्द्रोदयसमुद्रदृष्ट्योर्दृष्टिसाण्डपि-
पीलिकाक्षोभयोर्नागवल्लीदाहपत्रकोचयोः । तत्रैकार्थसमवायी रसो
रूपस्य, रूपं वा रसस्य । नहि समानकालभाविनोः कार्यकारणभावः
सम्भवति । ननु समानकालकार्यजनकं कारणमनुमास्यते इति चेत् ।
न तर्हि कार्यमनुमितं स्यात् । कारणानुमानेऽसामर्थ्यात् । कार्यमनु-
मितमेव जन्याभावे जनकत्वाभावादिति चेत् । हन्तैवं कारणं कार्य-
स्यानुमापकमित्यनिष्टमापद्येत । शकटोदयकृत्तिकोदयादीनां तु यथा-
विनाभावं साध्यसाधनभावः । यदाह—“ एकार्थसमवायस्तु
यथा येषां तथैव ते । गमकाः गमकस्तत्र शकटः कृत्ति-
कोदितेः ॥ १ ॥ ” एवमन्येष्वपि साधनेषु वाच्यम् । ननु कृतक-
त्वानित्यत्वयोरेकार्थसमवायः कस्मान्नेष्यते । न । तयोरेकत्वात् ।
यदाह “ आद्यन्तापेक्षिणी सत्ता कृतकत्वमनित्यता ।
एकैव हेतुः साध्यं च द्वयं नैकाश्रयं ततः ॥ १ ॥ ” इति ।
स्वभावादीनां चतुर्णां साधनानां विधिसाधनता । निषेधसाधनत्वं
तु विरोधिनः । स हि स्वसन्निधानेनेतरस्य प्रतिषेधं साधयति ।

१ ‘ चेत् ’ इति वचित्पाठः ।

२ ‘ तथाचैराभिप्रायदृष्ट्या ’ इति वचित्पाठः ।

३ ‘ नागवल्लीदाहपत्रकोचयोः ’ इति वचित्पाठः ।

अन्यथा विरोधासिद्धेः । चशब्दो यत एते स्वभावकारणकार्यव्यापका अन्यथानुपपन्नाः स्वसाध्यमुपस्थापयन्ति तत एव तदभावे स्वयं न भवन्ति । तेषामनुपलब्धिरप्यभावसाधनानीत्याह । तत्र स्वभावानुपलब्धिर्यथा । नात्र घटो, द्रष्टुं योग्यस्यानुपलब्धेः । कारणानुपलब्धिर्यथा नात्र धूमोऽन्यभावात् । कार्यानुपलब्धिर्यथा । नात्राप्रतिबद्धसामर्थ्यानि धूमकारणानि सन्ति, धूमाभावात्, व्यापकानुपलब्धिर्यथा । नात्र शिशपा, दृष्टाभावात् । विरोधि तु प्रतिषेध्यं । तत्तत्कार्यकारणाव्यापकानां च विरुद्धं विरुद्धकार्यम् । यथा न शीतस्पर्शो, नाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि शीतकारणानि, न रोमहर्षविशेषाः, न तुषारस्पर्शोऽग्नेर्धूमाद्वेति प्रयोगनानात्वमिति ॥१२॥

साधनं लक्षयित्वा विभज्य च साध्यस्य लक्षणमाह—

॥ सिपाधयिपितमसिद्धमवाच्यं साध्यं पक्षः

॥ १-२-१३ ॥

साधयितुमिष्टं सिपाधयिपितम् । अनेन साधयितुमनिष्टस्य साध्यत्वव्यवच्छेदः । यथा वैशेषिकस्य नित्यः शब्द इति शास्त्रोक्तत्वाद्वैशेषिकेणाभ्युपगतस्याप्याकाशगुणत्वादेर्न साध्यत्वं तदा साधयितुमनिष्टत्वात् । इष्टः पुनरनुक्तोऽपि पक्षो भवति । यथा परार्थाश्रयधुरादयः सद्घातत्वाच्छयनाशनाद्यहवदित्यत्र परार्थाः । घुद्धिमत्कारणपूर्वकं क्षित्यादि कार्यत्वादित्यत्राऽशरीरसर्वज्ञपूर्वकत्वमिति । असिद्धमित्यनेनानध्यवसायसंशयविपर्ययाविषयस्य वस्तुनः साध्यत्वम् । न सिद्धस्य । यथा श्रावणः शब्द इति नानुपलब्धे न निर्णीते न्यायः प्रवर्तत इति हि सर्वपार्षदम् । अवाध्यमित्यनेन

१ 'प्रतिषेध्यस्य तत्कार्यव्यापकानां' इति कचित्पाठः ।

२ 'पूर्वक' इति कचित्पाठः ।

३ सर्वसमतम् ।

प्रत्यक्षादिवाधितस्य साध्यत्वं मा भूदित्याह-एतत्साध्यस्य लक्षणं पक्ष इति साध्यस्यैव नामान्तरमेतत् ॥१३॥

अवाध्यग्रहणव्यवच्छेद्यां बाधां दर्शयति—

॥ प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचन प्रतीतयो बाधाः

॥ १-२-१४ ॥

प्रत्यक्षादीनि तद्विरुद्धार्थोपस्थापनेन बाधकत्वात् बाधाः । तत्र प्रत्यक्षबाधा । यथा अनुष्णोऽग्निः, न मधु मधुरं, न सुगन्धि विदलन्मालतीमुकुलम्, अचाक्षुषो घटः, अश्रावणः शब्दः, नास्ति बाहिर्य इत्यादि । अनुमानबाधा यथा । सरोम हस्ततलं, नित्यः शब्द इति वा । अत्रानुपलम्भेन कृतकत्वेन चानुमानबाधा, । आगमबाधा यथा । प्रेत्यासुखप्रदो धर्म इति परलोके सुखप्रदत्वं धर्मस्य सर्वागमसिद्धम् । लोकबाधा यथा । शुचि नरशिरःकपालमिति । लोके हि नरशिरःकपालादीनामशुचित्वं सुप्रसिद्धम् । स्ववचनबाधा यथा । माता मे वन्द्येति । प्रतीतिबाधा यथा । अचन्द्रः शशीति । अत्र शशिनश्चन्द्रशब्दवाच्यत्वं प्रतीतिसिद्धमिति प्रतीतिबाधा ॥१४॥

अत्र साध्यं धर्मो, धर्मधर्मिसमुदायो वेति संशयव्यवच्छेदायाह-

॥ साध्यं साध्यधर्मविशिष्ये धर्मी क्वचित्तु धर्मः

॥ १-२-१५ ॥

साध्यं साध्यशब्दवाच्यं पक्षशब्दाभिधेयमित्यर्थः । किमित्याह । साध्यधर्मेणानित्यत्वादिना विशिष्टो धर्मी शब्दादिः । एतत्प्रयोगकालापेक्षं साध्यशब्दवान्यत्वम् । क्वचित्तु व्याप्तिग्रहणकाले धर्मः साध्यशब्देनोच्यते । अन्यथा व्याप्तेरघटनात् । नहि भूमदर्शनात् सर्वत्र पर्वतोऽग्निमानिति व्याप्तिः शक्या कर्तुं प्रमाणविरोधादिति ॥१५॥

धर्मिस्वरूपनिरूपणायाह—

॥ धर्मी प्रमाणसिद्धः ॥ १-२-१६॥

प्रमाणैः प्रत्यक्षादिभिः प्रसिद्धो धर्मी भवति । यथाग्निमानयं देशः इत्यत्र हि देशः प्रत्यक्षेण सिद्धः । एतेन सर्व एवानुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिन्यायेन न बहिःसदसत्त्वमपेक्षत इति सौग-
तं मतं प्रतिक्षिपति । नहीयं विकल्पबुद्धिरन्तर्बहिर्वाऽनासादिताल-
म्बना धर्मिणं व्यवस्थापयति । तदवास्तवत्वे तदाधारसाध्यसाध-
नयोरपि वास्तवत्वानुपपत्तेः । तदबुद्धेः पारम्पर्येणापि वस्तुव्यवस्था-
पकत्वायोगात् । ततो विकल्पेनानेन वा व्यवस्थापितः पर्वतादिर्वि-
पयभावं भजन्नेव धर्मिता प्रतिपद्यते । तथा च सति प्रमाणसिद्धस्य
धर्मिता युक्तेव ॥१६॥

अपवादमाह—

॥ बुद्धिसिद्धोऽपि ॥ १-२-१७ ॥

नैकान्तेन प्रमाणसिद्ध एव धर्मी भवति किं तु विकल्पबुद्धिप्रसिद्धोऽपि
धर्मी भवति । अपि शब्देन प्रमाणबुद्धिभ्यामुभाभ्यायामपि सिद्धो धर्मी
भवतीति दर्शयति । तत्र बुद्धिसिद्धे धर्मिणि साध्यधर्मः सत्त्वमसत्त्वं
च प्रमाणबलेन साध्यते । यथाऽस्ति सर्वज्ञो नास्ति पटं भूतामिति ।
ननु धर्मिणि साक्षादसति भावाभावोभयधर्माणामसिद्धविरुद्धानैका-
न्तिकत्वेनानुमानविषयत्वायोगात् कथं सत्त्वासत्त्वयोः साध्यत्वम् ।
तदाह—“ नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ।
विरुद्धधर्मो भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥ ” इति ।
मैवम् । मानसप्रत्यक्षे भावरूपस्यैव धर्मिणः प्रतिपन्नत्वात् । न च
तत्सिद्धौ तत्सत्त्वस्यापि प्रतिपन्नत्वाद्ध्यर्थमनुमानम् तदभ्युपेतमपि
वैयात्याद्यो न प्रतिपद्यते तं प्रत्यनुमानस्य साफल्यात् । न

च मानसज्ञानात् स्वरविषाणादेरपि सद्भावसम्भावनातोऽतिप्रसङ्गः । तज्ज्ञानस्य बाधकप्रत्ययविप्लावितसत्ताकवस्तुविषयतया मानसप्रत्यक्षाभासत्वात् । कथं तर्हि पृष्ठभूतादेर्धर्मित्वमिति चेत् । धर्मिप्रयोगकाले बाधकप्रत्ययानुदयात्सत्त्वसम्भावनोपपत्तेः । न च सर्वज्ञादो साधकप्रमाणासत्त्वेन सत्त्वसंशीतिः सुनिश्चिता । असम्भवद्व्याधकप्रमाणत्वेन सुखादौविव सत्त्वनिश्चयाच्चत्र संशयायोगात् । उभयसिद्धो धर्मी यथा । अनित्यः शब्द इति । नहि प्रत्यक्षेणार्वाग्दर्शिभिरनियतदिग्दर्शिभिर्नियतदिग्देशकालावच्छिन्नाः सर्वे शब्दाः शक्या निश्चेतुमिति शब्दस्य प्रमाणबुद्धिर्भयसिद्धता तैर्नानेत्यत्वादिधर्मः प्रसाध्यत इति ॥ १७ ॥

ननु दृष्टान्तोऽप्यनुमानाङ्गतया प्रतीतः । तत्कथं साध्यसाधने एवानुमानाङ्गमुक्ते न दृष्टान्त इत्याह—

॥ न दृष्टान्तोऽनुमानाङ्गम् ॥ १-२-१८ ॥

दृष्टान्तो वक्ष्यमाणलक्षणो नानुमानस्याङ्गं कारणम् ॥ १८ ॥
कुत इत्याह—

॥ साधनमात्रात्तत्सिद्धेः ॥ १-२-१९ ॥

दृष्टान्तरहितात्साध्यान्वधानुपपत्तिलक्षणात् साधनादनुमानस्य साध्यप्रतिपत्तिलक्षणस्य भावाच्च दृष्टान्तोऽनुमानाङ्गमिति । स हि साध्यप्रतिपत्तो, वाऽविनाभावग्रहणे, वा व्याप्तिस्मरणे चोपयुज्येत । न तावत् प्रथमः पक्षः । यथोक्तदेव हेतोः साध्यप्रतिपत्तेरुपपत्तेः ।

१ 'सत्ताकावस्तु' इति कचित्पाठः ।

२ सतीति —सशयः ।

३ 'मुग्धादिवच' इति क्वचित्पाठः ।

४ प्रमाणाद्युभयसिद्धता ।

नापि द्वितीयः । विपक्षे बाधकाविनाभावादेवार्थिनाभावग्रहणात् । किं च व्यक्तिरूपो दृष्टान्तः । स कथं साकल्येन व्याप्तिं गमयेत् । व्यक्त्यन्तरेषु व्याप्त्यर्थं दृष्टान्तान्तरं मृग्यम् । तस्यापि व्यक्तिरूपत्वेन । साकल्येन व्याप्तेरवधारयितुमशक्यत्वादपरापरदृष्टान्तापेक्षायामनवस्था स्यात् । नापि तृतीयः । गृहीतसम्बन्धस्य साधनदर्शनादेव व्याप्तिस्मृतेः । अगृहीतसम्बन्धस्य दृष्टान्तेऽप्यस्मरणात् । उपलब्धिपूर्वकत्वात् स्मरणस्येति ॥ १९ ॥

दृष्टान्तस्य लक्षणमाह—

॥ स व्याप्तिदर्शनभूमिः ॥ १-२-२० ॥

स इति दृष्टान्तो लक्ष्यं व्याप्तिर्लक्षितरूपा दर्शनं परस्मै प्रतिपादनं तस्य भूमिराश्रय इति लक्षणम् । ननु यदि दृष्टान्तोऽनुमानाङ्गं न भवति तर्हि किमर्थं लक्ष्यते । उच्यते । परार्थानुमाने बोध्यानुरोधादापेक्षादिकस्योदाहरणस्यानुज्ञास्यमानत्वात् । तस्य च दृष्टान्ताभिधानरूपत्वादुपपन्नं दृष्टान्तस्य लक्षणम् । प्रमातुरपि कस्याचित् दृष्टान्तदृष्टवद्व्यभिचारेणान्तर्व्याप्तिप्रतिपात्तिर्भवतीति स्वार्थानुमानपर्वण्यापि दृष्टान्तलक्षणं नानुपपन्नम् ॥ २० ॥

तद्विभागमाह—

॥ स साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्वेधा ॥ १-२-२१ ॥

स दृष्टान्तः साधर्म्येणान्वयेन वैधर्म्येण च व्यतिरेकेण भवतीति द्विप्रकारः ॥ २१ ॥

साधर्म्यदृष्टान्तं विभजते ।

॥ साधनधर्मप्रयुक्तसाध्यधर्मयोगी साधर्म्यदृष्टान्तः

॥ १-२-२२ ॥

१ ' बाधकाविनाभावग्रहणात् ' इति कवित्वात् ।

२ ' अवयवादिष्वस्य ' इति कवित्वात् ।

साधनधर्मेण प्रयुक्तो न तु काकर्तालीयो यः साध्यो धर्मस्तद्वान्
साधर्म्यदृष्टान्तः । यथा कृतकत्वेनानित्ये शब्दे साध्ये घटादिः॥२२॥
वैधर्म्यदृष्टान्तं व्याचष्टे ।

॥ साध्यधर्मनिवृत्तिप्रयुक्तसाधनधर्मनिवृत्तियोगी
वैधर्म्यदृष्टान्तः ॥ १-२-२३ ॥

साध्यधर्मनिवृत्त्या प्रयुक्ता न यथाकथंचिद्या साधनधर्मनिवृत्ति-
स्तद्वान् वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा कृतकत्वेनानित्ये शब्दे साध्ये आका-
शादिरिति ॥ २३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायाः प्रमाणमीमांसाया-
स्तद्वृत्तेष्व प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

लक्षितं स्वार्थमनुमानमिदानीं क्रमप्राप्तं परार्थमनुमानं लक्षयति-

॥ यथोक्तसाधनाभिधानजः परार्थम् २-१-१ ॥

यथोक्तं सुनिश्चितसाध्याविनाभावैकलक्षणं यत्साधनं तस्याभि-
धानम् । अभिधीयते परस्मै प्रतिपाद्यते अनेनेत्यभिधानं वचनं तस्मा-
ज्जातः सम्यगर्थनिर्णयः परार्थमनुमानं परोपदेशापेक्षं साध्यवि-
ज्ञानमित्यर्थः ॥ १ ॥

ननु वचनं परार्थमनुमानमित्याहुस्तत्कथमित्याह-

॥ वचनमुपचारात् ॥२-१-२॥

अचेतनं हि वचनं न साक्षात्प्रमितिफलहेतुरिति न निरुपचरित-

१ काकागमनमिव तालीपतनमिवेति काकर्तालीय* । अयमर्थः । यथा तालवृक्ष
स्याधस्तात् यदच्छया कारुस्यागमनं तत्पुस्तकं तालफलस्य पतनमयत्नतस्तस्य फलस्य
विभेदी दूरपतितत्वात् । ततश्च कर्त्तुं तत्फलमश्नन् । एता सर्वा क्रिया अयत्नत
एव समभूवस्तद्वदिति ।

प्रमाणभावभाजनं मुख्यानुमानहेतुत्वेन तूपचरितानुमानाभिधानपात्रतां प्रतिपद्यते उपचारश्चात्र कारणे कार्यस्य यथोक्तसाधनाभिधानात् तद्विषया स्मृतिरूप्यते स्मृतेश्चानुमानं तस्मादनुमानस्य परम्पस्या यथोक्तसाधनाभिधानं कारणं तस्मिन् कारणे वचने कार्यस्यानुमानस्योपचारः समारोपः क्रियते ततः समारोपात् कारणं वचनमनुमानशब्देनोच्यते कार्यं वा प्रतिपादकानुमानजन्ये वचने कारणस्यानुमानस्योपचारः वचनमौपचारिकमनुमानं न मुख्यमित्यर्थः । इह च मुख्यार्थवाधे प्रयोजने निमित्ते चोपचारः प्रवर्तते तत्र मुख्योऽर्थः साक्षात्प्रामितिफलः सम्यगर्थनिर्णयः प्रमाणशब्दः सामानाधिकरणस्य परार्थानुमानशब्दस्य तस्य बाधो वचनस्य निर्णयत्वानुपपत्तेः । प्रयोजनमनुमानावयवाः प्रतिज्ञादय इति शास्त्रे व्यवहार एव निर्णयात्मन्यनंशे तद्व्यवहारानुपपत्तेः । निमित्तं तु निर्णयात्मकानुमानहेतुत्वं वचनस्येति ॥ २ ॥

॥ तद् द्वेधा ॥ २-१-३ ॥

तद्वचनात्मकं परार्थानुमानं द्वेधा द्विप्रकारम् ॥ ३ ॥

प्रकारभेदमाह—

॥ तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभेदात् ॥ २-१-४ ॥

तथा साध्ये सत्येवोपपत्तिः साधनस्येत्येकः प्रकारः । अन्यथा साध्याभावेऽनुपपत्तिश्चेति द्वितीयः प्रकारः । यथाऽभिमानयं पर्वतस्तथैव धूमवत्वोपपत्तेः । अन्यथा धूमवत्वानुपपत्तेर्वा । एतावन्मात्रकृतः परार्थानुमानस्य भेदो न पारमार्थिक इति भेदपदेन दर्शयति ॥४॥

एतदेवाह ।

॥ नानयोस्तात्पर्ये भेदः ॥ २-१-५ ॥

अनयोस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिरूपयोः प्रयोगप्रकारयोस्तात्पर्ये 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इत्येवं लक्षणे तत्परत्वे भेदो

विशेषः । एतदुक्तं भवत्यन्यदभिधेयं शब्दस्यान्यत्प्रकाश्यं प्रयोजनं तत्राभिधेयापेक्षया वाचकत्वं भिद्यते । प्रकाश्यं त्वभिन्नमन्वये कथिते व्यतिरेकगतिर्व्यतिरेके चान्वयगतिरित्युभयत्रापि साधनस्य साध्या-
विनाभावः प्रकाश्यते । न च यत्राभिधेयभेदस्तत्र तात्पर्यभेदोऽपि ।
नहि पीनो देवदत्तो दिवान् भुङ्क्ते पीनो देवदत्तो राज्ञौ भुङ्क्ते इत्यन-
योर्वाक्ययोराभिधेयभेदोऽस्तीति तात्पर्येणापि भेदव्यामिति भावः ॥५॥

तात्पर्याभेदस्यैव फलमाह—

॥ अत एव नोभयोः प्रयोगः ॥ २-१-६ ॥

यत एव नानयोस्तात्पर्यं भेदोऽत एव नोभयोर्यथोपपत्त्यन्यथानु-
पपत्त्योर्युगपत्प्रयोगो युक्तः । व्याप्त्युपदर्शनाय हि तथोपपत्त्यन्यथानु-
पपत्तिभ्यां हेतोः प्रयोगः नियते व्याप्त्युपदर्शनं चैक्येव सिद्धमिति
विफलो द्वयोः प्रयोगः यदाह, “हेतोस्तथोपपत्त्या वा, स्यात्प्र-
योगोऽन्यथापि वा । द्विविधोऽन्यतरेणापि, साध्यासिद्धि-
र्भवेदिति ” ॥ ६ ॥

ननु यत्रेकेनैव प्रयोगेण हेतोर्व्याप्त्युपदर्शनं कृतमिति कृतं विफ-
लेन द्वितीयप्रयोगेण तर्हि प्रतिज्ञाया अपि माभूत् प्रयोगो विफल-
त्वात् । नहि प्रतिज्ञामात्रात् कश्चिदर्थं प्रतिपद्यते । तथा सति हि
विप्रतिपत्तिरेव न स्यादित्याह—

॥ विषयोपदर्शनार्थं तु प्रतिज्ञा ॥ २-१-७ ॥

विषयो यत्र तथोपपत्त्यान्यथानुपपत्त्या वा हेतुः स्वसाधनाय
प्रार्थ्यते तस्योपदर्शनं परप्रतीतावारोपेण तदर्थं पुनः प्रतिज्ञा प्रयोक्त-
व्येति शेषः । अयमर्थः । परप्रत्यापनाय वचनमुच्चारयता प्रेक्षावता
तदेव परे बोधयितव्या यद्बुभुत्सन्ते । तथा सत्यनेन बुभुत्सिताभि-

१ न्यायावतार श्लोक १७ ।

२ ‘स्वसाध्यसाधनाय’ इति कचित्पाठः ।

धायिना परे बोधिता भवन्ति । न खल्वन्वान् पृष्ठो गवयान् द्रुवाणः
प्रपुरवधेयवचनो भवति । अनवधेयवचनश्च कथं प्रतिपादको नाम ।
यथा च शैक्षो भिक्षुणाचचक्षे । भोः शैक्ष पिण्डपानमाहरेति स एव-
माचरामीत्यनाभिधाय यदा तदर्थं प्रयतते तदाऽस्मै कुड्याति भिक्षुराः
शिष्याभास भिक्षुखेटास्मानवधीरयसीति विब्रुवाणः । एवमनित्यं
शब्दं द्रुमुत्समानायानित्यः शब्द इति विषयमनुपदर्श्य यदेव
किंचिदुच्यते कृतकत्वादिति वा । यत्कृतकं तदनित्यमिति वा ।
कृतकत्वस्य तथैवोपपत्तेरिति वा । कृतकत्वस्यान्यथानुपपत्तिरिति
वा । तत्सर्वमस्यानपेक्षितमापाततोऽसम्बन्धाभिधानबुद्ध्या । तथा
चानवहितो न श्रोद्धुमर्हतीति । यत्कृतकं तत्सर्वमनित्यं यथा घटः ।
कृतश्च शब्द इति वचनमर्थसामर्थ्येनैवापेक्षितशब्दानित्यत्वनिश्चाय-
कमित्यवधानमत्रेति चेत् । न । परस्पराश्रयात् । अवधाने हि सत्यतोऽर्थे
निश्चयः तस्माच्चवधानमिति । न च पर्यत्प्रतिवादिनौ प्रमाणीकृत-
वादिनौ यदेतद्वचनसम्बन्धाय प्रयतिष्येते तथा सति न हेत्वाद्यपे-
क्षया तां तदवचनादेव तदर्थनिश्चयात् । अनित्यः शब्द इति त्वपे-
क्षित उक्ते कुत इत्याशङ्कायां कृतकत्वस्य तथैवोपपत्तेः कृतकत्वस्या-
न्यथानुपपत्तेर्वैत्युपातिष्ठते तदिदं विषयोपदर्शनार्थत्वं प्रतिज्ञाया इति॥७॥

ननु यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटः । कृतकश्च शब्दः इत्युक्ते
गम्यत एतदनित्यः शब्दः इति तस्य सामर्थ्यलब्धत्वात् तथापि
तद्वचने पुनरुक्तत्वप्रसङ्गात्, अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरु-
क्तम् । आह च डिडिकरागं परित्यज्याक्षिणी निर्माल्य चिन्तय तावत्
किमियता मैदुक्तेन प्रतीतिः स्यान्नवेति भावे किं प्रपञ्चमालयेत्याह—

१ ' तद्वचनादेव ' इति वचित्पाठः ।

२ डिडिको नाम रचवर्णो मूषकविशेषः । तद्वत् राम रचिमा नेधगता परित्यज्य
नेत्रे विमलीकृत्येत्यर्थः ।

३ ' अनित्यत्वस्य ' इति वचित्पाठः ।

॥ गम्यमानत्वेऽपि साध्यधर्माधारसन्देहापनोदाय
धर्मिणि पक्षधर्मोपसंहारवत्तदुपपत्तिः ॥२-१-८॥

साध्यमेव धर्मस्तस्याधारस्तस्य सन्देहस्तदपनोदाय कृतकः सोऽ-
नित्य इत्युक्तेऽपि धर्मिविषयसन्देह एव किमनित्यः शब्दो घटो वेति
तन्निराकरणाय गम्यमानस्यापि साध्यस्य निर्देशो युक्तः । साध्य-
धर्मिणि साधनधर्मावबोधनाय पक्षधर्मोपसंहारवचनवत् । तथाहि
साध्यव्याप्तसाधनदर्शनेन तदाधारावगतावपि नियतधर्मिसम्बन्धि-
ताप्रदर्शनार्थं कृतकश्च शब्द इति पक्षधर्मोपसंहारवचनं तथा
साध्यस्य विशिष्टधर्मिसम्बन्धितावबोधनाय प्रतिज्ञावचनमप्युपपन्नत
एवेति ॥ ८ ॥

ननु प्रयोगं प्रति विप्रतिपन्नं चेद्विदुः । तथाहि, प्रतिज्ञाहेतूदा-
हरणानीति त्र्यवयवमनुमानमिति साङ्ख्याः । सहोपनयेन
चतुरवयवमिति मीमांसकाः । सहनिगमनेन पञ्चावयवमिति नैया-
यिकाः । तदेवं प्रतिपत्तो फीदृशोऽनुमानप्रयोग इत्याह—

॥ एतावान् प्रेक्षप्रयोगः ॥ २-१-९ ॥

एतावानेव यदुत तथोपपत्त्यान्यथानुपपत्त्या वा युक्तं साधनं
प्रतिज्ञा च प्रेक्षाय प्रेक्षावते प्रतिपात्ताय तदवबोधनार्थः प्रयोगो न
त्वाधिकं यथाहुः साङ्ख्यादयः । नापि हीनो यथाहुः सौगताः ।
विदुषा वाच्यो हेतुरेव हि केवल इति ॥ ९ ॥

ननु परार्थप्रवृत्तैः कारुणिकैर्यथाकथञ्चित् परे बोधायितव्या नास-

१ 'यथाहि' इति कचित्पाठः ।

२ ५ गार्हपत्यारिण्या माउरवृत्तौ चोक्तोऽर्थः ।

३ गौ. सू. १।१।३२ इत्युक्तोऽर्थः ।

अवस्थोपन्यासैरमीषां प्रतीतिर्भङ्गः करणीयस्तत्किमुच्यते एतावान्
प्रेक्षप्रयोग इत्याशङ्क्य द्वितीयमपि प्रयोगक्रममुपदर्शयति—

॥ बोध्यानुरोधात्प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयननिगमनानि
पञ्चापि ॥ २-१-१० ॥

बोध्यः शिष्यस्तरयानुरोधस्तदबोधनप्रतिज्ञापारतन्त्र्यं तस्मात्
प्रतिज्ञादीनि पञ्चापि प्रयोक्तव्यानि । एतानि चावयवसंज्ञया प्रोच्य-
न्ते । यदक्षपादः “प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्य-
वयवाः” इति । अपिशब्दात् प्रतिज्ञादीनां शुद्ध्यश्च पञ्च बोध्या-
नुरोधात् प्रयोक्तव्याः । यतश्चभिद्रबाहुस्वामिपूज्यपादाः
“कत्थं पञ्चावयवं दसहा वा सव्व हा ण पडि-
कुट्ठंति” ॥ १० ॥

तत्र प्रतिज्ञाया लक्षणमाह—

॥ साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ २-१-११ ॥

साध्यं सिपाधयिपितधर्मविशिष्टो धर्मी, निर्दिश्यते अनेनेति
निर्देशो वचनं, साध्यस्य निर्देशः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाय-
तेऽनयेति कृत्वा यथायं प्रदेशोऽग्निमानिति ॥ ११ ॥

हेतुं लक्षयति—

॥ साधनत्वाभिव्यञ्जकविभक्त्यन्तं साधनवचनं हेतुः

॥ २-१-१२ ॥

साधनत्वाभिव्यञ्जिका विभक्तिः पञ्चमी तृतीया वा तदन्तसाध-
नस्योक्तलक्षणस्य वचनं हेतुः । धूम इत्यादिरूपरय हेतुत्वानिराकर-

१ ‘प्रतिभाभङ्ग’ इति वचित्वा ।

२ गीतमसूत्र १-१-३२ ।

३ दशवेकालिखुवोपति हरिमद्रीय नृहदति अध्ययन १ गाथा १ ।

४ ‘तदन्त’ इति वचित्वा ।

णाय प्रथमं पदम् । अज्याप्तवचने हेतुत्वानिराकरणाय द्वितीयमिति ।
स द्विविधस्तयोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्याम्, तद्यथा धूमरय तथैवोप-
पत्तेर्धूमस्यान्यथानुपपत्तेर्वेति ॥ १२ ॥

उदाहरणं लक्षयति—

॥ दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् ॥२-१-१३॥

दृष्टान्त उक्तलक्षणस्तत्प्रतिपादकं वचनमुदाहरणं तदपि द्विविधं
दृष्टान्तभेदात् साधनधर्मप्रत्युक्तसाध्यधर्मयोगी साधर्म्यदृष्टान्तरतस्य
वचनं साधर्म्योदाहरणम्, यथा यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महा-
नसप्रदेशः साध्यधर्मनिवृत्तिप्रयुक्तसाधनधर्मनिवृत्तियोगी वैधर्म्य-
दृष्टान्तस्तस्य वचनं वैधर्म्योदाहरणम्, यथा योऽग्निनिवृत्तिमान् स
धूमनिवृत्तिमान् यथा जलाशयप्रदेश इति ॥ १३ ॥

उपनयलक्षणमाह—

॥ धर्मिणि साधनस्योपसंहार उपनयः ॥२-१-१४॥

दृष्टान्तधर्मिणि विप्रसृतस्य साधनधर्मस्य साध्यधर्मिणि य उप-
संहारः स उपनयः उपसंक्षिप्यतेऽनेनोपनीयतेऽनेनेतिवचनरूपः, यथा
धूमवांश्चायमिति ॥ १४ ॥

निगमनं लक्षयति—

॥ साध्यस्य निगमनम् ॥२-१-१५॥

साध्यधर्मस्य धर्मिण्युपसंहारो निगम्यते पूर्वेषामवयवानामर्थोऽने-
नेति निगमनम्, यथा तस्मादग्निमानिति । एते नान्तरीयकत्वप्रति-
पादका वाक्यैकदेशरूपाः पञ्चावयवाः । एतेषामेव शुद्ध्यः पञ्च ।
यतो न शङ्कितसमारोपितदोषाः पञ्चाप्यवयवाः स्वां स्वामनादिनवा-
मर्थविषयां धियमाधातुमलमिति श्रुतिब्रादीनां तं तं दोषमाशङ्क्य
तत्तत्प्रतिहाररूपाः पञ्चैव शुद्ध्यः प्रयोक्तव्या इति दशावयवमिदम्-
नुमानवाक्यं बोध्यानुरोधात् प्रयोक्तव्यमिति ॥ १५ ॥

इह शास्त्रे येषां लक्षणमुक्तं तल्लक्षणाभावे तदाभासाः सुप्रसिद्धा एव । यथा प्रमाणसामान्यलक्षणाभावे संशयाविपर्ययानध्यवसायाः प्रमाणाभासाः, संशयादिलक्षणाभावे संशयाद्याभासाः, प्रत्यक्षलक्षणाभावे प्रत्यक्षाभासाः, परोक्षान्तर्गतानां स्मृत्यादीनां स्वस्वलक्षणाभावे तत्तदाभासतेत्यादि । एवं हेतूनामपि स्वलक्षणाभावे हेत्वाभासता सुज्ञानैव । केवलं हेत्वाभासानां सङ्ख्यानियमः प्रतिव्यक्तिनियतं लक्षणं च नेपत्करप्रतिपत्तीति तल्लक्षणार्थमाह—

॥ असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्रयो हेत्वाभासाः

॥ २-१-१६ ॥

अहेतवो हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासा असिद्धादयः । यद्यपि साधनदोषा एवैते दुष्टे साधने तदभावात् तथापि साधनाभिधायके हेतावुपचारात् पूर्वाचार्यैरभिहितास्ततस्तत्प्रसिद्धिवाधामनाश्रयद्भिरस्माभिरपि हेतुदोषत्वेनैवोच्यन्ते इति । त्रय इति सङ्ख्यान्तरव्यवच्छेदार्थम् । तेन कालातीतप्रकरणसमयोर्यवच्छेदः । तत्र कालातीतस्य पक्षदोषेष्वन्तर्भावः । “प्रत्यक्षागमयाधितधर्मिनिर्वेशानन्तरप्रयुक्तः कालात्ययापदिष्ट” इति हि तस्य लक्षणमिति । यथाऽनुष्णस्तेजोऽवयवी कृतफत्वाद् घटवदिति । प्रकरणसमस्तु न सम्भवत्येव । न ह्यस्ति सम्भवो यथोक्तलक्षणेऽनुमाने प्रयुक्तेऽदृष्टि वाऽनुमानान्तरस्य । यत्तूदाहरणमनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वादित्येकेनोक्ते द्वितीय आह नित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वादिति । तदती वासाम्प्रतम् । को हि चतुरङ्गसभाया वादी प्रतिवादी चैवंविधमस-

१ न किञ्चिदुपयोगि । अपिबल्यन्तोपयोगीयर्थ ।

२ ‘चानुमानान्तरस्य’ इति पाठ ।

३ वादी १ प्रतिवादी २ तटस्थ ३ मध्यस्थ ४ इतिचतुरवयवविशिष्टा सभा ।

साधु १ साध्वी २ आबद्ध ३ आविष्ठा ४ इत्यपि परिभाषिक चतुरङ्गसभाया अर्थ ।

पर सोऽत्र वादसभायामनुपयुक्त ।

म्वद्धमनुन्मत्तोऽभिदधीतेति ॥ १६ ॥

तत्रासिद्धस्य लक्षणमाह—

॥ नासन्ननिश्चितसत्त्वो वाऽन्यथानुपपन्न इति

सत्त्वस्यासिद्धौ सन्देहे वाऽसिद्धः ॥२-१-१७॥

असन्नाविद्यमानो नान्यथानुपपन्नः इति सत्त्वस्यासिद्धौ असिद्धो हेत्वाभासः स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः । यथा नित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादिति । अपक्षधर्मत्वादयमसिद्ध इति न मन्तव्यमित्याह नान्यथानुपपन्न इति अन्यथानुपपत्तिरूपहेतुत्वलक्षणविरहादयमसिद्धो नापक्षधर्मत्वात् । नहि पक्षधर्मत्वं हेतोरलक्षणं तदभावेऽप्यन्यथानुपपत्तिबलाद्धेतुत्वोपपत्तेरित्युक्तमायम् ॥ भट्टोप्याह “ पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणतानुमा । सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते ॥ ” इति । तथाऽनिश्चितसत्त्वः सान्दिग्धसत्त्वो नान्यथानुपपन्न इति सत्त्वस्य सन्देहेऽप्यसिद्धो हेत्वाभासः सान्दिग्धासिद्ध इत्यर्थः । यथा वाष्पादिभावेन सन्दिह्यमाना धूमलताग्निसिद्धानुपादिश्यमाना यथा वात्मनः सिद्धावापि सर्वगतत्वे साध्ये सर्वत्रोत्पलभ्यमानगुणत्वं प्रमाणाभावादिति ॥ १७ ॥

असिद्धप्रभेदानाह—

॥ वादिप्रतिवाद्युभयभेदाच्चैतद्भेदाः ॥ २-१-१८ ॥

वादी पूर्वपक्षस्थितः प्रतिवाद्युत्तरपक्षस्थितः उभयं द्वावेव वादिप्रतिवादिनौ । तद्भेदादसिद्धस्य भेदस्तत्र वाद्यसिद्धो यथा परिणामी शब्द उत्पत्तिमत्त्वात् अयं साङ्ख्यस्य स्वयं वादिनोऽसिद्धः । तन्मते उत्पत्तिमत्त्वस्यानभ्युपेतत्वात् नासदुत्पद्यते नापि सद्निश्चयत्युत्पादविनाशयोराविर्भावतिरोभावरूपत्वादिति तत्सिद्धान्ताच्च ।

चेतनास्तरवः सर्वत्वगपहरणे मरणात् । अत्र मरणं विज्ञानेन्द्रियाद्यु-
निरोधलक्षणं तरुषु बौद्धस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धम् । उभयासिद्धस्तु
चाक्षुषत्वमुक्तमेव । एवं सन्दिग्धासिद्धोऽपि वादिप्रतिवाद्युभयभेदात्
त्रिविधो बोद्धव्यः ॥ १८ ॥

नन्वन्येऽपि विशेष्यासिद्धादयो हेत्वाभासाः कैश्चिदिष्यन्ते ते
कस्मादुक्ता इत्याह—

॥ विशेष्यासिद्धादीनामेष्वेवान्तर्भावः ॥ २-१-१९ ॥

एष्वेव वादिप्रतिवाद्युभयासिद्धेष्वेव । तत्र विशेष्यासिद्धादय
उदाह्रियन्ते । विशेष्यासिद्धो यथाऽनित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे
सति चाक्षुषत्वात् । विशेषणासिद्धो यथाऽनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वे
सति सामान्यविशेषवत्त्वात् । भागासिद्धो यथाऽनित्यः शब्दः
प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् । आश्रयासिद्धो यथाऽस्ति प्रधानं विश्व-
परिणामित्वात् । आश्रयेष्वेदंशासिद्धो यथा नित्याः प्रधानपुरुषेश्वराः
अकृतकत्वात् । व्यर्थविशेष्यासिद्धो यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वे
सति सामान्यवत्त्वात् । व्यर्थविशेषणासिद्धे यथाऽनित्यः शब्दः
सामान्यवत्त्वे सति कृतकत्वात् । सन्दिग्धविशेष्यासिद्धो यथा
अद्यापि रागादियुक्तः कपिलः पुरुषत्वे सत्यद्याप्यनुत्पन्नतत्त्वज्ञान-
त्वात् । सन्दिग्धविशेषणासिद्धो यथा अद्यापि रागादियुक्तः कपिलः
सर्वदा तत्त्वज्ञानरहितत्वे सति पुरुषत्वादित्यादि । एतेऽसिद्धभेदा
यदान्यतरवाग्रासिद्धत्वेन विवक्ष्यन्ते तदा वाग्रासिद्धाः प्रतिवाग्रा-
सिद्धावाग्र वा भवन्ति, यदोभयवाग्रासिद्धत्वेन विवक्ष्यन्ते तदो-
भयासिद्धा भवन्ति ॥ १९ ॥

विरुद्धस्य लक्षणमाह—

। विपरीतनियमाऽन्यथैवोपपद्यमानो विरुद्धः । २-१-२० ।

विपरीतो यथोक्ताद्विपर्यस्तो नियमोऽविनाभारो यस्य स तथा

तस्येवोपदर्शनमन्यथैवोपपन्नमान इति । यथा नित्यः शब्दः कार्य-
त्वात् परार्थाध्वक्षुरादयः सङ्घातत्वाच्छ्रयनासनाद्यङ्गवदित्यत्रासंहत-
पाराध्यै साध्ये चक्षुरादीनां संहतत्वं विरुद्धम् । बुद्धिमत्पूर्वकं
क्षित्यादि कार्यत्वादित्यत्राशरीरसर्वज्ञकर्तृपूर्वकत्वे साध्ये कार्यत्वं
विरुद्धसाधनाद्विरुद्धम् । अनेन येऽन्यैरन्ये विरुद्धा उदाहृतास्तेऽपि
सङ्गृहीताः । यथा सति सपक्षे चत्वारो भेदाः । पक्षविपक्षव्यापको
यथा नित्यः शब्दः कार्यत्वात् । पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा
नित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् । पक्ष-
कदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापको यथाऽनित्या पृथ्वी कृतकत्वात् । पक्षवि-
पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा नित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् । असति
सपक्षे चत्वारो विरुद्धाः । पक्षविपक्षव्यापको यथा आकाशविशेष-
गुणः शब्दः प्रमेयत्वात् । पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा आका-
शविशेषगुणः शब्दो बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् । पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्ष-
व्यापको यथा आकाशविशेषगुणः शब्दोऽपदात्मकत्वात् । पक्ष-
विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा आकाशविशेषगुणः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयक-
त्वात् । एषु च चतुर्षु विरुद्धता पक्षैकदेशवृत्तिषु चतुर्षु पुनरसिद्धता
विरुद्धता चेत्युभयसमावेश इति ॥ २० ॥

अनैकान्तिकस्य लक्षणमाह—

॥ नियमस्यासिद्धौ सन्देहे वाऽन्यथाप्युपपद्यमा-
नोऽनैकान्तिकः ॥ २-१-२१ ॥

नियमोऽविनाभावस्तस्यासिद्धावनैकान्तिको यथाऽनित्यः शब्दः
प्रमेयत्वात् प्रमेयत्वं नित्येऽप्याकाशादावस्तीति । सन्देहे यथा सर्वज्ञः
कश्चिद्रागादिमान् वा वक्तृत्वात् । स्वभावविप्रकृष्टाभ्यां हि सर्वज्ञत्व
वीतरागत्वाभ्यां हि न वक्तृत्वस्य विरोधः सिद्धः । न च रागा-
दिकार्यं वचनमिति सान्निध्योऽन्वयः । ये चान्येऽन्यैरनेकान्तिकभेदा

उदाहृतास्त उक्तलक्षण एवान्तर्भवन्ति । पक्षत्रयव्यापको यथाऽनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् । पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा गौरयं विपाणित्वात्, पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा नायं गौरविपाणित्वात् । पक्षव्यापकः सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथाऽनित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वात् । पक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षविपक्षव्यापको यथा न द्रव्याण्याकाशकालदिगात्मनोऽसि क्षणिकविशेषगुणरहितत्वात् । पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापी यथा न द्रव्याणि दिक्कालमनोऽस्यमूर्तत्वात् । पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापी । यथा द्रव्याणि दिक्कालमनोऽस्यमूर्तत्वात् । पक्षत्रयैकदेशवृत्तिर्यथाऽनित्या पृथ्वी प्रत्यक्षत्वादि ॥ २१ ॥

उदाहरणदोषानाह—

॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामष्टावष्टौ दृष्टान्ताभासाः

॥ २-१-२२ ॥

परार्थानुमानमस्तावादुदाहरणदोषा एवैते दृष्टान्तप्रभवत्वाच्च दृष्टान्तदोषा इत्युच्यन्ते । दृष्टान्तस्य च साधर्म्यवैधर्म्यभेदेन द्विविधत्वात् प्रत्येकमष्टावष्टौ दृष्टान्तवदाभासमाना दृष्टान्ताभासा भवन्ति ॥ २२ ॥

तानेवोदाहरति विभजति च—

॥ अमूर्तत्वेन नित्ये शब्दे साध्ये कर्मपरमाणुघटाः

साध्यसाधनोभयविकलाः ॥ २-१-२३ ॥

नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वादित्यस्मिन् प्रयोगे कर्मादयो यथासङ्ख्यं साध्यादिविकलाः । तत्र कर्मवदिति साध्यविकलः अनित्यत्वात् कर्मणः । परमाणुवदिति साधनविकलः मूर्तत्वात् परमाणुनाम् । घटवदिति साध्यसाधनोभयविकलः अनित्यत्वान्मूर्तत्वाच्च घटस्येति । इति त्रयः साधर्म्यदृष्टान्ताभासाः ॥ २३ ॥

॥ वैधर्म्येण परमाणुकर्माकाशाः साध्याद्यव्यतिरेकिणः

॥ २-१-२४ ॥

नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वादित्यस्मिन्नेव प्रयोगे परमाणुकर्माकाशाः साध्यसाधनोभयाव्यतिरेकिणो दृष्टान्ताभासा भवन्ति यन्नित्यं न भवति तदमूर्तमपि न भवति यथा परमाणुरिति साध्याव्यतिरेकी नित्यत्वात् परमाणूनाम् । यथा कर्मेति साधनाव्यावृत्तः अमूर्तत्वात् कर्मणः । यथाकाशमित्युभयाव्यावृत्तः नित्यत्वादमूर्तत्वाद्याकाश-
स्येति त्रय एव वैधर्म्यदृष्टान्ताभासाः ॥ २४ ॥

तथा —

॥ वचनाद्रागे रागान्मरणधर्मत्वकिंचिज्ज्ञत्वयोः सन्दिग्ध-
साध्याद्यन्वयव्यतिरेका रथ्यापुरुषादयः ॥ २-१-२५ ॥

सन्दिग्धसाध्यसाधनोभयान्वयाः सन्दिग्धसाध्यसाधनोभयव्य-
तिरेकाश्च त्रयस्त्रयो दृष्टान्ताभासा भवन्ति । क इत्याह, रथ्यापुरुषा-
दयः कस्मिन् साध्ये रागे मरणधर्मकिंचिज्ज्ञत्वयोश्च । कस्मादित्याह
वचनाद्रागाच्च । तत्र सन्दिग्धसाध्यधर्मान्वयो यथा विवक्षितः पुरुष-
विशेषो रागी वचनाद्रथ्यापुरुषवत् । सन्दिग्धसाधनधर्मान्वयो यथा
मरणधर्मायं रागाद्रथ्यापुरुषवत् । सन्दिग्धोभयधर्मान्वयो यथा किंचि-
ज्ज्ञोऽयं रागाद्रथ्यापुरुषवदिति । एषु परचेतोवृत्तीनां दुरधिगमत्वेन
साधर्म्यदृष्टान्ते रथ्यापुरुषे रागकिंचिज्ज्ञत्वयोः सत्त्वं सन्दिग्धम् ।
तथा सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेको यथा रागी वचनाद्रथ्यापुरुषवत् ।
सन्दिग्धसाधनव्यतिरेको यथा मरणधर्मायं रागाद्रथ्यापुरुषवत् ।
सन्दिग्धोभयव्यतिरेको यथा किंचिज्ज्ञोऽयं रागाद्रथ्यापुरुषवत् । एषु
पूर्ववत् परचेतोवृत्तेर्दुरन्वयत्वाद्वैधर्म्यदृष्टान्ते रथ्यापुरुषे रागकिंचिज्ज्ञ-
त्वयोरसत्त्वं सन्दिग्धमिति ॥ २५ ॥

तथा —

॥ विपरीतान्वयव्यतिरेकौ ॥ २-१-२६ ॥

विपरीतान्वयो विपरीतव्यतिरेकश्च दृष्टान्ताभासो भवतः । तत्र विपरीतान्वयो यथा यत्कृतकं तदनित्यमिति वक्तव्ये यदनित्यं तत्कृतकं यथा घट इत्याह । विपरीतव्यतिरेको यथा अनित्यत्वाभावे न भवत्येव कृतकत्वमिति वक्तव्ये कृतकत्वाभावे न भवत्येवानित्यत्वं यथाकाश इत्याह । साधनधर्मानुवादेन साध्यधर्मस्य विधानमित्यन्वयः । साध्यधर्मव्यावृत्त्यनुवादेन साधनधर्मव्यावृत्तिविधानमिति व्यतिरेकः । तयोरन्यथाभावो विपरीतत्वम्, यदाह “साध्यानुवादाद्विद्वत्स्य विपरीतान्वयो विधिः । हेत्वभावे त्वसत्साध्यं व्यतिरेकविपर्ययं” इति ॥ २६ ॥

तथा —

॥ अप्रदर्शितान्वयव्यतिरेकौ ॥ २-१-२७ ॥

अप्रदर्शितान्वयोऽप्रदर्शितव्यतिरेकश्च दृष्टान्ताभासो । एतो च प्रमाणस्यानुपदर्शनाद्भवतो न तु धीप्सा सर्वावधारणपदानामप्रयोगात् । सत्स्वपि सेष्वसति प्रमाणे तयोरसिद्धेरिति साध्यविकलः १ साधनविकलः २ उभयविकलः ३ सन्दिग्धसाध्यान्वयः ४ सन्दिग्धसाधनान्वयः ५ सन्दिग्धोभयान्वयः ६ विपरीतान्वयः ७ अप्रदर्शितान्वयः ८ चेत्यष्टौ साधर्म्यदृष्टान्ताभासाः । साध्याव्यावृत्तसाधनाव्यावृत्तोभयव्यावृत्ताः सन्दिग्धसाध्यव्यावृत्तिसन्दिग्धसाधनव्यावृत्तिसन्दिग्धोभयव्यावृत्तयो विपरीतव्यतिरेकौऽप्रदर्शितव्यतिरेकश्चेत्यष्टावेव वैधर्म्यदृष्टान्ताभासा भवन्ति । नन्वनव्ययाव्यतिरेकावपि वैशिष्ट्यदृष्टान्ताभासावुक्तौ । यथा रागादिमानयं वचनात् । अत्र साधर्म्यदृष्टान्ते आत्मानि रागवचनयोः सत्यपि साहित्ये वैध-

मर्यदृष्टान्ते चोपलखण्डे सत्यामापि सह नितृक्तौ प्रतिबन्धाभावेनान्व-
यव्यतिरेकयोरभाव इत्यनन्वयाव्यतिरेकौ तो कस्मादिह नोक्तौ ।
उच्यते । ताभ्यां पूर्वे न भिद्यन्त इति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्येक-
मष्टावेव दृष्टान्ताभासा भवन्ति । यदाहुः, “ लिङ्गास्यानन्वया
अष्टावष्टावव्यतिरेकिणः । नान्यथानुपपन्नत्वं कथंचित्
ख्यापयन्त्यमी ॥ १ ॥ ” इति ॥ २७ ॥

अवसितं परार्थानुमानमिदानीं तन्त्रान्तरीयकं दूषणं लक्षयति—

॥ साधनदोषोद्भावनं दूषणम् ॥ २-१-२८ ॥

साधनस्य परार्थानुमानस्य येऽसिद्धविरुद्धादयो दोषाः पूर्वमुक्तास्ते-
षामुद्भासते प्रकाश्यतेऽनेनेत्युद्भावनं साधनदोषोद्भावकं वचनं दूषणम् ।
उत्तराभूतग्रहणादिह भूता दोषोद्भावनादूषणेति सिद्धम् ॥ २८ ॥

दूषणलक्षणे दूषणाभासलक्षणं सुज्ञानमेव भेदप्रतिपादनार्थं तु
तल्लक्षणमाह—

॥ अभूतदोषोद्भावनानि दूषणाभासा जात्यु-
त्तराणि ॥ २-१-२९ ॥

अविद्यमानानां साधनदोषाणां प्रतिपादनान्यदूषणान्यपि दूषण-
वदाभासमानानि दूषणाभासाः । तानि च जात्युत्तराणि । जाति-
शब्दः सादृश्यवचनः उत्तरसदृशानि जात्युत्तराणि उत्तरस्थान-
प्रयुक्तत्वात् । उत्तरसदृशानि जात्युत्तराणि जात्या सादृश्येनोत्तराणि
जात्युत्तराणि । तानि च सम्यग्येती हेत्वाभासे वा वादिना प्रयुक्ते
ज्ञातिरिति तदोपतत्त्वाप्रतिभासे हेतुप्रतिविम्बनप्रायाणि प्रत्यवस्थाना-
न्यनन्तत्वात्परिसङ्ख्यातुं न शक्यन्ते । तथाप्यक्षपाददर्शितदिशा
साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षाकर्षवर्णवर्ण-
विकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्था—

पत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमरूपतया चतुर्विंशतिः, उपदर्श्यन्ते । तत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमाजातिः । यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवदिति प्रयोगे कृते साधर्म्यप्रयोगेणैव प्रत्यवस्थानं नित्यः शब्दो निरवयवत्वादाकाशवत् । न चास्ति विशेषहेतुर्घटसाधर्म्यात् कृतकत्वादनित्यः शब्दो न पुनराकाशसाधर्म्यान्निरवयवत्वाभित्य इति १ । वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमाजातिः । यथाऽनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यत्रैव प्रयोगे स एव हेतुर्वैधर्म्येण प्रयुज्यते । नित्यः शब्दो निरवयवत्वात् । अनित्यं हि सावयवं दृष्टं घटादीति । न चास्ति विशेषहेतुर्घटसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्यः शब्दो न पुनस्तद्वैधर्म्यान्निरवयवत्वाभित्य इति २ उत्कर्षापकर्षाभ्यां प्रत्यवस्थानमुत्कर्षापकर्षसमेजाती । तत्रैव प्रयोगे दृष्टान्तधर्मं कांचित् साध्यधर्मिण्यापादयन्नुत्कर्षसमाजातिं प्रयुङ्क्ते । यदि घटवत् कृतकत्वादनित्यः शब्दो घटवदेव मूर्तोऽपि भवतु न चेन्मूर्तो घटवदनित्योऽपि माभूदिति शब्दे धर्मान्तरोत्कर्षमापादयति ३ अपकर्षस्तु घटः कृतकः सन्नश्रावणो दृष्ट एव शब्दोऽप्यस्तु नो चेद् घटवदनित्योपि माभूदिति शब्दे श्रावणत्वधर्ममपकर्षतीति ४ वर्ण्यवर्ण्यभ्यां प्रत्यवस्थानं वर्ण्यवर्ण्यसमेजाती । ख्यापनीयो वर्ण्यस्ताद्विपरितोऽवर्ण्यः तावेतौ वर्ण्यवर्ण्यौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्यस्यन्वर्ण्यवर्ण्यसमेजाती प्रयुङ्क्ते । यथाविधः शब्दधर्मः कृतकत्वादिर्न तादृग्घटधर्मो यादृग्घटधर्मो न तादृक् शब्दधर्म इति ५-६ धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पसमाजातिः । यथा कृतकं किञ्चिन्मृदु दृष्टं राश्वशय्यादि किञ्चित्कठिनं कुठारादि एवं कृतकं किञ्चिदनित्यं भविष्याति घटादि किञ्चि-

१ 'प्रतिहेतु' इति पाठ ।

२ 'यादृक् च' इति वचित्पाठ ।

नित्यं शब्दादीति ७ साध्यसाम्यापादनेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमा-
जातिः । यथा यदि यथा घटस्तथा शब्दः प्राप्तं तर्हि यथा शब्द-
स्तथा घट इति घटोऽपि साध्यो भवतु । ततश्च न साध्यः साध्यस्य
दृष्टान्तः स्यात् । न चेदेवं तथापि वैलक्षण्यात्सुतरामदृष्टान्त इति ८
प्राप्त्यप्राप्तिविकल्पाभ्यां प्रत्यवस्थानं प्राप्त्यप्राप्तिसमे जाती । यथा यदे-
तत् कृतकत्वं त्वया साधनमुपन्यस्तं तर्हि प्राप्य साधयत्यप्राप्य
वा । प्राप्य चेत् द्वयोर्विद्यमानयोरेव प्राप्तिर्भवति न सदसतोरिति
द्वयोश्च सत्त्वात् किं कस्य साध्यं साधनं वा ९ अप्राप्य तु साधनत्व-
मयुक्तमतिप्रसङ्गादिति १० अतिप्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमा-
जातिः । यथा यद्यनित्यत्वे कृतकत्वं साधनं कृतकत्वं इदानीं किं साधनं
तत्साधनेऽपि किं साधनमिति ११ प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं
प्रतिदृष्टान्तसमा जातिः । यथाऽनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीय-
कत्वात् घटवदित्युक्ते जातिवाद्याह यथा घटः प्रयत्नानन्तरी-
यकोऽनित्यो दृष्ट एव प्रतिदृष्टान्त आकाशं नित्यमपि प्रयत्नानन्त-
रीयकं दृष्टं कूपखननप्रयत्नानन्तरमुपलम्भादिति । न चेदमनैका-
न्तिकत्वोद्भावनं भङ्ग्यन्तरेण प्रत्यवस्थानात् १२ अनुत्पत्त्या प्रत्यव-
स्थानमनुत्पत्तिसमा जातिः । यथानुत्पत्ते शब्दाख्ये धर्मिणि कृत-
कत्वं धर्मः क्व वर्तते तदेवं हेत्वभावादसिद्धिरनित्यत्वस्येति १३
साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा वा या जातिः पूर्वमुदाहृता सैव संशये-
नोपसंह्रियमाणा संशयसमा जातिर्भवति । यथा किं घटसाधर्म्यात्
कृतकत्वादनित्यः शब्द उत तद्वैधर्म्यादाकाशसाधर्म्याद्वा निरवयव-
त्वाद्वा नित्य इति १४ द्वितीयपक्षोत्थापनबुद्ध्या प्रयुज्यमाना सैव
साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा वा जातिः प्रकरणसमा भवति तथैवानित्यः
शब्दः कृतरूपाद् घटवदिति प्रयोगे नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छ-

वदत्ववदिति उद्भावनप्रकारभेदमात्रे सति नानात्वं द्रष्टव्यम्, १५
 त्रैकाल्यानुपपत्त्या हेतोः प्रत्यवस्थानमहेतुसमा जातिः । यथा हेतुः
 साधनं तत्साध्यात्पूर्वं पश्चात्सह वा भवेत् । यदि पूर्वमसति साध्ये
 तत्कस्य साधनम् अथ पश्चात्साधनम् पूर्वं तर्हि साध्यं तस्मिन्
 पूर्वं सिद्धे किं साधनेन अथ युगपत्साध्यसाधने तर्हि तयोः
 सन्ध्येतरगोविषाणयोरिव साध्यसाधनभाव एव न भवेदिति १६
 अर्थापत्त्या प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमा जातिः । यद्यनित्यसाधर्म्या-
 त्कृतकत्वादनित्यः शब्दोऽर्थादापद्यते नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति
 अस्ति चास्य नित्येनाकाशादिना साधर्म्यं निरवयवत्वमित्युद्भा-
 वनं प्रकारभेद एवायमिति १७ अविशेषापादनेन प्रत्यवस्थानम-
 विशेषसमा जातिः । यथा यदि शब्दघटयोरेको धर्मः कृतकत्व-
 मिष्यते तर्हि समानधर्मयोगात्तयोरविशेषे तद्वदेव सर्वपदार्थानाम-
 विशेषः प्रसज्यत इति १८ उपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमा
 जातिः । यथा यदि कृतकत्वोपपत्त्या शब्दस्यानित्यत्वं निरवयव-
 त्वोपपत्त्या नित्यत्वमपि कस्मान्न भवति पक्षद्वयोपपत्त्याऽनध्यवसाय-
 पर्यवसानत्वं विवक्षितमित्युद्भावनप्रकारभेद एवायम् १९ उप-
 लब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमा जातिः । यथाऽनित्यः शब्दः प्रय-
 त्नानन्तरीयकत्वादिति प्रयुक्ते प्रत्यवतिष्ठते न खलु प्रयत्नानन्तरीयक-
 त्वमनित्यत्वे साधनम् । साधनं हि तदुच्यते येन विना न साध्यमुप-
 लभ्यते । उपलभ्यते च प्रयत्नानन्तरीयकत्वेन विनापि विद्युदादाव-
 नित्यत्वं शब्देऽपि कचिदायुवेगभज्यमानवनस्पत्यादिजन्ये तथैवेति
 २० अनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमा जातिः । यथा तत्रैव
 प्रयत्नानन्तरीयकत्वहेतावुपन्यस्ते सत्याह जातिवादी न प्रयत्न-
 कार्यः शब्दः प्रागुच्चारणादस्त्येव आवरणयोगात्तु नोपल-
 भ्यते । आवरणानुपलम्भेऽत्यनुपलम्भान्नास्त्येव शब्द इति चेत्,

आवरणानुपलम्भेऽप्यनुपलम्भसद्भावात् आवरणानुपलम्भादभावः । तदभावे चावरणोपलब्धेर्भावो भवति । ततश्च मृदन्तरितमूलकीलोदकादिवदावरणोपलब्धिकृतमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादग्रहणमिति प्रयत्नकार्यत्वाभावाच्चित्यः शब्द इति २१ साध्यधर्मनित्यानित्यत्वविकल्पेन शब्दनित्यत्वापादनं नित्यसमा जातिः । यथाऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाते जातिवादी विकल्पयति येयमनित्यता शब्दस्योच्यते सा किमनित्या नित्या वेति । यन्ननित्या तादियमवश्यमपायिनीत्यनित्यताया अपायान्नित्यः शब्दः । अथानित्यता नित्यैव तथापि धर्मस्य नित्यत्वात्तस्य च निराश्रयस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयभूतः शब्दोऽपि नित्यो भवेत् तदनित्यत्वे तद्धर्मनित्यत्वायोगादित्युभयथापि नित्यः शब्द इति २२ सर्वभावानित्यत्वोपपादनेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमा जातिः । यथा घटेन साधर्म्यमनित्येन शब्दस्यास्तीति तस्यानित्यत्वं यदि प्रतिपाद्यते तद् घटेन सर्वपदार्थानामस्त्येव किमपि साधर्म्यमिति तेषामप्यनित्यत्वं स्यात् । अथ पदार्थान्तराणां तथाभावेऽपि नित्यत्वं तर्हि शब्दस्यापि तन्माभूदिति अनित्यत्वमात्रापादनपूर्वकविशेषोद्भावनाच्चाविशेषसमातो भिन्नेयं जातिः २३ प्रयत्नकार्यनानात्वोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा जातिः । यथाऽनित्य शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते जातिवात्राह प्रयत्नस्य द्वैरूप्यं दृष्टं किंचिदसदेव तेन जन्यते यथा घटादि । किंचित्सदेवावरणव्युदासादिनाभिव्यज्यते यथा मृदन्तरितमूलकीलादि । एवं प्रयत्नकार्यनानात्वादेव प्रयत्नेन शब्दो व्यज्यते जन्यते वेति संशयति संशयापादनप्रकारभेदाच्च संशयसमातः कार्यसमा जातिर्भिद्यते २४ तदेवमुद्भावनविषयविकल्पभेदेन जातीनामान्त्येऽप्यसङ्कीर्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिर्जातिभेदा एते दर्शिताः । प्रतिसमाधानं तु सर्वजाती-

१ ' आवरणानुपलम्भसद्भावात् आवरणानुपलब्धेऽनुपलम्भात् ' इति कचि पाठः ।

नामन्यथानुपपत्तिलक्षणानुमानलक्षणहेतुपरीक्षणमेव । नह्यविप्रुतलक्षणे
हेतावेवं प्रायाः पांशुपाताः प्रभवन्ति । कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्व-
योश्च दृढप्रतिबन्धत्वान्नावरणादिकृतं शब्दानुपलम्भनमापि त्वनित्य-
त्वकृतमेव । जातिप्रयोगे च परेण कृते सम्पगुत्तरमेव वक्तव्यं न
प्रतीपं जात्युत्तरेरेव प्रत्यवस्थेयमासमञ्जस्यप्रसङ्गादिति ॥ छलमपि च
सम्पगुत्तरत्वाभावाज्जात्युत्तरमेव । उक्तं ह्येतदुद्भावनप्रकारभेदेनान-
न्तानि जात्युत्तराणीति । तत्र परस्य वदतोऽर्थविकल्पोपपादनेन वच-
नविघातश्छलम् । तन्निधा वाक्छलं सामान्यछलमुपचारछलं चेति ।
तत्र साधारणशब्दे प्रयुक्ते वक्तुरभिप्रेतादर्यान्तरकल्पनया तन्निषेधो वा-
क्छलं यथानवकम्बलोऽयं माणवक इति नूतनविवक्षया कथिते परः
सङ्ख्यामारोप्य निषेधति कुतोऽस्य नव कम्बला इति । सम्भावनयाति-
प्रसङ्गिनोऽपि सामान्यस्योपन्यासे हेतुत्वारोपणेन तन्निषेधः सामान्य-
छलं यथाऽहो न खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इति ब्राह्म-
णस्तुतिप्रसङ्गे कश्चिद्ददति । सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्प-
दिति तच्छलवादी ब्राह्मणत्वस्य हेतुतामारोप्य निराकुर्वन्नभियुङ्क्ते
यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पद् भवति । त्रात्येऽपि सा भवेत्त्रा-
त्योऽपि ब्राह्मण एवेति । औपचारिके प्रयोगे मुरयप्रतिषेधेन प्रत्यव-
स्थानमुपचारछलं यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति उक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते
कथमचेतनाः मञ्चाः क्रोशन्ति मञ्चस्थास्तु पुरुषाः क्रोशन्तीति ।
तदत्र छलत्रयेऽपि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धशब्दसामर्थ्यपरीक्षणमेव समा-
धानं वेदितव्यमिति ॥ २९ ॥

साधनदूषणाद्यभिधानं च प्रायो वादे भवतीति वादस्य लक्षण-
माह—

॥ तत्त्वसंरक्षणार्थं प्राशिकादिसमक्षं साधनदूषणवदनं
वादः ॥ २-१-३० ॥

स्वपक्षसिद्धये वादिनः साधनं तत्प्रतिषेधाय प्रतिवादिनो दूषणम् ।
प्रतिवादिनोऽपि स्वपक्षसिद्धये साधनं तत्प्रतिषेधाय वादिनो
दूषणम् । तदेवं वादिनः साधनदूषणे प्रतिवादिनोऽपि साधनदूषणे
तयोर्वादिप्रतिवादिभ्यां वदनमभिधानं वादः । कथमित्याह प्राशि-
कादिसमक्षं प्राशिकाः सभ्याः “ स्वसमयपरसमयज्ञाः, कुल-
जाः पक्षद्वयेऽपि सताः क्षमिणः । वादपथेष्वभियुक्तास्तुला-
समाः प्राशिकाः प्रोक्ताः ” इत्येवंलक्षणाः । आदिग्रहणेन
सभाप्रतिवादिप्रतिवादिपरिग्रहः । सेयं चतुरङ्गा कथा । एकस्याप्य-
ङ्गस्य वैकल्ये कथात्वानुपपत्तेः । नहि वर्णाश्रमापालनक्षमं न्याया-
न्यायव्यवस्थापकं पक्षपातरहितत्वेन समदृष्टिं सभापतिं यथोक्तल-
क्षणांश्च प्राशिकान् विना वादिप्रतिवादिनौ स्वाभिमतसाधनदूषण-
सरणिमाराधयितुं क्षमौ । नापि दुःशिक्षितकुतर्कलेशवाचालबालि-
शजनविप्लावितो गतानुगतिको जनः सन्मार्गं प्रतिपद्येतेति । तस्य
फलमाह तत्त्वसंरक्षणार्थं तत्त्वशब्देन तत्त्वनिश्चयः साधुजनहृदय-
विपरिवर्ती गृह्यते तस्य रक्षणं दुर्विदग्धजनजनितविकल्पकल्पनात्
इति । ननु तत्त्वरक्षणं जल्पस्य वितण्डाया वा प्रयोजनं यदाह
“ तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे योजप्ररोहसं-
रक्षणार्थं कण्टकशाखापरिचरणवत् ” । इति न, वादस्यापि
निग्रहस्थानवत्त्वेन तत्त्वसंरक्षणार्थत्वात् न चास्य निग्रहस्थानवत्त्व-
मसिद्धम् । “ प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः
पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ” इति । वादल-

क्षणे सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेनापसिद्धान्तस्य पञ्चावयवोपपन्न इत्यने-
न न्यूनाधिकयोर्हेत्वाभासपञ्चकस्य चेत्यष्टानां निग्रहस्थानानामनुज्ञा-
नात् तेषां च निग्रहस्थानान्तरोपलक्षणत्वात् । अत एव न जल्पवितण्डे
कथे वादस्यैव तत्त्वसंरक्षणार्थत्वात् । ननु “ यथोक्तोपपन्नछलजा-
तिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः । स प्रतिपक्षस्थाप-
नाहीना वितण्डा ” इति लक्षणे भेदाज्जल्पवितण्डे अपि कथे विद्येते
एव । न । प्रतिपक्षस्थापनाहीनाया वितण्डायाः कथात्वायोगात् ।
वैतण्डिको हि स्वपक्षमभ्युपगम्यास्थापयन् यत्किञ्चिद्वादेन परपक्षमेव
दूषयन् कथमवधेयवचनः । जल्पस्तु यद्यपि द्वयोरपि वादिप्रति-
वादिनोः साधनोपालम्भसम्भावनाया कथात्वं लभते तथापि न
वादादर्थान्तरम् । वादेनैव चरितार्थत्वात् । छलजातिनिग्रहस्थान-
भूयस्त्वयोगादचरितार्थ इति चेत् । न । छलजातिप्रयोगस्य दूषणा-
भासत्वेनाप्रयोज्यत्वात् निग्रहस्थानानां च वादेऽप्यविरुद्धत्वात् । न
खलु खट्वपेदामुखबन्धादयोऽनुचिता निग्रहा जल्पेऽप्युपयुज्यन्ते ।
उचितानां च निग्रहस्थानानां वादेऽपि न विरोधोऽस्ति । तन्न
वादात् जल्पस्य कश्चिद् विशेषोऽस्ति । लाभपूजाख्यातिकामितादीनि
तु प्रयोजनानि तत्स्वाभ्यवसायसंरक्षणलक्षणप्रधानफलानुबन्धीनि
पुरुषधर्मत्वाद्वादेऽपि न निवारयितुं पार्यन्ते । ननु छलजातिप्रयो-
गोऽसदुचरत्वाद्वादे न भवति । जल्पे तु तस्यानुज्ञानादस्ति वादजल्प-
योर्विशेषः । यदाह “ दुःशिक्षितकुतर्कांशलेशवाचालितान-
नाः । शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डादोपपण्डिताः ॥१॥
गतानुगतिको लोकः कुमार्गं तत्प्रतारितः । मा गादिति
छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः ” ॥ २ ॥ इति, नैवम् ।

असदुत्तरैः परप्रतिक्षेपस्य कर्तुमयुक्तत्वात् । न ह्यन्यायेन जयं यशो धनं वा महात्मानः समीहन्ते । अथ प्रबलप्रतिवादिदर्शनात् तज्जये धर्मग्वंससम्भावनातः प्रतिभाक्षयेण सम्यगुत्तरस्याप्रतिभासादसदुत्तरेरापि पांशुभेरिवावकिरन्नेकान्तपराजयाद्वरं सन्देह इति धिया न दोषमावहतीति चेत् । न । अस्यापवादिकस्य जात्युत्तरप्रयोगस्य कथान्तरसमर्थनसामर्थ्याभावात् वाद एव । द्रव्यक्षेत्रकालभावानुसारेण यद्यसदुत्तरं कथंचन प्रयुज्जीत विमेतावता कथान्तरं प्रसज्येत । तस्माज्जल्पवितण्डा निराकरणेन वाद एवेकः कथामर्था लभत इति स्थितम् ॥ ३० ॥

वादश्च जयपराजयावसानो भवतीति जयपराजययोर्लक्षणमाह—

॥ स्वपक्षस्य सिद्धिर्जयः ॥ २-१-३१ ॥

वादिनः प्रतिवादिनो वा या स्वपक्षस्य सिद्धिः सा जयः । सा च स्वपक्षसाधनदोषपरिहारेण परपक्षसाधनदोषोद्भावेन च भवति । स्वपक्षे साधनमग्रावन्नपि प्रतिवादी वादिसाधनस्य विरुद्धतामुद्भावयन् वादिन जयति । विरुद्धतोद्भावेनैव स्वपक्षे साधनस्योक्तत्वात् । यदाह “विरुद्धहेतुमुद्भाव्य वादिनं जयतीतरः” इति ॥ ३१ ॥

॥ असिद्धिः पराजयः ॥ २-१-३२ ॥

वादिनः प्रतिवादिनो वा या स्वपक्षस्यासिद्धिः सा पराजयः । सा च साधनाभासाभिधानात् सम्यग्साधनेऽपि वा परोक्तदूषणानुद्धरणान्भवति ॥ ३२ ॥

ननु यद्यसिद्धिः पराजयः स तर्हि कीदृशो निग्रहो निग्रहान्ता हि कथा भवतीत्याह—

॥ सनिग्रहो वादिप्रतिवादिनोः ॥ २-१-३३ ॥

स पराजय एव वादिप्रतिवादिनोर्निग्रहो न बधवन्धादि ।
अथवा स एव स्वपक्षासिद्धिरूपपराजयो निग्रहहेतुत्वान्निग्रहो
नान्यो यथाहुः परे “ विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थान-
मिति ” ॥ ३३ ॥

तत्राह —

॥ न विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिमात्रम् ॥ २-१-३४ ॥

विपरीता कुत्सिता विगर्हणीया प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । साधना-
भासे साधनबुद्धिर्दूषणाभासे च दूषणबुद्धिः । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भ-
विषयेऽनारम्भः । स च साधने दूषणे दूषणं चोद्धरणं तयोरकरण-
मप्रतिपत्तिः । द्विधा हि वादी पराजीयते यथा कर्तव्यमप्रतिपद्यमानो
विपरीतं वा प्रतिपद्यमान इति । विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती एव विप्रतिप-
त्यप्रतिपत्तिमात्रं न पराजयहेतुः किं तु स्वपक्षस्यासिद्धिरेवेति विप्रति-
पत्यप्रतिपत्त्योश्च निग्रहस्थानत्वनिरासात्तद्भेदानामपि निग्रहस्थानत्वं
निरस्तम् । ते च द्वाविंशतिर्भवन्ति । तद्यथा १ प्रैतिज्ञाहानिः २ प्रति-
ज्ञान्तरं ३ प्रतिज्ञाविरोधः ४ प्रतिज्ञसंन्यासो ५ हेत्वन्तरं ६ अर्था-
न्तरं ७ निरर्थकं ८ अविज्ञातार्थं ९ अपार्थक्यं १० अप्राप्तकालं ११
न्यूनं १२ अधिकं १३ पुनरुक्तं १४ अननुभाषणं १५ अज्ञानं
१६ अप्रतिभा १७ विक्षेपः १८ मतानुज्ञा १९ पर्यनुयोज्योपेक्षणं
२० निरनुयोज्यानुयोगः २१ अपसिद्धान्तो २२ हेत्वाभासश्चेति ।

अत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपः पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्र-
तिपत्तिप्रकाराः । शेषा विप्रतिपत्तिभेदा । तत्र प्रतिज्ञाहानेर्लक्षणं
“ प्रैतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ” इति

१ गौतमसूत्र १-२-१९ ।

२ गौतमसूत्र ५-२-१ ।

३ गौतमसूत्र ५-२-२ ।

सूत्रम् । अस्य भाष्यकारीयं व्याख्यानं “साध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थितः प्रतिदृष्टान्तधर्म स्वदृष्टान्तेऽनुजानन् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः । यथाऽनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वाद् घटवदित्युक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टं कस्मान्न तथा शब्दोऽपीत्येवं स्वप्रयुक्तस्य हेतोराभासतामवस्यन्नपि कथावसानमकृत्वा प्रतिज्ञात्यागं करोति यथैन्द्रिकं सामान्यं नित्यं कामं घटोऽपि नित्योऽस्त्विति । स स्वत्वयं साधनस्य दृष्टान्तस्य नियत्वं प्रसज्यन् निगमनान्तमेव पक्षं जहाति । पक्षं च परित्यजन् प्रतिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रतिज्ञाश्रयत्वात् पक्षस्येति” । तदेतदसङ्गतमेव । साक्षाद् दृष्टान्तहारिरूपत्वात् तस्यास्तत्रैव धर्मपरित्यागात् । परम्परया तु हेतूपनयनिगमनानामपि त्यागो, दृष्टान्तासाधुत्वे तेषामप्यसाधुत्वात् । तथा च प्रतिज्ञाहानिरेवेत्यसङ्गतमेव । बार्त्तिककारस्तु व्याचष्टे “दृष्टश्चासावन्ते स्थितत्वादन्तश्चेति दृष्टान्तः स्वपक्षः । प्रतिदृष्टान्तः प्रतिपक्षः । प्रतिपक्षस्य धर्म स्वपक्षेऽभ्यनुजानन् प्रतिज्ञां जहाति यदि सामान्यमैन्द्रिय-

१ बात्स्यायन भाष्ये तु—“साध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्मे स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानन्प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः । निदर्शनम्—ऐन्द्रियकत्वादनित्यः शब्दो घटवदिति कृतेऽपर आह दृष्टमैन्द्रिकत्वं सामान्ये नित्ये कस्मान्न तथा शब्द इति प्रत्यवस्थिते, इदमाह यथैन्द्रियकं सामान्यं नित्यं कामं घटो नित्योऽस्त्विति । स स्वत्वयं साधनस्य दृष्टान्तस्य नियत्वं प्रसज्यन्निगमनान्तमेव पक्षं जहाति । पक्षं जहात्यदिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रतिज्ञाश्रयत्वात्पक्षस्येति ॥ गौतमसूत्र ५-२-२ ॥

२ न्यायवार्तिके तु “दृष्टश्चासावन्ते व्यवस्थित इति दृष्टान्तः स्वपक्षो दृष्टान्तश्चेति स्वदृष्टान्तशब्देन पक्ष एवाभिधीयते प्रतिदृष्टान्तशब्देन च प्रतिपक्षः प्रतिपक्षश्चासौ दृष्टान्तश्चेति । एतदुक्तं भवति । परपक्षस्य यो धर्मस्तस्वपक्ष एवानुजानातीति यथाऽनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वादिति द्वितीयपक्षमादिनि सामान्येन प्रत्यवस्थिते इदमाह यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टमिति शब्दोऽप्येव भवत्विति” । न्यायवार्तिक ५.५.२ ५.८

यकं नित्यं शब्दोऽप्येवमस्त्विति ” तदेतदपि व्याख्यानमस-
 ज्ञतम् । इत्थमेव प्रतिज्ञाहानेरवधारयितुमशक्यत्वात् न खलुप्रतिप-
 क्षस्य धर्म स्वपक्षेऽभ्यनुजानत एव प्रतिज्ञात्यागो येनायमेक एव
 प्रकारः प्रतिज्ञाहानो स्यात् । अधिक्षेपादिभिराकुलीभावात् प्रकृत्या
 सभाभीरुत्वादन्यमनस्कत्वादेर्वा निमित्तत्वात् किञ्चित् साध्यत्वेन
 प्रतिज्ञाय तद्विपरीतं प्रतिज्ञानानस्थाप्पुपलम्भात् पुरुषभ्रान्तेरनेक-
 कारणत्वोपपत्तिरिति १ । प्रतिज्ञानार्थप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव
 धर्मिणि धर्मान्तरं साधनीयमभिदधतः प्रतिज्ञान्तरं नाम नि-
 ग्रहस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते
 तथैव सामान्येन व्याभिचारे नोदिते । यदि द्रव्याद्युक्तं
 सामान्यमेन्द्रियकं नित्यं तद्धि सर्वगतमसर्वगतस्तु शब्द
 इति सोऽयमनित्यः शब्द इति पूर्वं प्रतिज्ञातः प्रतिज्ञान्त-
 रमसर्वगतः शब्द इति कुर्वन् प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति ।
 एतदपि प्रतिज्ञाहानिवन्न युक्तम् । तस्याप्यनेकनिमित्तैतोपपत्तेः प्रति-
 ज्ञाहानितत्वास्य कथं भेदः पक्षत्यागस्योभयत्राविशेषात् । यथैव हि
 प्रतिदृष्टान्तधर्मस्य स्वदृष्टातेऽभ्यनुजानात् पक्षत्यागस्तथा प्रतिज्ञान्त-
 रादपि । यथा च स्वपक्षसिद्ध्यर्थं प्रतिज्ञान्तरं विधीयते तथा
 शब्दानित्यत्वसिद्ध्यर्थं भ्रान्तिवशात्तच्छब्दोऽपि नित्योऽस्त्वित्यनु-
 ज्ञानं यथा चाभ्रान्तस्येदं विरुध्यते तथा प्रतिज्ञान्तरमपि ।
 निमित्तभेदाच्च तद्वेदेऽनिष्टनिग्रहस्थानान्तराणामप्यनुष्वङ्गः स्यात् ।
 तेषां च तत्रान्तर्भावे प्रतिज्ञान्तरस्यापि प्रतिज्ञाहानावन्तर्भावः
 स्यादिति २ । प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधो नाम
 निग्रहस्थानं भवति यथा गुणन्यातिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्योऽर्थान्तर-

१ “प्रतिज्ञानार्थप्रतिषेधे धर्मिण्यस्यात्तदधानर्देश प्रतिज्ञान्तम्” गौतमसूत्र ५. २. ३।

२ ‘नित्यत्वापपत्ते’ इति अविश्याड ।

३ गौतमसूत्र ५. २. ४ ।

स्यानुपलब्धिः । अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरिति सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधो यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं कथं रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः । अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः कथं गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति तदयं प्रतिज्ञाविरुद्धाभिधानात् पराजीयते । तदेतदसङ्गतम् । यतो हेतुना प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञात्वे निरस्ते प्रकारान्तरतः प्रतिज्ञाहानिरेवेयमुक्ता स्यात् । हेतुदोषो वा विरुद्धालक्षणो न प्रतिज्ञादोष इति ३ । पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणाशक्त्या प्रतिज्ञामेव निह्वानस्य प्रतिज्ञासंन्यासो नाम निग्रहस्थानं भवति । यथाऽनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येनानैकान्तिकतायामुद्भावितायां यदि ब्रूयात्क एवमाहानित्यः शब्द इति प्रतिज्ञासंन्यासात् पराजितो भवतीति । एतदपि प्रतिज्ञाहानितो न भिद्यते हेतोरनैकान्तिकत्वोपलम्भेनात्रापि प्रतिज्ञायाः परित्यागाविशेषात् ४ । अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिपिद्धे तद्विशेषणमभिदधतो हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । तस्मिन्नेव प्रयोगे तथैव सामान्यस्य व्यभिचारेण दूषिते जातिमत्त्वे सतीत्यादिविशेषणमुपाददानो हेत्वन्तरेण निगृहीतो भवति । इदमप्यतिप्रसृतं यतोऽविशेषोक्ते दृष्टान्ते उपनये निगमने वा प्रतिपिद्धे विशेषमिच्छतो दृष्टान्ताद्यन्तरमपि निग्रहस्थानान्तरमनुपश्येत तत्तत्राप्याक्षेपसमाधानानां समानत्वादिति ५ । प्रकृतार्थादर्थान्तरं तदनौपयिकमभिदधतोऽर्थान्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । यथाऽनित्यः शब्द कृतकत्वादिति हेतुः । हेतुरिति हिनोतेर्धातोस्तुप्रत्यये कदन्तं पठम् पदं च नामाख्यातनिपातोपसर्गा इति प्रत्ययनामादीनि व्याचक्षाणोऽर्थान्तरेण निगृह्यते ।

१ 'पञ्चप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयन प्रतिज्ञासंन्यासः' इति गौतमसूत्र ५-२-५ ।

२ 'अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिपिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम्' । गौतमसूत्र ५-२-६ ।

३ 'प्रकृतादर्थार्थप्रतिगम्यार्थमर्थान्तरम्' । जैमिनीयसूत्र ५-२-७ ।

एतदप्यर्थान्तरं निग्रहस्थानं समर्थं साधने दूषणे वा प्रोक्ते निग्रहाय कल्पेतासमर्थं वा । न तावत्समर्थं स्वसाध्यं प्रसाध्य नृत्यतोऽपि दोषाभावाल्लोकवत् । असमर्थोऽपि प्रतिवादिनः पक्षसिद्धौ तन्निग्रहाय स्यादसिद्धो वा । प्रथमपक्षे तत्पक्षसिद्धिरेवास्य निग्रहो न त्वतो निग्रहस्थानात् । द्वितीयपक्षेऽप्यतो न निग्रहः पक्षसिद्धेरुभयोरप्यभावादिति ६ । अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वाप्रयोगमात्रं निरर्थकं नाम निग्रहस्थानं भवति । यथा नित्यः शब्दः कचटतपानां गजद्वन्द्वत्वाद् घटद्वन्द्वमवदित्येतदपि सर्वथार्थशून्यत्वानिग्रहाय कल्पेत साध्यानुपयोगाद्वा । तत्राद्यविकल्पोऽयुक्तः । सर्वथार्थशून्यशब्दस्यैवासम्भवात् । वर्णक्रमनिर्देशस्याप्यनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वोपपत्तेः । द्वितीयविकल्पे तु सर्वमेव निग्रहस्थानं निरर्थकं स्यात् । साध्यसिद्धावनुपयोगित्वाविशेषात् । किञ्चिद्विशेषमात्रेण भेदेनैव वात्कृतहस्तास्फालनकक्षापिट्टनादेरापि साध्यानुपयोगिनो निग्रहस्थानान्तरत्वानुपपन्न इति ७ । यत्साधनवाक्यं दूषणवाक्यं वा त्रिरभिहितमपि परिपत्त्यतिवादिभ्यां बोद्धुं न शक्यते तदविज्ञातार्थं नाम निग्रहस्थानं भवति । अत्रेदमुच्यते । वादिना त्रिरभिहितमपि वाक्यं परिपत्त्यतिवादिभ्यां मन्दमतित्वादविज्ञाते गूढाभिधानतो वा द्रुतोच्चाराद्वा । प्रथमपक्षे सत्साधनवादिनोऽप्येतन्निग्रहस्थानं स्यात् । तत्राप्यनयोर्मन्दमतित्वेनाविज्ञातत्वसम्भवात् । द्वितीयपक्षे तु यत्र वाक्यप्रयोगेऽपि तत्प्रसङ्गो गूढाभिधानतया परिपत्त्यतिवादिनोर्भेदाप्राज्ञयोरप्यविज्ञातत्वोपलम्भान् । अथाभ्यामविज्ञातमप्येतद्वादी व्याचष्टे गूढोपन्यासमप्यात्मनः स एव व्याचष्टामन्यारयाने तु जयाभाव एवास्य । न

१ " वर्णक्रमनिर्देशत्रिरर्थवम् " । गौतमगृन् ५-२-८ ।

२ ' भेदे वा णदकृत ' इति कचित्पाठः ।

३ ' परिपत्त्यतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् " । गौतमगृन् ५-२-९ ।

पुनर्निग्रहः । परस्य पक्षसिद्धेरभावात् । द्रुतोच्चारण्यनयोः कथं-
चित् ज्ञानं सम्भवत्येव । सिद्धान्तवेदित्वात् । साध्यानुपयोगिनि तु
वादिनः प्रत्यापमात्रे तयोरविज्ञानं नाविज्ञातार्थं वर्णक्रमानिर्देशवत् ।
ततो नेदमविज्ञातार्थं निरर्थकाद्भिद्यत इति ८ । पूर्वापरासङ्गतपदसमू-
हप्रयोगादप्रतिष्ठितवाक्यार्थमपार्थक्यं नाम निग्रहस्थानं भवति यथा
दशं दाडिमानि पडपूषा इत्यादि, एतदपि निरर्थकान्न भिद्यते । यथैव
हि गजद्विधादौ वर्णानां नैरर्थक्यं तथात्र पदानामिति । यदि पुनः
पदनैरर्थक्यं वर्णनैरर्थक्यादन्यत्वाभिग्रहस्थानान्तरं तर्हि वाक्यनैर-
र्थक्यस्याप्याभ्यामन्यत्वाभिग्रहस्थानान्तरत्वं स्यात् । पदवत्पूर्वाप-
र्येणाप्रयुज्यमानानां वाक्यानामप्यनेकघोषलभ्यात् “शङ्खः कदल्यां
कदली च भेर्यां तस्यां च भेर्यां सुमहद्विमानम् । तच्छ-
ङ्खभेरीकदलीविमानमुन्मत्तगंगप्रतिमं बभूव ॥ ” इत्यादि-
वत् । यदि पुनः पदनैरर्थक्यमेव वाक्यनैरर्थक्यं पदसमुदायात्मक-
त्वात् तस्य । तर्हि वर्णनैरर्थक्यमेव पदनैरर्थक्यं स्यादर्णसमुदायात्म-
कत्वात् तस्य । वर्णानां सर्वत्र निरर्थकत्वात् पदस्यापि तत्सङ्ग-
त्तर्हि पदस्यापि निरर्थकत्वात् तत्समुदायात्मनो वाक्यस्यापि नैरर्थ-
क्यानुपपन्नः । पदस्यार्थवत्त्वेन पदार्थापेक्षया तस्यापि तदस्तु प्रकृति-
प्रत्ययादिवत् न खलु प्रकृतिः केवला पदं प्रत्ययो वा । नाप्यनयो-
रनर्थकत्वम् अभिव्यक्तार्थाभावादनर्थरुत्वे पदस्यापि तत्स्यात् ॥
यथैव हि प्रकृत्यर्थः प्रत्ययेनाभिव्यज्यते प्रत्ययार्थश्च प्रकृत्या ।
तयोः केवलयोरप्रयोगात्तथा देवदत्तास्तिष्ठतीत्यादिप्रयोगे स्याद्यन्त-

१ ‘पूर्वापर्यायोगादप्रतिसवद्वार्थम्’ । गौतमसूत्र ५-२-१० ।

२ पातञ्जलमहामाष्ये १-१-१ ।

३ ‘वर्णस्यापि’ इति क्वचित्प्राञ्जः ।

४ नामपदस्य ।

पदार्थस्य त्पाद्यन्तपदार्थस्य च । स्त्वाद्यन्तपदेनाभिव्यक्तैः केवलस्या-
 प्रयोगः पदान्तरापेक्षस्य पदस्य सार्थम्भूतं प्रकृत्यपेक्षस्य प्रत्ययस्य
 तदपेक्षस्य च प्रकृत्यादिवर्णस्य सागानमिति ९ । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणो-
 पनयनिगमनवचनक्रममुल्लङ्घ्यावयवविपर्यासेन प्रयुज्यमानमनुमान-
 वाक्यमप्राप्तकालं नाम निग्रहस्थानं भवति स्वप्रतिपात्तैः परप्रति-
 पत्तेर्जनने परार्थानुमाने क्रमस्याप्यङ्गत्वात् एतदप्यपेक्षलम् । प्रेक्षावर्ता
 प्रतिपत्तृणामवयवक्रमनियमं विनाप्यर्थप्रतिपत्त्युपलम्भात् । ननु यथापि
 शब्दाच्छ्रुताच्छब्दस्मरणं ततोऽर्थप्रत्यय इति शब्दादेवार्थप्रत्ययः
 परम्परया तथा प्रतिज्ञावयवव्युत्क्रमात् तत्प्रमस्मरणं ततो वाक्या-
 र्थप्रत्ययो न पुनस्तव्युत्क्रमात् । इत्यप्यसारम् । एवंविधप्रतीत्यभावात्
 यस्माद्धि शब्दादुच्चरिताग्रार्थं प्रतीतिः स एव तस्य वाचको ना-
 न्योऽन्यथा शब्दात्तत्रमाधापशब्दे तद्व्यतिशमे च स्मरणं ततोऽर्थप्रती-
 तिरित्यपि वक्तुं शक्येत । एवं शब्दान्वारयानवेयध्वमिति चेत् । नैवम् ।
 वादिनोऽनिष्टगात्रापादनात् । अपशब्देऽपि चान्वाख्यानस्योपलम्भात् ।
 संस्कृताच्छब्दात्सत्यात् धर्मोऽन्यस्मादधर्म इति नियमे चान्यधर्माधर्मो-
 पायानुष्ठानवैयर्थ्यं धर्माधर्मयोश्चाप्रतिनियमप्रसङ्गोऽधामिके धार्मिके
 च तच्छब्दोपलम्भात् भवतु वा तत्प्रमादर्थप्रतीतिस्तथाप्यर्थप्रत्ययः
 क्रमेण स्थितो येन वाक्येन व्युत्क्रम्यते तद्विर्यकं न त्वप्राप्तकालमिति
 १० । पञ्चावयवे वाक्ये प्रयोक्तव्ये तदन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं
 नाम निग्रहस्थानं भवति साधनाभावे साध्यसिद्धेरभावात् प्रतिज्ञादीनां
 च पञ्चानामपि साधनत्वादित्यप्यसमीचीनम् । पञ्चावयवप्रयोगमन्तरे-
 णापि साध्यसिद्धेरभिधानात् । प्रतिज्ञा हेतुप्रयोगमन्तरेणेव तत्सिद्धे-

१ त्रियापदस्य ।

२ “ अन्यवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् । गौतमसूत्र ५-२-११ ।

३ “ हनिमन्वतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ” । गौतमसूत्र ५-२-१२ ।

रभावात् अतस्तद्धीनमेव न्यूनं निग्रहस्थानमिति ११ । एकेनैव हेतुनोदाहरणेन वाऽर्थे हेत्वन्तरमुदाहरणान्तरं वा वदतोऽधिकं नाम निग्रहस्थानं भवति निष्प्रयोजनाभिधानात् । एतदप्युक्तम् । तथा-विधाद्वाक्यात् पक्षसिद्धौ पराजयायोगात् । कथं चैवं प्रमाणसंग्रहोऽभ्युपगम्येताभ्युपगमे वाधिकाभिग्रहाय जायेत । प्रतिपत्तिट्टाढ्य-संवादसिद्धिप्रयोजनसद्भावाच्च निग्रह इत्यन्यत्रापि समानम् । हेतु-नोदाहरणेन चैकेन प्रसाधितेऽप्यर्थे द्वितीयस्य हेतोरुदाहरणस्य वा नानर्थक्यम् । तत्प्रयोजनसद्भावात् । न चेवमनवरथा कस्यचित् कचिन्निराकाङ्क्षतोपपत्तेः प्रमाणान्तरवत् । कथं चास्य कृतकत्वादौ स्वार्थिकप्रत्ययस्य वचनं यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तौ यत्त-द्वचनवृत्तिपदप्रयोगादेव चार्थप्रतिपत्तौ वाक्यप्रयोगोऽधिकत्वान्निग्रह-स्थानं न स्यात् । तथाविधस्याप्यस्य प्रतिपत्तिविशेषोपायत्वात्त-त्रेति चेत् । कथमनेकस्य हेतोरुदाहरणस्य वा तदुपायभूतस्य वचनं निग्रहाधिकरणम् । निरर्थकस्य तु वचनं निरर्थकत्वादेव निग्रह-स्थानं नाधिकत्वादिति १२ । शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तं नाम निग्रहस्थानं भवत्यन्यत्रानुवादात् । शब्दपुनरुक्तं नाम यत्र स एव शब्दः पुनरुच्चार्यते । यथाऽनित्यः शब्दोऽनित्यः शब्द इति । अर्थ-पुनरुक्तं यत्र सोऽर्थः प्रथममन्येन शब्देनोक्तः पुनः पर्यायान्तरेणो-च्यते । यथा नित्यः शब्दोऽविनाशी ध्वनिरिति । अनुवादे तु पुन-रुक्तमदोषो यथा “ हेतवपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं नि-गमनम् ” इति । अत्रार्थपुनरुक्तमेवानुपपन्नं न शब्दपुनरुक्तमर्थभेदेन शब्दसाम्येऽप्यस्य सम्भवात् । यथा “ हसति हसति स्वामि-

१ “ हेतुदाहरणाधिक्रमधिकम् ” । गौतमसूत्र ५ २ १३ ।

२ ‘ प्रतिपादितार्थे ’ इति कचित्पाठः ।

३ “ शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् ” । गौतमसूत्र ५ ० १४ ।

४ गौतमसूत्र १ १ ३९ ।

न्युच्चै रुदत्यतिरोदिति कृन्परिकरं स्वेदोद्गारि प्रधावति
 धावति । गुणसमुदितं दोषापेतं मणिन्दति निन्दति,
 धनलघपरिकीर्तं घन्त्रं प्रनृत्यति नृत्यति ॥ १ ॥ इत्यादि ।
 ततः स्पष्टार्थराचकैस्तेरेवान्यैर्वा शब्दैः सभ्याः प्रतिपादनीयाः ।
 तदप्रतिपादकशब्दानां तु सकृन् पुनः पुनर्वाभिधानं निरर्थकं न तु
 पुनरुक्तमिति । यदप्यर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तमुक्तं ।
 यथाऽसत्सु मेघेषु दृष्टिर्न भवतीत्युक्तेऽर्थादापन्ते सत्सु भवतीति
 तत्कण्ठेन कथ्यमानं पुनरुक्तं भवति । अर्थगत्यर्थे हि शब्दप्रयोगे
 प्रतीतेऽर्थे किं तेनेति । एतदपि प्रतिपन्नार्थप्रतिपादकत्वेन वैयर्थ्या-
 न्निग्रहस्थानं नान्यथा । तथा चेदं निरर्थकान्न विशेप्येतेति १३ । पैर्पदा
 विदितस्य वादिना निरभिहितस्यापि यदप्रत्युच्चारणं तदननुभाषणं ना-
 म निग्रहस्थानं भवति अप्रत्युच्चारयत् किमाश्रयं दूषणमभिदधतीत्यत्रा-
 पि किं सर्वस्य वादिनोक्तस्याननुभाषणमुत प्रयत्नानान्तरीयिका सा-
 ध्यासिद्धिस्तस्येति । तत्रात्रः पक्षोऽयुक्तः परोक्तमशेषमप्रत्युच्चारयतोऽपि
 दूषणवचनान्यायातात् । यथा सर्वमानित्यं सत्त्वादित्युक्ते सत्त्वादि-
 त्ययं हेतुविरुद्ध इति हेतुमेवोच्चार्य । विरुद्धतोद्भाव्यते क्षणक्षयात्रे-
 कान्ते सर्वार्थत्रियाविरोधात्सत्त्वानुपपत्तेरिति समर्थ्यते च । तावता-
 परोक्तहेतोर्दूषणात्किमन्योच्चारणेन । अतो यन्मातरीयिका साध्यासिद्धि-
 स्तस्यैवाप्रत्युच्चारणमननुभाषणं प्रतिपत्तव्यम् । अथैवं दूषयितुमा-
 समर्थः शास्त्रार्थपरिज्ञानविशेषविकलत्वाच्चदायमुत्तराप्रतिपत्तेरेव ति-
 रस्क्रियते न पुनरननुभाषणादिति १४ । पैर्पदा विज्ञातस्यापि वादि-
 वाक्यार्थस्य प्रतिवादिनो यदज्ञानं तदज्ञानं नाम निग्रहस्थानं भवति ।

१ ' विज्ञानस्य परिपदा विरभिहितस्यान्यप्रत्यु (नु) चारणमननुभाषणम् ॥ ।

गौतमसूत्र ५-२-१८ ।

२ ' अविज्ञानं चाज्ञानम् ' । गौतमसूत्र ५-२-१७ ।

अविदितोत्तरविषयो हि कोत्तरं ब्रूयात् । न चाननुभाषणेमेवेदं ज्ञातेऽपि
वस्तुन्यननुभाषणासामर्थ्यदर्शनात् । एतदप्यसाम्प्रतम् । प्रतिज्ञाहान्या-
दिनिग्रहस्थानानां भेदभावानुपपन्नात् । तत्राप्यज्ञानस्यैव सम्भवात् तेषां
तत्प्रभेदत्वे वा निग्रहस्थानप्रतिनियमाभावप्रसङ्गः परोक्तस्यार्थाज्ञाना-
दिभेदेन निग्रहस्थानानेकत्वप्रसङ्गात् १५ । परपक्षे गृहीतेऽप्यनुभाषि-
तेऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा नाम निग्रहस्थानं भवति
एषाप्यज्ञानान्न भिद्यते १६ । “ कार्यव्यासङ्गात् कथा-
विच्छेदो विक्षेपो ” नाम निग्रहस्थानं भवति सिपाधयिपित-
स्यार्थस्याशस्यसाधनतामवसाय कथां विच्छिन्नत्तीदं मे करणीयं
परिहीयते पीनसेनै फण्ड उपरुद्ध इत्याद्यभिधाय कथां विच्छिन्दन्
विक्षेपेण पराजीयते । एतदप्यज्ञानतो नार्थान्तरमिति १७ । स्वपक्षे
परापादितदोषमनुद्धृत्य तमेव परपक्षे प्रतीपमापादयतो मतानुज्ञा नाम
निग्रहस्थानं भवति । चोरो भवान् पुरुषत्वात्प्रसिद्धचौरवादित्युक्ते
भवानापि चोरः पुरुषत्वादिति ब्रुवन्नात्मनः परापादितं चौरत्वदोष-
मभ्युपगतवान् भवतीति मतानुज्ञया निगृह्यते । इदमप्यज्ञानान्न भिद्यते ।
अनैकान्तिकता चात्र हेतोः स ह्यात्मीयहेतोरात्मीयेनैवानैकान्तिकतां
दृष्ट्वा प्राह भवत्पक्षेऽप्ययं दोषः समानस्त्वमपि पुरुषो भवसी-
त्यनैकान्तिकत्वमेवोद्भावयतीति १८ । निर्ग्रहमाप्तस्यानिग्रहः पर्यनु-
योज्योपेक्षणं नाम निग्रहस्थानं भवति । पर्यनुयोज्यो नाम

१ “ उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ” । गौतमसूत्र ५-२-१८ ।

२ गौतमसूत्र ५-२-१९ ।

३ पीनसो रोगविशेषः ।

४ ‘ न भिद्यते ’ इति कचित्पाठः ।

५ “ स्वपक्षदोषाभ्युपगमात्परपक्ष (“ ददो ”) पक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ” ।

गौतमसूत्र ५-२-२० ।

६ “ निग्रहस्थानात्प्रत्यक्षानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ” । गौतमसूत्र ५-२-२१ ।

निग्रहोपपत्त्यावश्यं नोटनीय इदं ते निग्रहस्थानमुपनतमतो
 निगृहीतोऽसीत्येवं वचनीयस्तमुपेक्ष्य न निगृह्णाति यः स
 पर्यनुयोज्योपेक्षणे निगृह्यते । एतच्च कस्य निग्रह इति अनु-
 युक्त्या परिपदोद्भावनीयं न त्वसावात्मनो दोषं विवृणुयादहं निग्रा-
 हस्त्वयोपेक्षित इति । एतदप्यज्ञानाच्च भिद्यते १९ । “अनिग्रह-
 स्थाने निग्रहस्थानानुयोगो निरनुयोज्यानुयोगो ” नाम
 निग्रहस्थानं भवति । उपपन्नवादिनमप्रमादिनमनिग्रहार्हमपि निगृही-
 तोऽसीति यो ब्रूयात्स एवाभूतदोषोद्भावनाविगृह्यते । एतदपि नाज्ञा-
 नाद्यतिरिच्यते २० । “सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्र-
 सङ्गाऽपसिद्धान्तो ” नाम निग्रहस्थानं भवति । यः प्रथमं कञ्चित्
 सिद्धान्तमभ्युपगम्य कथामुपक्रमते । तत्र च सिपाधयिपितार्थसाध-
 नाय परोपालम्भाय वा सिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते सोऽपसिद्धान्तेन
 निगृह्यते । एतदपि प्रतिवादिनः प्रतिपक्षसाधने सत्येव निग्रहस्थान
 नान्यथेति २१ । “हेतुव्याभासाच्च यथोक्ताः ” असिद्धविरु-
 द्धादयो निग्रहस्थानम् । अत्रापि विरुद्धहेतुद्भावनेन प्रतिपक्षसिद्धे-
 र्निग्रहाधिकरणत्वं युक्तमसिद्धाद्युद्भावने तु प्रतिवादिना प्रतिपक्षसाधने
 कृते तद्युक्तं नान्यथेति २२ ॥ तदेवमक्षपादोपादिष्टं पराजयाधि-
 करणं परीक्ष्य सौगतागमितं तत्परीक्ष्यते ॥ नाप्यसाधनाङ्गवचना-
 दोषोद्भावने स्वपक्षस्यासिद्धिरेव पराजयो नासाधनाङ्गवचन-
 मदोषोद्भावनं च । यथाह धर्मकीर्तिः, “असाध-
 नाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः निग्रहस्थानमन्यत्तु न युक्त-

१ गौतमसूत्र ५-२-२२ ।

२ “नामियो” इति पाठ । गौतमसूत्र ५-२-२२ ।

३ गौतमसूत्र ५-२-२३ ।

४ गौतमसूत्र ५-२-२४ ।

मिति नेष्यते ” अत्र हि स्वपक्षं साधयन् वादिप्रतिवादिनोर-
न्यतरोऽसाधनाङ्गवचनाददोषोद्भावनाद्वा परं निगृह्णाति । प्रथमपक्षे
स्वपक्षसिद्ध्यैवास्य पराजयादन्योद्भावनं व्यर्थम् । द्वितीयपक्षे साधना-
ङ्गवचनाद्युद्भावनोपि न कस्याचिज्जयः । पक्षसिद्धेरुभयोरभावात् ।
यच्चास्य व्याख्यानं साधनं सिद्धिस्तदङ्गं त्रिरूपं लिङ्गं तस्यावचनं
तूष्णीम्भावो यत्किञ्चिद्भाषणं वा साधनस्य वा त्रिरूपलिङ्गस्याङ्गं
समर्थनम् । विपक्षे बाधकप्रमाणोपदर्शनरूपं तस्यावचनं वादिनो
निग्रहस्थानमिति तत्पञ्चावयवप्रयोगवादिनोऽपि समानम् । शक्यं
हि तेनाप्येवं वक्तुं सिद्ध्यङ्गस्य पञ्चावयवप्रयोगस्यावचनात् सौग-
तस्य वादिनो निग्रहः । ननु चास्य तदवचनेऽपि निग्रहः प्रतिज्ञा-
निगमनयोः पक्षधर्मोपक्षधर्मोपसंहारसाधर्थ्येन गम्यमानत्वाद्गम्यमा-
नयोश्च वचने पुनरुक्तत्वानुपपन्नात् । तत्प्रयोगेऽपि हेतुप्रयोगमन्तरेण
साध्यार्थप्रसिद्धेरित्यप्यसत् । पक्षधर्मोपसंहारस्याप्येवं वचनानुपपन्ना-
त् । अथ सामर्थ्याद्गम्यमानस्यापि यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकं यथा घटः
संश्च शब्द इति पक्षधर्मोपसंहारस्य वचनहेतोरपक्षधर्मत्वे त्वसिद्ध-
त्वव्यवच्छेदार्थम्, तर्हि साध्याधारसन्देहापनोदार्थं गम्यमाना-
या अपि प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयानामेकार्थप्रति-
प्रदर्शनार्थं निगमनस्य वचनं किं न स्यात् । नहि
प्रतिज्ञादीनामेकार्थत्वोपदर्शनमन्तरेण सङ्गतत्वं घटते भिन्नवि-
षयप्रतिज्ञादिवत् । ननु प्रतिज्ञातः साध्यसिद्धौ हेत्वादिवचन-
मनर्थकमेव स्यात् अन्यथा नास्याः साधनाङ्गतेति चेत् । तर्हि भव-
तोऽपि हेतुतः साध्यसिद्धौ दृष्टान्तोऽनर्थकः स्यात् । अन्यथा नास्य
साधनाङ्गतेति समानम् । ननु साध्यसाधनयोर्व्यतिरिक्तप्रदर्शनार्थत्वात्
नानर्थको दृष्टान्तस्तत्र । तदप्रदर्शने हेतोरगमकत्वादित्यप्युक्तम् ।

मर्गानित्यत्रसाधने सत्त्वादेर्दृष्टान्तासम्भयतोऽगमरन्त्यानुपहृत् । विप-
क्षव्यावृत्त्या सत्त्वादेर्गमरन्त्ये वा सर्वत्रापि हेतोस्तर्धेय गमरन्त्यप्रस-
ङ्गात् दृष्टान्तोऽनर्थक एव म्यात् । विपक्षव्यावृत्त्या च हेतुं समर्थयन्
रथ प्रतिना प्रतिक्षिपेत् । तस्याथानभिधाने क हेतुः साध्यं वा र्त्तते ।
गम्यमाने प्रतिज्ञाविषय एवेति चेत् । तर्हि गम्यमानस्यैव हेतोरपि
समर्थनं स्यान्न तृक्तस्य । अथ गम्यमानस्यापि हेतोर्मन्दमतिप्रतिप-
क्ष्यर्थं वचनम् । तथा प्रतिज्ञावचने योऽपरितोषः । यच्चैदमसाधना-
हमित्यस्य व्याख्यानान्तरं साधर्म्येण वचने वैधर्म्यवचनं वैधर्म्येण च
प्रयोगे साधर्म्यवचनं गम्यमानत्वात् पुनरुक्तमतो न साधनाहमित्य-
प्यसाम्प्रतम् । यतः सम्यक्साधनसामर्थ्येन स्वपक्षं साधयतो वादिनो
निग्रहः स्यादसाधयतो वा प्रथमप्रत्यक्षेण साध्यसिद्धप्रतिशब्धिवच-
नाधिवयोपालम्भमात्रेणास्य निग्रहोऽविरोधात् । नन्वेवं नादमादि-
घोषणतोऽप्यस्य निग्रहो न स्यात् । सत्यमेतत् । स्वसाध्यं प्रसाध्य
नृत्यतोऽपि दोषाभावाद्धोक्तरत् । अन्यथा ताम्बूलभक्षणभ्रूक्षेपखाद-
कृतहस्तास्फालनादिभ्योऽपि सत्यसाधनवादिनोऽपि निग्रहः स्यात् ।
अथ स्वपक्षं प्रसाधयतोऽस्य ततो निग्रहः । नन्वत्रापि किं प्रति-
वादिना स्वपक्षे साधिते वादिनो वचनाधिवयोपालम्भो निग्रहो
लक्ष्येतासाधिते वा । प्रथमपक्षे स्वपक्षसिद्ध्यैवास्य निग्रहाद्वचनाधि-
वयोद्भावनमनर्थकम् । तस्मिन् सत्यापि पक्षसिद्धिपन्तरेण जयायोगात् ।
द्वितीयपक्षे तु युगपद्वादिप्रतिवादिनोः पराजयप्रसङ्गो वा स्यात् । स्वपक्ष
सिद्धेरभावाविशेषात् । ननु न स्वपक्षसिद्ध्यासिद्ध्यनिबन्धनौ जयपरा-
जयो । तयोर्ज्ञानाज्ञाननिबन्धनत्वात् । साधनवादिना हि साधुसाधनं
ज्ञात्वा वक्तव्यं दूषणवादिना च दूषणं तत्र साधर्म्यवचनाद्वाऽर्थस्य
प्रतिपक्षो तदुभयवचने वादिनः प्रतिवादिना सभायामसाधनाहवचन-

स्योद्भावेनात्साधुसाधनाज्ञानसिद्धेः पराजयः । प्रतिवादिनस्तु तद्वृ-
 णज्ञाननिर्णयाज्जयः स्यात् । इत्थप्यविचारितरमणीयम् । यतः स
 प्रतिवादी सत्साधनवादिनः साधनाभासवादिनो वा वचनाधिक्य-
 दोषमुद्भावयेत् । तत्राद्यपक्षे वादिनः कथं साधुसाधनाज्ञानं तद्वचने-
 यत्ताज्ञानस्येवाभावात् । द्वितीयपक्षे तु न प्रतिवादिनो दूषणज्ञानमव-
 तिष्ठते साधनाभासस्यानुद्भावेनात्तद्वचनाधिक्यदोषस्य ज्ञानात् । दूष-
 णज्ञोऽसाविति चेत् । साधनाभासाज्ञानाददूषणज्ञोऽपीति नैकान्ततो
 जयेत् । तददोषोद्भावनलक्षणस्य पराजयस्यापि निवारयितुमशक्तेः ।
 अथ वचनाधिक्यदोषो, दोषोद्भावेनादेव प्रतिवादिनो जयसिद्धौ
 साधनाभासोद्भावनमनर्थकम् । नन्वेवं साधनाभासानुद्भावेनात्तस्य
 पराजयसिद्धौ वचनाधिक्योद्भावनं कथं जयाय प्रकल्पेत । अथ वच-
 नाधिक्यं साधनाभासं चोद्भावयतः प्रतिवादिनो जयति कथमेवं
 साधर्म्यवचने वेधर्म्यवचनं वैधर्म्यवचने वा साधर्म्यवचनं पराजयाय
 प्रभवेत् । कथं चैवं वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवैयर्थ्यं न
 स्यात् । कचिदेकत्रापि पक्षे साधनसामर्थ्यज्ञानाज्ञानयोः सम्भवात् ।
 न खलु शब्दादी नित्यत्वस्यानित्यत्वस्य वा परीक्षायामेकस्य साध-
 नसामर्थ्यं ज्ञानमन्यस्य चाज्ञानं जयस्य पराजयस्य वा निवन्धनं
 न भवति । युगपत्साधनासामर्थ्यज्ञाने च वादिप्रतिवादिनोः
 कस्य जयः पराजयो वा स्यादविशेषात् । न कस्यचिदिति
 चेत् तर्हि साधनवादिनो वचनाधिक्यकारिणः साधनसामर्थ्या-
 ज्ञानसिद्धेः प्रतिवादिनश्च वचनाधिक्यदोषोद्भावेनात्तदोषमात्रज्ञानसि-
 द्धेर्न कस्यचिज्जयः पराजयो वा स्यात् । नहि यो यदोषं वेत्ति स
 तद्गुणमपि कुतश्चिन्मारणशक्तो वेदनेऽपि विषद्रव्यस्य कुष्टापनय-
 नशक्तो संवेदनानुदयात् तत्र तत्सामर्थ्यज्ञानाज्ञाननिवन्धनौ जयप-
 राजयो व्यवस्थापयितुं शक्यौ । यथोक्तदोषानुपह्नात् । स्वपक्षसि-

द्वयसिद्धिनिवन्धनौ तु तौ । निरवधौ पक्षमतिपक्षपरिग्रहवैयर्थ्याभा-
वात् । कस्यचित् कुतश्चित् स्वपक्षसिद्धौ निश्चितायां परस्य तत्सिद्धय-
भावतः सकृज्जयपराजयप्रसङ्गात् । यच्चेदमदोषोद्भावनमित्यस्य व्या-
ख्यानं प्रसज्यमतिषेधे दोषोद्भावेनाभावमात्रमदोषोद्भावनम् । पर्यु-
दासे तु दोषाभासानामन्यदोषाणां चोद्भावनं प्रतिवादिनो निग्रह-
स्थानमिति तद्वादिना दोषयति साधने प्रयुक्ते सत्यनुमतमेव । यदि
वादी स्वपक्षं साधयेन्नान्यथा । वचनाधिक्यं तु दोषः प्रागेव प्रति-
विहितो यथैव हि पञ्चावयवप्रयोगे वचनाधिक्यं यथा निग्रहस्थानं
तथा अवयवप्रयोगे न्यूनतापि स्याद्विशेषाभावात् । प्रतिव्राटीनि हि
पञ्चाप्यनुमानं “ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यव-
यवाः ” इत्यभिधानात् तेषां मध्येऽन्यतमस्याप्यभिधाने न्यून-
ताख्यो दोषोऽनुपपद्यत एव । हीनमन्यतमेनापि^१ न्यूनमिति
वचनात् ततो जयेतरव्यवस्थायां नान्यत्रिमित्तमुक्तान्निमित्तादित्यलं
प्रसङ्गेन । अयं च प्रागुक्तश्चतुरङ्गो वेदः कदाचित्पञ्चालम्बनमप्य-
पेक्षतेऽतस्तल्लक्षणमत्रावश्याभिधातव्यं यतो नाविज्ञातस्वरूपस्यावल-
म्बनं जयाय प्रभवति न चाविज्ञातस्वरूपं परपत्रं भेत्तुं शक्यमित्याहुः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायाः प्रमाण-
मीमांसायास्तद्वृत्तेश्च द्वितीयस्याध्या-
यस्य प्रथममाहिकं समाप्तम् ॥

१ गौतमसूत्र १-१-३२।

२ “ हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ” इति गौतमसूत्र ५-२-१२ ।

३ अवशिष्टो ग्रन्थो न लभ्यते ।

शुद्धिपत्रकम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रशुभसूरयो	प्रशुभसूरयो	५	१७
पूर्वाचार्यन्त	पूर्वाचार्यन्त	११	२६
कुमुदचन्द्र	कुमुदचन्द्र	६	१८
मपि	मीप	११	२६
श्रीहेमचन्द्राचार्य	श्रीहेमचन्द्राचार्य	७	३
श्रीहेचन्द्राचार्य	श्रीहेमचन्द्राचार्य	८	२४
उणादि	उणादि—	८	२६
शुद्धमपूर्ण	शुद्धमपूर्ण	१०	११

(पुद्गल)	(पुद्गल)	२	२०
प्रामाणान्तरमुपासीत	प्रामाणान्तरमुपासीत	१४	३
सम्यगर्थनिर्णय	सम्यगर्थनिर्णय	१६	१४
इदन्तया प्रतिभासो वेति	इदन्तया प्रतिभासो वेति	१७	१
हृदि	हृदि	११	११
साहायकविगडात्	साहायकविगडात्	११	११
गडात्	शब्दात्	११	२०
मशब्दनम्	मशब्दनम्	१०	२०
हृदयविणु	हृदयविणु	२१	१६
स्वभाव—	स्वभाव—	२०	०
भासि	भासि	११	३
सम्भागे	सम्भोग	११	१
नाना परिणामा	नानापरिणामा	११	१६
नाना परिणामा	नानापरिणामा	२३	१९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
नृनेत्रविध	नृनेत्रविध—	"	१९
रूपशब्दानां—	रूपशब्दानां—	"	२१
परिमाणस्यापि	परिमाणमप्यपि	२६	१६
‘मनिधुनयो	‘मैतिधुनयो	३१	२१
नैयायिक—	नैयायिका	३६	१४
सत्त्वसमी ५५	सत्त्वसमापि ५	३८	९
पूर्वार्धम्	उत्तरार्धम्	"	२१
३९ उत्तरार्धम्	३८ पूर्वार्धम्	"	००
उत्तरार्धम्	पूर्वार्धम्	"	२३
नियम्	मीयम्	४१	२०
भेद कल्पना	भेदकल्पना	४२	२
पिरोरण विशेष्यभावो	पिरोरणविशेष्यभावो	"	४
प्रतिनियमहेतुत्वाभावान्	प्रतिनियतहेतुत्वाभावान्	"	८
नीलानील	नीलानील	४४	१८
भेदध्वनिका	भेदध्वनिना	४४	२४
द्रव्यपर्यायमक	द्रव्यपर्यायामक	४५	७
मन्वेव	मन्वेव	४६	१०
व्यवस्थापाम्	व्यवस्थापाम् ।	"	१४
इतीदमप्यिल प्रमाण	इतीदमप्यिलप्रमाण	४७	७
र्विहिते	र्विवाञ्जिते	"	११
यत्तदुत्तर	यत्तदुत्तर	"	१९
५ धीनी	५ र्थीनि	५०	१६
“रोमशोदन्तुः	“रोमशो दन्तः	५२	११
वृत्तिता "	वृत्तिता '	५४	१३
विषयवत्वमपि	विषयवत्वमपि	५६	१९
लिङ्गीभवत्येव	लिङ्गी भवत्येव	५७	१७
विपर्यासे	विपर्यामऽ-	"	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
तद्धिधा	तद्धिधा	७८	१
१-२-३	१-१-१२	६२	हेडिंग
सवादिन	सनादिन	६२	११
नित्यये	नित्यत्वे	"	१५
वापभावेन	वाष्पभावेन	"	२२
१-२-७	१-२-१२	६३	हेडिंग
व्यभिचारात्	व्यभिचारात्	६३	५
वापदे	वापदे	"	६
१-२-७	१ २-१२	६४	हेडिंग
च्छयनागना	च्छय	६६	१८
स्वचन प्रतीतयो	स्वचनप्रतीतया	६७	४
विशिष्ये	विशिष्टो	"	१७
धर्मिता	धर्मिता	६८	१०
भ्यापामपि	भ्यामपि	६८	१५
शब्दा	शब्दा	६९	८
शब्दस्य	शब्दस्य	"	९
शब्दे	शब्दे	७१	२
विभेदी	विभेदो	"	२३
शब्दे	शब्दे	७२	६
यथाऽग्नि	यथाऽग्नि	"	१९
धूमवत्त्वोपपत्ते	धूमवत्त्वोपपत्त	"	२०
धूमवत्त्वानुपपत्तेर्वा	धूमवत्त्वानुपपत्ते वा	"	१
शब्दः	शब्द	७४	१७
स्वशब्देन	स्वशब्देन	"	१९
तदुपपत्ति	तदुपपत्ति.	७५	२
धर्मोपसहार	धर्मापसहार	७५	८
पश्यते	पश्यन्ते	७५	११

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	पङ्क्तिः
त्वधिर	त्वधिरौ	"	१८
यतधी	यत्धी	३६	९
वददन्ति	वददन्ति	"	२४
तदती	तदती	७८	२०
नुपपन्न	नपपन्न	७९	५
दब्द	दब्द	"	६
सन्वस्य	सन्वस्य	"	१२
सर्वत्रोत्पल	सर्वत्रोत्पल	"	१५
वृत्तिपठा	वृत्तिपठा	"	२४
मिद्धावाप्य	सिद्धा	८०	२१
सामान्यनत्वे	सामान्यनत्वे	८१	८
दिक्कार्यं	दिक्कार्यं	"	२५
प्रत्यभत्वा	प्रत्यभत्वा	८२	९
विपर्यय	विपर्यय	८४	११
नन्वनन्वयाव्य	नन्वनन्वयाव्य	"	२२
लिङ्ग स्या	लिङ्गस्या	८५	४
वामुद्रासते	वामुद्राव्यते	"	१०
ऽनित्य	ऽनित्य	८९	१७
जातीनामानन्त्य	जातीनामानन्त्य	"	२३
वर्णाश्रमापालन	वर्णाश्रमापालन	९१	११
तत्त्वसरक्षणार्थ	तत्त्वसरक्षणार्थ	"	१६
प्रयोजन	प्रयोजन	"	१८
वोपपन्न	वोपपन्न	९२	१
वितण्डा निराकरणेन	वितण्डानिराकरणेन	९३	८
सिद्धिर्जय	सिद्धिर्जय	"	१२
वादिन	वादिन	"	१६
सनिग्रहो	स निग्रहो	"	२४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
श्रीपदकलङ्क	श्रीमदकलङ्क.	"	२५
विप्रतिपत्तिभेदा	विप्रतिपत्तिभेदाः	९४	२१
व्याख्यान	व्याख्यान	९५	१
यगैन्द्रिक	यगैन्द्रियिक	"	७
प्रसज्यन्	प्रसज्यन्	९५	८
धर्म	धर्म	"	१५
वाल्यायन भाष्ये	वात्स्यायनभाष्ये	"	१७
दृष्टमैन्द्रिकत्व	दृष्टमैन्द्रियस्त्व	"	१९
यगैन्द्रियक	यगैन्द्रियक	"	२०
ऐन्द्रियनबादिति	ऐन्द्रिकत्वादिति	"	२६
धर्म	धर्म	९६	३
नोदिते ।	नोदिते	"	१०
स्वदृष्टते	स्वदृष्टान्ते	"	१६
विरुद्धालक्षणो	विरुद्धतालक्षणो	९७	६
शब्द	शब्द	"	२०
कदन्त पदम्	कृदन्त पदम् ।	"	२१
द्वितीयपक्षे	द्वितीयपक्षे	९८	५
स्वात्कृत	स्वात्कृत-	"	१२
लभ्यात्	लभ्यात्	९९	१०
पदस्यापि तत्स्यात्	पदस्यापि तत्स्यात्	"	१९
सामानमिति	सामानमिति	१००	३
प्रतिपत्तुणा	प्रतिपत्तुणा	"	७
ख्यानस्योपलम्भात्	ख्यानस्योपलम्भात्	"	१४
प्रतिज्ञा हेतु	प्रतिज्ञाहेतु	"	२२
हनिमन्यतमे	हनिमन्यतमे	"	२५
रुदत्यतिरोदिति	रुदत्यतिरोदिति,	१०२	१
पुनश्चमुत्त ।	पुनश्चमुत्त	"	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रयत्नान्त	प्रयत्नान्त	" "	१३
हेतुमेवोच्चार्य ।	हेतुमेवोच्चार्य	" "	१६
दूषयितुम् ।	दूषयितुम्	" "	१९
युग्रातरीयि	युग्रातरीयि	" "	२१
११	"	" "	२१
कण्ठ	कण्ठ	१०२	२३
दोष	दोष	१०३	१०
प्राप्तस्य	प्राप्तस्य	" "	१७
निम्ना	निम्ना—	" "	२६
निम्नहार्द	निम्नहार्द	१०४	४
नागति	नादति	" "	७
सङ्गा	सङ्गो	" "	९
निग्रहस्थान	निग्रहस्थान	" "	१०
असाध	असाध—	" "	१३
सिद्धि	सिद्धि	" "	२०
निग्रहस्थान	निग्रहस्थान	१०६	२१
वैदः	वाद	१०८	८
		" "	१४